

Іван Климишин, Ольга Климишин

ЗБАГНУТИ СВІТ І СЕБЕ В НЬОМУ

*(тим, хто задумується над місцем релігії
у своєму світогляді)*

ББК 22.6 + 86.3
К49

Климишин І. А., Климишин О. І. Збагнути світ і себе в ньому (тим, хто задумується над місцем релігії у своєму світогляді). – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 204 с. 3-тє видання.

Беручи до уваги загалом високу освіченість Читачів та їхню потребу в логічних розмірковуваннях про оте Сокровенне, автори готували цю книжку усього лише як певний матеріал для роздумів «тим, хто задумується над місцем релігії у своєму світогляді». Окремі її підрозділи, напевне, можуть бути використані учителями християнської етики, зокрема, у випускних класах шкіл і гімназій, де виникає потреба узагальнень, як і викладачами релігієзнавства у вищих навчальних закладах при підготовці окремих питань семінарських занять.

Рецензенти:

Дубицький І. М. – викладач Івано-Франківської української гімназії №1,

Куц С. Л. – вчитель гімназії №59 м. Києва,

Сагач Г. М. – доктор пед. наук, професор Київського Національного університету ім. Т. Шевченка.

ISBN 966-95931-3-1

© Климишин І. А., Климишин О. І., 2001, 2004, 2006

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ	4
I. ДУХОВНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ: ВЕРШИНИ І «КАМЕНІ СПОТИКАННЯ»	7
§ 1. ВСТУП. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ	8
§ 2. ВЧЕНІ ЗНАХОДЯТЬ БОГА	14
§ 3. «НАУКА І РЕЛІГІЯ – СЕСТРИ»	20
§ 4. ЗЛО В СВІТІ – СВІТ У ЗЛІ	27
§ 5. КАТАСТРОФИ ДУХА... У ГРАМАХ	33
§ 6. ДВА КАМЕНІ СПОТИКАННЯ	39
§ 7. НАУКА, ВІРА Й... НЕЗБАГНЕННЕ	49
II. У ПОШУКАХ ТВОРЦЯ.....	59
§ 8. МІЗЕРНА ЧАСТКА ЙОГО ДІЛ	60
§ 9. «ВСЕ СТВОРИВ БОГ З НІЧОГО»	68
§ 10. У ВСЬОМУ – ДИВОВИЖНА ДОПАСОВАНІСТЬ!	73
§ 11. ПРЕМУДРІСТЬ У СВІТІ ЖИВИХ ФОРМ	78
§ 12. ПОЯВА І РОЗВИТОК ЖИТТЯ – ЯК?	85
§ 13. ЩЕ АРГУМЕНТИ – ДЛЯ РОЗДУМІВ	92
§ 14. ЗА МЕЖАМИ РЕАЛЬНОСТІ	97
III. ЛЮДИНА: У СВІТІ, АЛЕ НЕ ВІД СВІТУ	105
§ 15. ПРИРОДА І СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ	106
§ 16. ЇЇ, ЛЮДИНИ, ІДЕАЛ ВЕЛИЧНИЙ	113
§ 17. БАЛАНСУЮЧИ МІЖ АНГЕЛОМ І ЗВІРОМ	120
§ 18. ЗРОСТАЮЧИ У ВІРІ І НАДІЇ	127
§ 19. УЗЯВШИСЬ ЗА ПЛУГ – ОРИ!	133
§ 20. ХЛІБ ДЛЯ БЛИЖНЬОГО – СПРАВА ДУХОВНА	139
§ 21. В ГОРНИЛІ СТРАЖДАНЬ	145
IV. СУЧАСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ	152
§ 22. ПРОГРЕС І... СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ	153
§ 23. ВІРА СТАЄ СПРАВОЮ ІНТИМНОЮ?	160
§ 24. «НОВІТНІ ШЛЯХИ» ДО БОГА	167
§ 25. КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕКУМЕНІЗМУ	175
§ 26. УКРАЇНСЬКЕ РЕЛІГІЙНЕ ПЕРЕХРЕСТЯ	181
§ 27. НА ПОРОЗІ ХРАМУ	186
§ 28. «РЕВАНШ БОГА» ЧИ ЗАГИБЕЛЬ... УСІХ?	191
КОРОТКА ПІСЛЯМОВА	201
ЛІТЕРАТУРА	203

відповіді на які дає релігія. Адже, як висловився видатний австрійський психолог **Віктор Франкль**, “для релігійної людини, яка вірує у Провидіння, у цьому відношенні немає жодної проблеми”. Однак здебільшого “навіть постановка цього питання має підлягати пізнавально-критичній перевірці”. І тут передусім доводиться з’ясовувати не лише доречність питання про смисл усього існуючого, але й те, “чи має смисл саме питання про смисл”. З таких то міркувань працю над цією книгою автори вважали своїм обов’язком.

Загалом, з одного боку, ця книжка – наслідок багаторічних діалогів батька й дочки, тепер – відповідно астронома і психолога. «У ті часи» вони (усією сім’єю) з нетерпінням чекали суботи, коли в ефірі лунала чудова розповідь про життя тварин, якій передували оті слова з Книги **Іова** (12:7,9): «Спитай у тварин, і вони навчать тебе, у птахів небесних, і сповістять тобі,... хто з них усіх не знає, що рука Господня створила все це...» Слухаючи ці передачі радіо «Монте Карло, Мо-нако» чи їх повторення радіостанцією «Голос Анд, Кіто, Еквадор», обоє – і дочка, і батько – щасливо зміцнювалися в переконанні, що Бог-Творець світу таки існує...

Однак є й інший, менш утішний бік “цієї справи”. Його наглядним віддзеркаленням є вже те, що видавець і автори начебто “не були відвертими” із читачем в елементарному – у декларації накладу (тиражу), тобто кількості примірників книжки, які “реально з’являлися в світ”. Бо ж двічі (2001 і 2004 рр.) було вказано наклад 1000 примірників, хоча кожен раз вдавалося видати, завдяки доброті двох – трьох спонсорів (передусім Владики **Софрона Мудрого**), усього по 500 прим.

Тим часом ця книжка була замовлена автору цих рядків (І.К.) одним із підрозділів Інституту системних досліджень Міністерства освіти України. Як виглядало, у 1996-1999 рр. там “шукали способи оздоровлення духовного клімату в середовищі учнівської молоді” і з цією метою начебто планували у випускному класі давати певні **філософські узагальнення набутих знань із залученням (скажемо так) елементів релігійного світобачення**.

І тут виявилася велика правда висловленої ще “класиками” тези: “зволікання подібне до смерті”. Бо якраз тоді автор декілька місяців був змушений ухилитися від цієї роботи, маючи інші край важкі зобов’язання, передусім – доопрацювання рукопису книги “Історія астрономії”. А ще-довелося переборювати фізичні недомагання (бо ж “дещо раніше” ледве не третину підготовлених для “Історії” і залишених на батьківському хуторі матеріалів мисливці, “гріючись”, спалили, виявивши ж це, він пережив

ішемічний інсульт). Щоправда, врешті-решт таки вдалося “Збагнути світ...” (підготувати рукопис) – завдяки активній допомозі дочки, на той час уже психолога-аспіранта, яка взяла на себе опрацювання текстів §§ 5, 15-18 і 23, а ще значною мірою §§ 4, 6 і 19, як також формулювання усіх загалом “Питань для самоконтролю” і “Завдань”. Невдовзі також вдалося опублікувати й “Історію астрономії” (а це 652 с. – 35,3 арк.). І чому б не згадати: описати розвиток науки про небо “у планетарному масштабі” спробували, здається, усього лише три “сміливці”: англієць Артур Беррі (1898р.), голландець Антоні Паннекук (1951р.) і оце українець Іван Климишин (2000 р.). І якщо ця третя і має недоліки (а вони, безперечно, є), то її автор має і оправдання – труднощі при її підготовці й публікації були понад уяву (хоча б через отих мисливців).

Отож із виконанням замовлення (яке від початку було не дуже певним) сталося зволікання, а тим часом потреба в такому навчальному посібнику начебто й минула (?). Тож і довелося пропонувати його усього лише як допоміжний посібник, корисний, мовляв, “для тих, хто задумується над місцем релігії у своєму світогляді”.

Текст цього, третього видання залишено без істотних змін, хоча за останні декілька років, зокрема у космології, здійснено нові відкриття і з’явилися інакші трактування її окремих питань. Сподіваємося, що зформована нещодавно у Києві група ентузіастів товариства “Задуму Творця” (креаціоністів) подасть їх у формі додатку до вже наявних навчальних посібників. Крім того, і ми ще надіємося обговорити ці ж питання хоча б у невеличкій за обсягом публікації.

Автори висловлюють найщирішу подяку ректору Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника професорові **Остафійчуку Б.К.** і директору фірми “Русь” (м. Ланівці Тернопільської обл.) **Кравчукові Ю.Г.** за надану матеріальну і моральну допомогу, завдяки якій стало можливим це третє видання книжки, яка (щодо цього маємо тверде переконання) таки допоможе не одному з юних читачів *збагнути світ і себе в ньому*.

Грудень 2005 р.

І.А.Климишин

2. ÄÖÏÂÍÅ ÑÀÏÎÆÇÍÀ×ÅÍÍß: ÅÅÐØÈÍÈ 2 «ÈÀÏÁÍ 2 ÑÏÏÒÈÈÀÍÍß»

*Ми не могли б взагалі вірувати,
якби не мали розуму.*

Св. Августин

Задивляючись у глибини зоряного неба, роздумуючи про складність навколишнього світу живих форм, шукаючи смисл і мету свого життя, робимо висновок: найважливіше для кожного з нас – отримати відповідь на питання «*є Бог чи його немає?*» і, отже, – «бути людиною релігійною чи безбожником»? Так, ми можемо при цьому згадати слова одного з Отців Церкви **Василія Великого** († 379 р.): «хто живе без Бога, неможливо щоб мав щасливе життя». Але тут же хтось нагадає нам сказане росіянином **Георгієм Плехановим** (1856–1918): «Бог є ілюзією. Але це дуже шкідлива ілюзія, вона сковує розум». І таких взаємно протилежних суджень за якихось принаймні дві тисячі років людської історії вже висловлено безліч. То що ж має робити юнак чи дівчина, досягаючи зрілого віку, коли він (вона) таки мусить вже скласти собі відповідь на питання про першооснову буття?

Очевидно, передусім слід прислухатися до розмірковувань людей, знання яких у з'ясуванні таємниць світобудови були найавторитетнішими. Щоправда, у логіці є поняття «некоректних прийомів», і один із них – «посилання на авторитет» (лат. *ipse dixit* – «сам [такий-то] сказав»). Однак тут йдеться не просто про висловлювання, а про підсумок наполегливої праці ученого упродовж усього його життя!

Далі, щоб не повторювати чужих помилок, не мучитися давно відомими сумнівами, – проаналізувати все те, що приводило різних людей до зневіри, до заяв «немає Бога». Розглянути, так би мовити, всебічні аспекти вільнодумства. І – надалі – з'ясувати, скільки то правди в ось цих словах англійського філософа **Френсіса Бекона** (1561–1626): «Мале знання відводить від Бога, велике приводить до Нього». Як і в сказаному св. Августином: «Створив Ти нас для Себе, і тривожиться серце наше, доки не заспокоїться в Тобі».

§ 1. АНΘΟΪ. ΝΟΙΘΕΧΙ² ΟΙΘΙΕ ΔΑΕ²Α²-

īōīāēāīē
ñōāīīāēāīīŷ
īñīāēñōīñō³

Життя кожної людини, будь-кого з нас, є насправді співжиттям з іншими людьми у певній спільноті: в родині, а більш узагальнено – в селі чи місті, у конкретній державі. Народившись і вступаючи в життя, ми тривалий час отримуємо задарма, у борг, необхідний для нас мінімум матеріальних речей – їжі, одяжі, житла, а також згодом певну можливість отримати освіту. З досягненням повноліття (фізичної зрілості) кожна людина (юнак чи дівчина), освоївши певну професію, вже сама розпочинає цілеспрямовану діяльність, щоб забезпечувати себе усім необхідним, а водночас – і щоб певною мірою повернути згаданий борг. Про це дуже влучно сказав (1897 р.) *Іван Франко* (1856–1916): «...вигодуваний чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов’язок невтомною працею усього життя відробити ті шеляги, які селянська рука витратила, щоб я міг видряпатися на висоту, де світло ясніє, де волі чутно дух і де вселюдські ідеали зоріють...»

Згаданої І. Франком висоти тією чи іншою мірою досягаємо всі: стаючи дорослою («зрілою»), кожна людина так чи інакше формує свою свідомість та самосвідомість, тобто вона складає собі певне уявлення про навколишній світ і про себе, про своє місце у цьому світі, виробляє в собі певне ставлення до світу, вчиться оцінювати себе, свої сили та обдарування. А також для кожної людини стає звичним брати до уваги інтереси інших людей, а тому утримувати свої вчинки (і навіть думки) «в певних рамках». Інакше кажучи, досягнувши повноліття, юнак чи дівчина вже знає, що в людському співжитті необхідно дотримуватися певних правил поведінки, певних моральних норм, що склалися задовго до їх народження. Цей процес становлення особистості на основі засвоєння нею елементів культури і соціальних цінностей і досвіду суспільного співжиття зветься **соціалізацією людини**.

Здатність осмислювати події та явища навколишнього світу і своє місце в ньому, загалом – формувати свідомість вказує на унікальність людини, на її винятковість серед усього живого на нашій планеті. До того ж здавна зроблено висновок: людина не задовольняється лише тим, щоб «їсти-спати-розмножуватися», що властиве тваринам (таке життя названо **вегетативним**). Тому й сформувався погляд, за яким людина є **амбівалентною** (від лат. *ambo* – обидва і *valentia* – сила), тобто **двоїстою**, і з цієї причини – суперечливою. Зокрема, давньогрецький філософ *Платон* (427–347 до н.е.) твердив, що людина складається з духовної безсмертної

душі і смертного тіла, яке є для душі тягарем, в'язницею і джерелом зла. Душа ж покликана керувати тілом, спрямовувати життя людини.

«А³+і³ іèòàііÿ»

Повторимось: людина – єдина з живих істот, що заселяють Землю, яка здатна осмислювати своє життя і всі навколишні явища та події. Вона здатна поставити питання: «Чим є цей навколишній світ? Звідки він узявся і яким є моє місце в ньому? Навіщо я тут, хто і чого очікує від мене?» Ці питання німецький філософ *Імануїл Кант* (1724–1804) сформулював так: «Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу надіятися?» Відповіді на них – свідомо чи несвідомо, в той чи інший спосіб – складає собі кожен. Кажемо й інакше: кожен з нас виробляє собі певну систему поглядів на світ, виробляє певні переконання та ідеали, тобто *певні життєві орієнтири*. В сукупності це становить **світогляд** людини, без якого її життя немислиме.

Роздумування над загадковістю і складністю навколишнього світу, пошук смислу і мети нашого життя неминуче приводять до висновку: чи не *найважливішим для кожної людини є отримати відповідь на питання «є Бог, Творець світу, чи Його немає?»* І, отже, бути людиною релігійною чи, заперечивши існування Бога-Творця світу, бути безбожником, тобто **атеїстом** (від гр. «теос» – Бог, префікс «а» означає заперечення). Упродовж століть відповідь на це питання і визначала орієнтири на життєвій дорозі кожної людини, важливою ця відповідь є і для нас сьогодні. Ось як про ті ж питання висловився *Пана Іван Павло II* (Загальна аудієнція 19 жовтня 1983 р.): «Це те, над чим я роздумую давно і про що говорив при різних нагодах. «Що таке людина? Яка користь із неї? В чому добро її і в чому її зло?» (...) Такі питання є в серці кожної людини, і це найкраще доводить той факт, що поетичний геній кожної епохи і кожного народу, який є ніби пророком людства, невпинно ставить «вічні питання», що роблять людину справді людиною. Вони виражають нагальну потребу знайти сенс існування у кожному його моменті, на його істотних та вирішальних етапах, а також у буденних хвилинах. Ці питання свідчать про глибоку розумність існування людини, бо пробуджують розум і волю людини вільно шукати таке вирішення, яке могло б надати життю повного сенсу. І тому вони є найвищим виявом природи людини, тож відповідь на них є мірою нашого заглиблення у власне існування. Коли «причина речей» піддається цілісним дослідженням, які шукають остаточної і вичерпної відповіді, людський розум досягає своєї вершини і відкривається для релігії. Бо релігійність є найвищим вираженням людської особи, оскільки є вершиною її розумової природи. Релігійність впливає з глибокого

прагнення людини до істини і є основою вільного й особистого шукання Божественного».

Згадаємо й слова російського філософа *Миколи Бердяєва* (1874–1948) з його книги «Істина і Одкровення»: «Людина є істотою, яка належить двом світам. Вона не є істотою, виключно пристосованою до природно-соціального світу, вона завжди виходить за його межі і звернена до іншого свого складу у своїх творчих актах... Людина є трагічною істотою саме тому, що вона перебуває на межі двох світів, вищого і нижчого, і охоплює в собі обидва світи. Вона не може бути цілком пристосована до нижчого світу...»

²ñōīdē+ī³
ōīdīē âēyāō
ōāē³ā³éīñō³
ēpāāé

За визначенням, **релігія** – це особлива форма свідомості, центральним стрижнем якої є віра в Бога-Творця усього навколишнього світу. Для давніх римлян латинське слово *religo* означало «знову збирати», «повторно відвідувати», «ще й ще раз вдивлятися», а також – «добросовісність», «усвідомлення вини». Як видно, це слово дуже давнє і в ньому відображений довгий шлях давніх людей до самоусвідомлення, до здатності відкинути поспіх, глибоко вдуматися в те, що справді є важливим. Наслідком таких розмірковувань і стало переконання в тому, що весь навколишній світ має свого Творця. Тому й слово «релігія» набуло значення «зв'язок з Богом».

Звичайно, віруюча людина і тепер, і в минулому усвідомлювала і усвідомлює, що між її обмеженістю і всемогутністю Творця пролягає безодня. Але якраз релігія дає змогу долати її, спілкуватися з Богом. Це знали вже давні римляни. Тому кожен жрець у них мав назву *понтіфекса*, тобто «будівничого мостів», зрозуміло – мостів між «землею» і «небом», між «матеріальним» і «духовним», між людиною і її Творцем. Також і папа римський з V ст. має ще одну назву – Верховний Понтифік (Понтіфекс Максимус).

Прийнято стверджувати, що форми, в яких виявлялася релігійність людей в окремих ре'іонах і в різні історичні епохи, були неоднаковими. Вважається, що найдавнішими проявами релігії були:

– **фетишизм** (від франц. *fetich* – талісман) – шанування певних предметів природного походження або ж створених людиною (наприклад, каменів, як-ось «чорний камінь» у Мецці, певних дерев та ін.). Їм приносили жертви, від них очікували виконання тих чи інших прохань,

– **тотемізм** (від «*тотем*», що на мові північноамериканських індіанців означає «родина») – віра в спільне походження й кровну спорідне-

ність конкретної групи людей (роду) з певним видом тварин, рослин або навіть якимсь предметом чи явищем природи,

– **анімізм** (від лат. *anima* – душа, дух) – віра в існування духів, які керують усім матеріальним світом, це нібито духи померлих предків, духи різних природних стихій тощо.

Ці релігійні погляди можна вважати початковими стадіями **політеїзму**, тобто багатобожжя – поклоніння багатьом богам (від гр. «*полі*» – багато, «*теос*» – бог). З часом відбувалася конкретизація уявлень про надприродні сили, які «відають» тією чи іншою сферою людського життя, і сформувався своєрідний пантеон конкретного **релігійного культу** (від лат. *cultus* – поклоніння). Типовим прикладом можуть бути пантеони давньогрецької та давньоримської релігій: тут, зокрема, Зевс і, відповідно, Юпітер – головний бог, Афродита (Венера) – богиня кохання і вроди, Арес (Марс) – бог війни і т.д. Серед богів, яких вшановували наші предки, виділяються передовсім Перун (бог дощів, блискавки і грому), Дажбог (бог Сонця, світла і вогню) і Сварог (батько Дажбога, покровитель шлюбу та сім'ї).

Вищою, досконалішою формою релігії є **монотеїзм** – однобожність, віра в одного Бога (від гр. «*монос*» – єдиний, «*теос*» – Бог).

Ось як розмірковували про Бога освічені люди близько 2000 років тому:

Давньоримський філософ і письменник **Марк Тулій Цицерон** (106–43 до н.е.): «Кожен раз, коли ми дивимося на небо і споглядаємо небесні явища, ми не можемо не відчувати внутрішньо, що є істота, яка перевищує всіх досконалістю свого розуму, яка усім цим керує».

Римський філософ **Луцій Анней Сенека** (бл. 5 до н.е. – 65 н.е.): «Немає потреби шукати Бога десь далеко від нас. Він поблизу тебе, Він у тобі. Так, я стверджую, що в нас живе певний Святий дух, який охороняє все добре і спостерігає за всім поганим в нас. І в міру того, як ми прислухаємося до нього, він керує нами... У всіх чесних людях живе Бог».

Давньогрецький письменник **Плутарх** (бл. 46 – бл. 126 н.е.): «Ви знайдете міста, не оточені стінами, які не мають ні літератури, ні царів, ні палаців, ні монет. Таких, які не знають, то таке театр, гімназії. Але ви не знайдете такого міста, яке було б без Бога, яке б не знало клятви, молитви, жертвоприношення. Місто швидше може не мати під собою ґрунту, ніж залишатися без релігії».

Значно раніше давньогрецький поет **Гомер** (800 р. до н.е.) висловився так: «Усі люди тужать за богами». Український філософ **Микола Шлемкевич** (1894–1966) у своїй книзі «Загублена українська людина» (К., 1992,

с. 99) конкретизував це словами: «Релігійна туга шукає близькості Бога. В тій неокресленій тузі людини, що прагне вийти поза себе, поза своє дочасне існування, корені релігійності. Кінець тієї мандрівки і спокій вона називає Богом... Жива релігійна душа сповнена свідомістю того, що пізнати Бога неможливо. Тому вона й шукає найбільше неокреслених, неувяних символів – всевідучості, всюдиприсутності і т.п. У містиків ця свідомість найсильніша, тому їх символи найменше означені: Бог – це найтемніша з темних ночей, або це сліпуче світло... Всі ті символи, аналогії мають одне завдання: не пізнати, але бодай означити напрям невтишного пориву душі...»

Слід мати на увазі, що в уявленнях багатьох народів Бог (боги) ототожнювався з природою, така релігія має назву **пантеїзму**. Пантеїзм (від гр. «пан» – все і «теос» – Бог) – це погляд, за яким Бог є безособовим началом, нібито тотожним природі. Кажучи філософською термінологією, тут покладається, що Бог *не трансцендентний природі, а іманентний їй*, тобто що Бог перебуває не поза природою, а в ній самій. Такими поглядами переповнені всі філософські та релігійні системи народів Сходу.

íàëãîëîáîí³ø³
ðäë³ã³ç ñà³öö

Напевне, в далекому минулому кожне плем'я мало свою систему релігійних поглядів, свій релігійний культ, аналогічно і свою мову. А відомо, що в світі налічується близько 5650 мов (щоправда, дві третини не мають своєї писемності і є фактично говірками, систематизованими і науково дослідженими вважаються лише 500 мов). І, відповідно, можна говорити про принаймні дві тисячі «периферійних релігій» – релігій племен і народів Сибіру, Африки, Північної та Південної Америки, островів Тихого океану. Для них типовими є фетишизм, тотемізм та анімізм.

Однак головну увагу привертають звичайно близько 20 релігій світу, в яких, зокрема, на підставі певних священних книг досконаліше розроблено різноманітні сторони їх віровчення і культу та які зіграли визначальну роль у формуванні, становленні й подальшому житті великих людських спільнот. Враховуючи особливості їх розподілу на нашій планеті, релігії іноді ділять на дві групи: *національні* (це, зокрема, індуїзм, джайнізм, конфуціанство, даосизм, іудаїзм) і *світові* (християнство, буддизм, іслам). В деяких із них виділилися окремі гілки, як-ось в ісламі суніти і шиїти, християнство ж розділене на православ'я, католицизм і протестантизм.

Орієнтовні статистичні дані тут такі. У 2000 р. з 6 044 млн. людей, що заселяли на той час планету Земля, було: *християн* – 1995 млн. (з них

католиків 1050 млн., протестантів – 700 млн., православних – 190 млн.), мусульман (сповідників ісламу) – 1066 млн., індусів – 777 млн., буддистів – 341 млн., іудаїстів – 18 млн.

Упродовж усієї історії сповідувачі кожної конкретної релігії були щиро переконані в тому, що якраз їхня форма вшанування Бога є єдино правильною. І навпаки, що визнавці інших релігій є «поганями», «невірними», яких можна зневажати і слід навертати на «шлях істини». Психологічне підґрунтя цього розкрив російський письменник **Федір Достоевський** (1821–1881) у творі «Брати Карамазови» (конкретніше – в «*Легенді про Великого Інквізитора*», яку згодом розглянемо детальніше): «Бо турбота цих жалюгідних створінь не в тому лише, щоб знайти самому..., але таке, щоб усі увірували в нього і поклонилися і щоб неодмінно всі разом. Ось ця потреба спільності преклоніння і є найголовнішою мукою кожної людини і всього людства від початку віків... Заради цього вони знищували одні одних мечем, і так буде до кінця світу».

Очевидно, це означає, що коли усі вірують в одне, то виникає менше сумнівів у тому, чи об'єкт віри вибрано правильно. І тоді кожен може сказати про себе: «Я – усього лише смиренний грішник, але моя віра – абсолютно істинна». Звідси недалеко до гасла «бий чужих».

Впровадження ж у життя провідних ідей певного релігійного культу всередині конкретної людської спільноти часто призводило до своєрідного «духовного закріпачення людей», що породжувало «бунти» і «ересі». У підсумку ж це було однією з причин наявних і сьогодні процесів **секуляризації** – поступового витіснення релігійних ідей з суспільної свідомості та громадянського життя. У ХХ ст. стало очевидним, що попри всі розбіжності в догматах представники окремих релігійних течій все ж можуть вести діалог і шукати шляхи певного порозуміння. Так виник **єкуменізм** – як передусім рух за об'єднання християнських церков (§ 25).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. В чому суть поняття «амбівалентність людини»?
2. Як визначити поняття «релігія»?
3. В чому суть фетишизму, тотемізму й анімізму? Як визначити різницю між політеїзмом і монотеїзмом? Які світові і національні релігії Ви знаєте?

ЗАВДАННЯ:

Використовуючи наявні у доступних Вам бібліотеках як теперішні, так і видання минулих років (типу «Географія релігій»), ознайомитися з картою розподілу релігій на земній кулі.

§ 2. $\hat{A} \times \hat{A}^2 \quad \zeta \hat{A} \hat{O} \hat{I} \hat{A} \hat{B} \hat{O} \hat{U} \quad \hat{A} \hat{I} \hat{A} \hat{A}$

ïïïïâëñòà
ñòàðëñòèèèà

Звичайно, перш ніж цікавитися висновками вчених про існування Бога-Творця світу, необхідно з'ясувати таке питання: чи Святе Письмо (Біблія) в принципі допускає можливість довести це його існування засобами наукових досліджень? Відповідь тут – ствердна. Вона випливає ось із таких текстів:

«Небеса повідають славу Божу, про діла рук Його звіщає небозвід» (Пс. 18: 2), «Бо його невидиме від створення світу, власне Його вічна сила й Божество, думанням про твори стає видиме» (Рим. 1: 20).

Тому й сказав англійський фізик *Ісаак Ньютон* (1643–1727) ось це: «Я намагаюся йти слідами Бога, слідкуючи думкою за думкою Бога». Тому й, вдивляючись у всіяний зорями небосхил, вивчаючи все, що він охоплює, ми дізнаємося: так, є Великий Архітектор отого Всесвіту, є Розум, за задумом якого з'явилося все.

І тут доречно ще й таке зауваження. Якби справді релігія була несумісна з наукою, про що донедавна твердили атеїсти, то з тих пір, відколи наука існує, всі вчені мали б бути атеїстами. А це зовсім не так.

Конкретно, в 1909 р. німецький професор *Др. Денерт* опублікував книгу з результатами опитування 262 провідних учених світу. З них 92% визнали себе віруючими і лише 2% атеїстами, 6% залічили себе до *агностиків*, тобто до таких, хто «не знає», хто не має з цього питання певної думки. На початку 30-х років із 133 англійських та американських учених віруючими визнали себе 89% (ці результати було наведено тоді ж у книжці *Тамбура* «Релігійні вірування сучасних учених»).

Атеїсти в своїх публікаціях намагалися всіляко протиставити науку і релігію. Намагалися підвести читача до висновку, що представники релігії були людьми ледве не малограмотними. Факти ж якраз свідчать про протилежне (хоча винятки бувають скрізь і завжди). Згадаймо хоча б, що видатним ученим був *Василій Великий*, який правильно пояснював зміну фаз Місяця, правильно вказував розміри Сонця, впливом Місяця пояснював припливи і відпливи і навіть пояснив механізм утворення веселки заломленням сонячних променів у краплинах води (в творі «Бесіди на Шестоднев»). Після падіння Західної Римської імперії саме монастирі стали вогнищами культури, де переписували і зберігали твори давніх учених (згадаймо хоча б символ бенедиктинського монашого ордену: хрест, книга і плуг!). А коли на початку другого тисячоліття н.е. в містах Європи почали засновувати університети, то професорами в них довгий час були люди духовного стану.

Серед видатних учених були – *папа Сильвестр II* (помер у 1003 р., за переказом це він став прототипом доктора Фауста), німецький філософ (і видатний богослов) св. *Тома Аквінський* і багато інших. Відомо, що імецький математик та астроном єзуїт *Христоф Шейнер* (1575–1650) почав вивчати Сонце, і його книга про найближчу до нас зорю (1631 р.) була тоді найдетальнішою розповіддю про неї. Першу карту Місяця склав бельгійський математик єзуїт *Мішель Лангрен* (1600–1675). Подвійність зір виявив у 1650 р. італійський учений єзуїт *Жоан Річчолі* (1598–1671). Точні виміри радіуса Землі у XVII ст. здійснив французький астроном, що мав духовний сан, *Жан Пікар* (1620–1682). Першу малу планету – Цереру відкрив 1 січня 1801 р. італійський астроном і абат *Джузеппе Піацці* (1746–1826). Серед вчених минулого століття виділяється постать італійського вченого єзуїта *Анжело Секкі* (1818–1888) – автора понад 300 наукових праць з астрономії та астрофізики, члена усіх найважливіших європейських академій наук. І цей список можна продовжити. До речі, сьогодні Папська Академія наук є однією з найавторитетніших у світі.

Згадавши все це, поглянемо, як же найвидатніші вчені бачили велич Творця в усіх Його творіннях.

Ñã³ä+àòü
ãñòðííîè

Першими послухаємо творців науки про небо, дослідників найпотаємніших законів світобудови:

Микола Коперник (1473–1543), польський астроном: «Бо хто може споглядати дивний порядок Всесвіту, керованого Богом, без пориву до споглядання понад усе Самого Творця... Бог – це справжня Мудрість». І ще: «Не тої благодаті, яку отримав Павло, я бажаю, не тої прихильності, з якою Ти ставився до Петра, але про ласку, якої Ти сподобив розбійника, про таку ласку молюся».

Вільям Гершель (1738–1822), англійський астроном: «Немає нічого більш нерозумного, ніж закид, нібито наукові дослідження підводять до сумнівів у справі об'явленої релігії. Можемо запевнити кожного, що вплив природничих наук на кожен неупереджений розум є якраз цілком протилежним». І ще: «Чим більше розширюється поле науки, тим чисельнішими і переконливішими стають докази того, що існує творча і могутня Мудрість. Геологи, математики, астрономи, природодослідники – усі вони разом зносять каміння, щоб збудувати Богові велику й гідну Творця святиню».

Йоган Медлер (1794–1874), німецький астроном: «Справжній природодослідник не може заперечувати Бога, бо хто так глибоко, як він, зазирає до

Божої майстерні і має нагоду поділяти вічну Премудрість, той мусить покійно прихилити коліна перед діяльністю найвищого Духа».

Артур Едінгтон (1882–1944), англійський астроном: «Захоплення величчю творіння, збагнення мистецтва, туга за Богом возвишують душу, яка шукає в цьому втамування глибокої потреби своєї природи. В нас самих знаходиться оправдання цього устремління. Воно проявляється у могутньому інстинкті, який пробуджується в нас разом із нашою свідомістю, у внутрішньому світі, дарованому Вищою силою». І ще: «Матеріалізм і детермінізм, ці два домашні божки ХХ ст., що вірили, нібито світ можна з'ясувати механічними чи біологічними поняттями, як добру машину, в якій один зубець приводиться в рух іншим зубцем, – внаслідок досягнень новітніх наук мусять бути відкинуті... Сучасна фізика найочевиднішим чином приводить нас до Бога».

Джеймс Джінс (1877–1946), англійський астроном: «Ми відкриваємо у Всесвіті печать сили, яка створює порядок і яка підтримує його активність, в якій є щось спільне з нашим особистим духом. Сучасні наукові теорії приводять нас до уявлення про Творця, який діє поза часом і простором, що є частиною його творіння, подібно до того, як художник перебуває поза своєю картиною».

Йоган Кеплер (1571–1630), німецький астроном: «Великим є Бог, велика Його сила, безконечна Його мудрість. Величає Його небо і сонце, зорі й місяць, кожне своєю мовою... Величатиме також і моя душа Господа-Творця, доки буде могли...». «Ним і в Ньому існує весь світ матеріальний і духовний, існує все, що ми вивчаємо і чого ще не збагнули, тому що багато ще передбачається роботи над тим, що ми залишаємо незавершеним». «О, який щасливий той, кому дано через цю науку возвишуватися до небес. Там бачить він творчість Божу, яка перевищує все. Дякую Тобі, Господи, за те, що Ти удостоїв мене цієї найбільшої радості: вивчати творіння Твоє... О, який великий наш Бог! Нехай оспівує безперестанно душа моя славу Його!»

Галілео Галілей (1564–1642), італійський астроном: «Прогрес астрономії помножує в наших душах хвалу Богові».

Ісаак Ньютон: «Таке витончене поєднання Сонця, планет і комет не могло статися інакше, як за наміром і владою могутньої та премудрої істоти, яка... керує усім світом не як душа світу, а як Володар Всесвіту. Бо... від сліпої необхідності природи, яка скрізь і завжди одна і та сама, не може відбуватися зміна речей». І ще: «Чи було збудоване око без розуміння оптики, а вухо без знання акустики? Яким чином рухи тіл підкоряються

волі і звідки інстинкт у тварин?.. І якщо Він вчинив так, то не слід філософії шукати інше походження світу або покладати, що світ міг виникнути з хаосу, лише за законами природи...»

Ñà³ä+äöü ô³çëëè

Глибоко віруючими були найвидатніші фізики, зокрема ті, хто став основоположниками електрики та магнетизму, – А.Ампер, Г.Ом, Г.Ерстед, М.Фарадей, Дж.Джоуль, Дж.Максвел та інші. Ось деякі їхні висловлювання:

Алесандро Вольт (1745–1827), італійський фізик: «Я вивчав основи віри, читав книги оборонців віри та її противників, обдумував усе, що свідчило за віру і проти неї. Так отримав я найсильніші докази, щоб переконати розум... Я не соромлюся Євангелії...»

Андре Ампер (1755–1836), французький фізик: «Яким великим є Бог і яким дрібним перед Ним є наше знання».

Ганс Ерстед (1777–1851), датський фізик: «Усяке ґрунтовне дослідження природи закінчується визнанням існування Бога».

Уільямс Томсон (1824–1907), англійський фізик: «Якщо добре будете думати, то наука змусить вас вірити в Бога, що, власне, і є основою релігії. Ви побачите, що наука не ворожа релігії, а допомагає їй».

Антуан Бекерель (1852–1908), французький фізик: «Мої дослідження самі привели мене до Бога».

Артур Комптон (1892–1962), американський фізик, лауреат Нобелівської премії 1927 р.: «Наука не лише не є суперечною з релігією, але на наших очах вони стають союзниками. Глибше пізнаючи природу, ми ближче знайомимося з Богом природи і з тією роллю, яка нам призначена в Його космічній драмі».

Макс Планк (1858–1947), німецький фізик, Нобелівська премія 1918 р.: «Ніде, куди б не звертався наш погляд, яким би не був предмет нашого дослідження, ми не знаходимо суперечностей між релігією і природничими науками, ми швидше констатуємо їхню абсолютну гармонію в основних пунктах. Релігія і наука зовсім не виключають одна одну, як це покладали раніше і чого бояться наші сучасники. Навпаки, вони погоджуються і доповнюють одна одну. Найбезпосереднішим доказом сумісності релігії і природознавства, навіть при найкритичнішому погляді на речі, очевидно, є той факт історичний, що глибокою релігійністю були проникнуті якраз найбільші природодослідники усіх часів – Кеплер, Ньютон, Лейбніц...»

Альберт Ейнштейн (1879–1955), Нобелівська премія 1921 р.: «Вірую в єдиного Бога і з чистим сумлінням можу сказати, що ніколи не відчував

симпатії до атеїстів. Людство без релігії перебувало б у варварському стані свого розвитку... Релігії, мистецтва і науки – це три вітки одного дерева. Усі ці устремління спрямовані до облагороджування життя людини, до того, щоб вивести індивіда зі сфери суто фізичного існування у сферу свободи». І ще: «Кожний серйозний природодослідник повинен бути якимсь чином людиною релігійною. У безконечному універсумі проявляється діяльність безконечно досконалого Розуму. Якщо уявлення про мене як про атеїста взяте з моїх наукових праць, то можу сказати, що моїх робіт не зрозуміли».

Альфред Кастлер (1902–1988), французький фізик, Нобелівська премія 1966 р.: «Я не можу зрозуміти світ без Творця, тобто без Бога».

Андрій Сахаров (1921–1989), російський фізик, Нобелівська премія 1982 р.: «...я не вірю ні в які догмати, мені не подобаються офіційні церкви... Водночас я не можу уявити собі Всесвіт і людське життя без певного осмислюючого їх начала..., яке лежить поза матерією та законами... без цього нудно жити». І ще: «Я вважаю, що певний смисл існує і у Всесвіті, і в людському житті..., внутрішній смисл, не матеріальний, у Всесвіті повинен бути... Релігія має велику духовну силу».

Вернер фон Браун (1912–1977), німецько-американський фізик, конструктор космічних ракет: «Поширеною є думка, нібито в епоху космічних польотів ми вже так багато знаємо про природу, що нам більше не потрібно вірити в Бога. Ця думка цілком помилкова. Лише нове звернення до Бога може урятувати світ від катастрофи, яка насувається. Наука і релігія – це сестри, а не вороги».

Ñà³ä+äöü ö³i³èè
³ ä³îèîèè

Наведемо ще слова вчених – представників інших напрямків природознавства:

Роберт Бойль (1627–1691), англійський хімік: «Справжній природодослідник ніде не може проникнути у пізнання таємниць творіння без того, щоб не відчутти перст Божий».

Михайло Ломоносов (1711–1765), російський учений: «Випробування природи повинно вести до тієї ж мети, що й релігія. Бо і природа є певне евангеліє, яке благовістує невмовкно творчу силу, премудрість і велич Божу. І не лише небеса, а й надра Землі повідають славу Божу».

Карл Лінней (1707–1778), шведський природодослідник: «Вічний, безмежний, всезнаючий і всемогутній Бог пройшов повз мене. Я не бачив Його лицем до лица, але відблиск Божества наповнив мою душу безмовним здивуванням. Я бачив слід Божий у Його творінні, і що то за сила скрізь, що за мудрість! «Що за невимовна досконалість!»

Карл Риттер (1779–1859), німецький географ: «Світ скрізь переповнений славою Творця».

Анрі де Шательє (1850–1936), французький хімік: «Суперечність між релігією і наукою знаходять у сучасній літературі лише люди, які не є справжніми вченими, але переважно напівінтелігенти, бо деяким із них зовсім бракує ознайомлення з природничими науками».

Поль Сабатьє (1854–1941), французький хімік, Нобелівська премія 1941 р.: «Природничі науки і релігію протиставляють одні одній лише люди, які погано освічені як у першому, так і в другому».

Луї Пастер (1822–1895), французький мікробіолог: «Світ сміяти-меться колись з глупоти нашої модерної матеріалістичної філософії. Бо ось чим я більше вивчаю природу, тим більше зростає моє здивування й остовпіння перед ділами Творця». І ще: «Тому що я багато науково розмірковував, то маю віру бретонського селянина, а якби думав ще більше, мав би віру бретонської селянки».

Фр. Десауєр (1881–1968), німецький біофізик: «Якщо протягом останніх 70-ти років на нас звалився шквал відкриттів і винаходів, то це означає лише, що Бог-Творець говорить з нами голосніше, ясніше, ніж коли-небудь у минулому».

Ààæëèââ
ïáðáñóîðíää

З усіх наведених тут висловлювань випливає, що найвідоміші вчені світу щиро вірували в Бога-Творця. А про ту шкоду, якої завдають підрастаючому поколінню ті, хто твердить «Бога немає», чи не найкраще сказав французький вчений **Леконт дю Нюї** (1883–1947): «Усі ті, хто бездоказово і систематично роблять зусилля витравити ідею Бога, здійснюють низьку й антинаукову справу. Я вступив у життя з модним на той час скептицизмом. Мені було потрібно 30 років праці в лабораторії, щоб переконатися, що мене свідомо обманули ті, в обов'язки яких входило мене просвітити, хоча б просто зізнавшись у своєму незнанні. Я прийшов до такого переконання, вивчаючи біологію. І я переконаний, що неможливо ні одному мислячому вченому, якщо лише він не перебуває в стані засліплення та недобросовісності, не дійти такого висновку... Якщо ми правильно розшифрували знамення часів, людство знайде своє спасіння лише в релігії, заснованій на глибокій християнській вірі, яка черпає життя у своїх початкових ідеалах, в релігії, усвідомленій у сучасних досягненнях науки... Ніколи ще за 2000 років існування церкви до неї не зверталися з таким настирливим закликком, ніколи ще вона не мала такої можливості здійснити своє призначення – дати людству надію і вказати йому шлях життя».

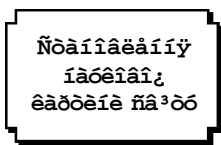
ПИТАННЯ ДЛІА САМОКОНТРОЛІО:

1. Яке співвідношення між віруючими і невіруючими вченими було типовим для ХХ ст.?
2. Чи є свідчення того, що серед творців науки були особи духовного стану?
3. Хто з учених провів аналогію між Творцем світу і художником?
4. Хто з учених висловлювався конкретно, що між релігією і наукою немає суперечності?

ЗАВДАННЯ:

З'ясувати різницю між деїзмом і теїзмом та зробити орієнтовний висновок, ким був той чи інший із вчених за їх висловлюваннями.

§ 3. «ІАЇОЕА ² ДАЕ²А²Б – НЅЇЇОДЕ»

За визначенням, **наука** – це впорядкована система понять про явища і закони навколишньої дійсності. Мова тут йде не просто про перелік фактів (наприклад, «кинутий вверх камінь падає на Землю»), а й про їх пояснення («камінь падає, бо його притягує Земля»), про осмислення цих фактів і на цій основі – про передбачення нових явищ і подій («якщо, перебуваючи на високій горі, кинути камінь горизонтально зі швидкістю 8 км/с, то за відсутності атмосфери він вже на Землю не впав би, а став би її штучним супутником»).

Система наукових знань складається поступово, багатьма поколіннями вчених. Вони проводять певні спостереження, далі – систематизацію явищ, здійснюють певні узагальнення. Для з'ясування причини певного явища висловлюють **гіпотезу**. І якщо вона виправдає себе, якщо дасть змогу передбачити нові явища, ця гіпотеза стає **теорією** – важливою складовою частиною тієї чи іншої галузі науки.

При цьому в кожному історичному епоху існує своєрідний **«горизонт»** (від грецьк. *«обмежувати»*), який відділяє «те, що ми знаємо», від «того, чого ми не знаємо». Скажімо, в часи Коперника ніхто не знав, як далеко до Сонця (і, до речі, применшували цю відстань майже у 20 разів). На початку ХХ ст. ніхто не здогадувався (або – не мав доказів того), що за межами нашої Галактики є безліч таких же зоряних систем. Сьогодні ж астрономи «проникають» у Всесвіт до таких відстаней, з яких світло доходить до нас за 10 мільярдів років! Кажемо, що там сьогодні проходить отой *горизонт науки*. Про те ж, «що за ним», лише здогадуються.

На основі усієї сукупності даних науки створюється так звана **наукова картина світу** – система уявлень про найзагальніші закони будови

й розвитку Всесвіту та його окремих частин. Вона, тією чи іншою мірою, і стає елементом світогляду кожної людини. Бо ж таки кожен з нас хоче мати певне уявлення про те, «звідки взявся світ», а також «як з'явилося життя на Землі в усіх його дивовижних формах?».

ἰᾱόεᾱ ᾱ ᾱᾱᾱᾱᾱᾱ –
ἰἰᾱᾱᾱᾱ
εἰἰἰἰἰἰἰἰἰᾱᾱᾱᾱᾱᾱ

Очевидно, що на світанку цивілізації людина задовольнялася простим релігійним поясненням навколишньої дійсності. Згодом з'явилася **філософія** як перша «раціональна (тобто заснована на доведеннях розуму) спроба зрозуміння світу». В найтіснішому зв'язку з нею розвивалася **теологія (богослов'я)** – система об'рунтування вчення про Бога, про істинність догматів, релігійних правил і норм життя. І лише в XIII ст. **Тома Аквінський** (1225–1274) вперше відділив філософію від теології. На його думку, теологія повинна використати філософію для того, щоб зробити істини одкровення доступнішими для людського розуму. Тоді ж, у XIII ст., було вже усвідомлено необхідність (чи навіть неминучість) наступного кроку – відділення досвіду, експериментальної науки від філософії. На це вказав англійський філософ **Роджер Бекон** (бл. 1214 – бл. 1292). Згодом його однофамілець і земляк, вже згаданий **Френсіс Бекон** розробив метод наукового пізнання навколишнього світу, який спрощено звучить так: «порівнюй та узагальнюй». Отже, відлік у «біографії» сучасної науки ведуть з епохи Відродження, точніше – від Коперника і Галілея (він – один із засновників точного природознавства).

Згодом наука розділилася на *чисту* і *прикладну*. Завданням першої є встановлення нових законів, інакше – «отримання істин». Другої – практичне застосування вже наявного знання для полегшення й урізноманітнення життя людей. Фактично – з'явилися окремі галузі науки, кожна з яких пішла своїм шляхом, використовуючи лише для неї придатні методи досліджень.

Ось тут і проявився «зворотний бік медалі». По-перше, у пошуках істини наука не бере на себе ніяких моральних зобов'язань (крім чесності й добросовісності вченого). Це формулюється і так: немає морально неприйнятних істин. По-друге, розвиток тієї чи іншої технології може призвести до вкрай небажаних побічних наслідків.

Тому й з'явився крилатий вираз: «Наука пояснює світ, але відмовляється в ньому жити». *Наука може допомогти нам улаштувати зручніше наше життя, але вона не в змозі сказати, якою має бути мета цього життя.* Вона може вказати, як краще здійснити мандрівку, але не може встановити, в якому напрямі слід рухатися. Наука каже нам, «що є», але не може

сказати, «як повинно бути». А головне, і це слід повсякчасно пам'ятати, — наука нічого не може сказати про першопричини буття!

Повторимось: перед кожною людиною і перед наукою в цілому стоять три найголовніші питання: «звідки взявся світ?», «як виникло життя на Землі?» та «як на Землі з'явилася людина?». І ось ситуація тут така, що предмет обговорення перебуває за межами, доступними для досліджень, а тим самим — за межами науки! А отже, стає компетенцією релігії! Про це російський філософ **Семен Франк** (1877–1950) сказав так: «Наука мовби вивчає середину, проміжний шар, або відрізок буття в його внутрішній структурі. Релігія пізнає ту ж середину в її відношенні до початку і кінця, до цілого буття, до його першооснови».

Тому навіть найбільший учений з легкою душею (а не тому, що «відчуває безпомічність перед сліпими силами природи чи капіталу») вірить у Бога-Творця. І, як це проілюстровано вище, не соромиться заявляти про свою віру у голос. Навпаки, навіть вважає своїм обов'язком її, цю віру, «задекларувати».

Сказане вище аж ніяк не означає, що відносини між представниками науки, з одного боку, і певних релігійних організацій, з іншого, завжди були гармонійними. В історії цих відносин є справді трагічні сторінки. Досить згадати хоча б трагедію Джордано Бруно чи драму Галілея. Але це можна все ж зрозуміти. Ті, хто чинив зло, були усього лише людьми з усіма їхніми вадами, пристрастями й устремліннями.

Об'єктивний і повний розгляд цієї проблеми якщо й існує, то нам поки що невідомий. З достовірністю можна лише стверджувати таке: упродовж сотень і тисяч років ученим доводилося терпіти усякі лиха, а бібліотеки... пожирав вогонь. Наприклад, невідомо навіть, скільки фактів давньої історії Китаю стерто з пам'яті після того, як у 213 р. до н. е. при гонінні на послідовників видатного мислителя **Конфуція** (551–479 рр. до н. е.) за наказом імператора-узурпатора Ші-Хуанді було спалено всі книги і знищено 460 вчених (згодом зміст книг відновлювали з пам'яті).

Згоріло близько 400 000 сувоїв (книг) бібліотеки в Александрії при взятті міста Юлієм Цезарем (47 р. до н. е.). І вже «у християнську епоху», в 373 р. імператор Валент наказав спалити всі нехристиянські книги. Тоді, зокрема, в 391 р. в Александрії за намовою єпископа Феофіла натовп розгромив книгозховище (30 000 сувоїв), яке було при храмі бога Серапіса. У 415 р. там же фанатики-християни убили першу відому в історії науки жінку — математика, астронома і філософа Гіпатію.

Далі, у 475 р. розгромлено і спалено багату бібліотеку в Константинополі. В Римі за наказом папи Григорія I (590–604) спалено бібліотеку при храмі Аполлона Палатинського. Багато документів і творів візантійських авторів спалено, коли воїнство четвертого хрестового походу в 1204 р. захопило Константинополь. «У свою чергу», Хулагу, син Чінгісхана, спалив найцінніші рукописи, стираючи в 1253 р. з лиця землі місто Багдад.

Серед наук здавна «самовизначилася» як така геометрія, загалом – математика. І ось які «цікаві думки» щодо їх вивчення висловив у V ст. вже згадуваний *Августин Аврелій*: «Геометрію варто б заборонити в усіх християнських країнах, оскільки вона привчає розум логічно мислити», бо «математика відвертає від Бога». Або ще: «Добрий християнин повинен остерігатися математиків... Нам загрожує реальна небезпека, що математики вклали угоду з сатаною, щоб затемнити розум і запроторити людину в пастку пекла».

Через декілька сотень років ту ж думку повторив один із теоретиків середньовічного ісламу *аль Газалі* (1059–1111): «Мало є людей, які займаються математикою і які не ставали б при цьому віровідступниками», оскільки, мовляв, точність цієї науки і ясність доказів у ній руйнує релігійний світогляд. Згодом «дісталось» геометрії і в Росії. Збереглися рукописні повчання духовенства, де сказано: «Богомерзотний перед Богом кожен, хто любить геометрію». Там же сказано: «того, що вище від тебе, не взискуй», тобто не з'ясувай...

Життя повне суперечностей. Скажімо, імператор (527–565) Юстиніан видав декілька жорстоких законів проти всіх, хто займався математикою, їх прирівняно до злодіїв та убивць, до «найнеугодніших Богові людей», книги з математики наказано спалювати. Він же в 529 р. на вимогу духовенства закрив Академію з Афінах, що проіснувала близько 900 років. Але чи можна уявити, нібито будівничі незліченних християнських храмів могли не знати геометрії, арифметики? Як би тоді постав у Константинополі в 532–537 рр. (на замовлення таки Юстиніана!) величний храм св. Софії?..

Можна зробити певні узагальнення. Так, у боротьбі християнської Церкви проти язичництва деякі запопадливі її представники були здатні осудити «як поганську» всю науку, книги ж – спалити. І до вже сказаного вище можна б додати і факт спалення писемних пам'яток культури майя у 1562 р. за наказом архієпископа Дієго де Ланда. Так, визнавали гріхом навіть читання книг з природознавства, як це зроблено на церковних

соборах у Турі (1163 р.) і в Парижі (1231 р.). Але ті, хто засуджував (і палив книги), не могли таки обійтися без знання арифметики, геометрії, природознавства взагалі. Тому й була обов'язковою на підготовчому філософському факультеті університетів програма «квадривіум», тобто вивчення чотирьох предметів – музики, арифметики, геометрії та астрономії. А університети, як світські школи, з'явилися в Європі з початком XII ст.: в Болоньї у 1119 р., в Равенні – 1130 р, далі в Парижі – у 1200 р., Кембриджі – 1209 р., в Оксфорді – 1214 р. і т. д. Професорами ж у них упродовж сотень років були люди виключно духовного стану.

Залишається питання: якою ж загалом була ціна за розвиток науки, як дійшло до переслідування вчених, зокрема Джордано Бруно і Галілея, та скільки таких жертв на совісті християн?

Переслідування вчених з боку Церкви пов'язують передусім з діяльністю інквізиції. Про неї піде мова у наступному підрозділі. Тут обмежимося зауваженням: за близько 600 років, відколи в Європі було засновано перший університет, атеїсти не змогли вказати навіть один десяток «мучеників науки», які зазнали гонінь чи смерті.

Так, у 1553 р. в Женеві спалено *Мігеля Сервета*, відкривача малого кола кровообігу. Це – факт страхотливий, безперечно. Але страчено його за наказом Кальвіна, зважаючи на його заклики «ліквідувати фальшивий догмат про Трійцю» та аналогічні висловлювання, які визнано еретичними. До «мучеників науки» залічують *Андреаса Везалія* (1514–1564) і *Джуліо Ваніні* (1585–1619). Перший відомий тим, що викопував з могил трупи і, з метою вивчення будови людини, робив розтини. Для спокутування гріхів він повинен був поїхати на прощу в Єрусалим. На зворотній дорозі він захворів і помер на одному з островів Іонійського моря. Дж. Ваніні – італійський філософ, монах, який став атеїстом, критикував основи християнства, за що його і було страчено. Це – факт ганебний, але... хіба вже в нашому «освіченому столітті» опоненти пануючої ідеології завжди могли зберегти своє життя?

Фактично при обговоренні проблеми «наука несумісна з релігією» все зводилося до трьох імен: «Коперник затримував публікацію своєї книги, бо боявся переслідування з боку Церкви», «Джордано Бруно спалено за пропаганду ідей Коперника», «Галілей постраждав за відстоювання правильності геліоцентричної моделі світу».

Немає жодної потреби захищати Католицьку Церкву за те, що від її імені вчинено. Бо ж папа Іван Павло II публічно просив прощення більше

сотні разів (API, №1, 2000, с.8), зокрема і в справі Галілея. Але не можна «згущувати фарби» і говорити те, чого насправді не було або що було принаймні дещо інакше. Справді, Коперник зволікав із публікацією своєї книги близько 15 років. Але не тому, що боявся переслідувань. Навпаки, високі церковні достойники (серед них єпископ Тідеман Гізе і кардинал Микола Шонберг) буквально змушували його видавати книгу якомога швидше. Суть у тому, що, як справжній вчений, Коперник інтуїтивно відчував: в його моделі є помилкові елементи (це – уявлення про рівномірний рух планет, загалом – моделювання реального їх нерівномірного руху складанням декількох рухів рівномірних: «у найпростішому випадку планета рухається по коловій орбіті навколо фіктивної точки, а ця вже – навколо Сонця, знову ж таки рівномірно і по коловій орбіті»). Їх усунув з моделі Сонячної системи Йоган Кеплер, довівши, що планети рухаються навколо Сонця по еліптичних орбітах, а отже – нерівномірно. Цього ж Коперник ще не знав!

Джордано Бруно мало цікавився теорією Коперника і не пропагував її. Усе ж інше, що він говорив на астрономічні теми, вже було висловлене років за 130 до нього кардиналом *Миколаю Кузанським* (1401–1464) і перевидане принаймні тричі: що Всесвіт є безконечним; що стосовно речовин, з яких складаються Земля і небесні тіла, немає жодної різниці; що Земля – таке саме небесне світило, як Сонце, Місяць та інші небесні тіла; що жодна із зоряних ділянок не позбавлена мешканців (отже, є інші планети, на яких є розумне життя!); що Земля насправді рухається, хоча ми цього не помічаємо. Річ в іншому. Бруно, колишній монах, різко виступив проти церкви і релігії взагалі, він вимагав конфіскації монастирських маєтків. А головне – закликав до об'єднання ліберальних протестантів Англії з ліберальними католиками Франції проти консервативної Іспанії. І – при цьому використав таку аналогію з астрономії. Мовляв, у системі Коперника Земля рухається, як і інші планети, а отже, вони стали подібні одна до одної. Такими ж подібними повинні стати погляди протестантів і католиків на євхаристію (перетворення хліба і вина на Тіло і Кров Христові). Церква розцінила це твердження як єретичне і осудила Бруно. Як бачимо, все це надто далеко від «боротьби релігії з наукою...»

Що стосується *Галілея*, то його астрономічні відкриття (чотириох супутників Юпітера, фаз Венери, гір і долин на Місяці тощо) були дуже прихильно зустрінуті в Римі і там підтверджені. Але Галілей не вмів бути толерантним і підтримувати добрі стосунки з іншими вченими. Так,

ний прогрес іде поруч з деградацією моралі, якщо не за її рахунок. Тому й спостерігаємо повсюдне зацікавлення проблемами релігії (§ 28).

Але – необхідне здолання своєрідного психологічного бар'єру. В багатьох людей все ще живе переконання, за яким релігія – це всього лише первісне, наївне пояснення світу, яке сучасна наука нібито відкинула. У підсвідомості багатьох людей відклалося зверхницьке, зневажливе ставлення до релігії і до віруючих. Часто це пов'язано з тим, що навколо себе бачимо приклади деградованих осіб, які «прикриваються релігійними гаслами». Тому слід чітко усвідомити: **є Творець світу і є люди, які про Нього щось говорять**. І ці люди можуть бути всілякими: і святими, і негідними.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що таке наука і які етапи її становлення?
2. Що таке наукова картина світу?
3. В чому суть філософії? теології?
4. Чи були послідовними ті, хто охаював математику?
5. Як коректніше слід ставити питання: «боротьба науки з релігією» чи «боротьба атеїстичного і релігійного світоглядів»?

ЗАВДАННЯ:

Зіставити сказане тут про Коперника, Дж. Бруно і Галілея з відповідними місцями підручника «Астрономія» для X (XI) класу, виданого перед 1990 роком, і зробити висновок.

§ 4. ЗЛО І ДОБРО – ДОБРО І ЗЛО

Зло настільки допікає всім і в усі часи, що потрапило аж у розряд *філософських категорій* – певних найзагальніших понять, якими описують явища навколишнього світу. А проте, глянувши у «Філософський словник», на літеру «З» його не знайдемо. Бо це поняття обговорюється в поєднанні з іншою категорією – добро. Напевне, тому, що, як зауважив Арістотель, «все пізнається в порівнянні»...

Зло настільки допікає всім і в усі часи, що потрапило аж у розряд *філософських категорій* – певних найзагальніших понять, якими описують явища навколишнього світу. А проте, глянувши у «Філософський словник», на літеру «З» його не знайдемо. Бо це поняття обговорюється в поєднанні з іншою категорією – добро. Напевне, тому, що, як зауважив Арістотель, «все пізнається в порівнянні»...

Розрізняють три різні види добра (і протилежного йому зла):

1) добро як довершеність, досконалість, 2) добро як цінність, користність і 3) добро як моральна якість («ця людина добра, та – зла»). Підкреслюється, що коли хтось науково вивчає світ, то відповідною категорією для оцінок «ось це добре» є *Істина*, з точки зору художнього осмислення дійсності – *Краса*. Протилежні якості відповідно – брехня і потворність.

Так, є в навколишньому світі Краса, є Істина, є Добро. Але є і зло в усіх його часто найжахливіших проявах... Звідки ж воно – і навіщо в цьому загалом чудовому світі?

«І сказав змій до жінки: «...відкриються у вас очі, і ви станете, як Бог, що знає добро й зло»... і вони пізнали, що вони нагі...» (Бут. 3: 4,7). Дослідники Біблії чи не одностайні в тому, що якраз із появою в людини вміння розрізняти добро і зло вона, людина, стає *Особистістю*, яка усвідомлює себе, бере на себе відповідальність за свої вчинки. Саме з цього моменту розпочалася людська історія.

За непослух, за порушення заповіді «з дерева знання добра і зла – не їж...» (Бут. 2: 17) – кара: «проклята земля через тебе. В тяжкیم труді живитимешся з неї... В поті чола твого їстимеш хліб твій, доки не вернешся в землю, з якої тебе взято...» (Бут. 3:17–19).

На думку італійського богослова *Домініка Бартелемі* («Бог і його образ», 1968 р.), під деревом пізнання добра і зла прихована можливість людини самій визначати добро і зло. Нагота ж, у розумінні прадавніх євреїв, – це передусім ганьба, злиденність, «це стан незахищеності, розгубленості, страх перед фізичним і духовним насильством».

Яка трагічна ситуація! Людина усвідомила, що є добром і що злом, – і тут же злякалася своєї свободи волі, жажнулася від необхідності жити у світі вибору, від потреби щомиті вибирати між добром і злом. Тобто вона здатна вже і може чинити зло моральне. А що «проклята земля», то увійшло на землю і зло фізичне. Наявність і того, і другого – чи не найголовніший імпульс до заперечення існування Бога-Творця взагалі (див. ще § 22). Бо ж знаємо і таке твердження: «якщо Бог добрий, то наявність зла свідчить про те, що Він не всемогутній: не може усунути зло; якщо Він всемогутній – то не всеблагий...»

Ñòðààøíà
ðíçíà¿òòý çèà

Форми, в яких проявляється оте «прокляття землі», різноманітні. Як-ось – землетруси. Скажімо, лише «в два прийоми» у Китаї загинув понад один мільйон чоловік (1556 р. у провінції Шансі – 833000 і 1920 р. у провінції Гансю – 200 000), у 1923 р. в Японії – 142 000. Землетруси на нашій планеті відбуваються безперервно. Щогодини у різних її пунктах реєструється близько десяти коливань земної поверхні, а це – понад 80 000 щороку...

Найрізноманітніші хвороби то слабкіше, то сильніше вражають окремих людей упродовж усієї людської історії. Але в окремі моменти, не зважаючи на державні кордони, зі швидкістю декілька сотень кілометрів за рік планетою сунув епідемічний вал тієї чи іншої інфекції. Найстраш-

нішою була чума, яка вперше з'явилася в Єгипті у IV ст. до н. е. В Римській імперії при імператорі Юстиніані в 531–580 рр. загалом загинуло близько 50 млн. чоловік, зокрема в Константинополі щоденно вмирало від 5 до 10 тисяч. Але найжахливішою була пандемія в середині XIV ст. Спочатку в Індокитаї від чуми загинуло 50 млн. чоловік, а починаючи з 1347 р. в Європі померло близько 25 млн. За деякими даними, тоді вимерла четвертина населення Землі – близько 300 мільйонів людей. Надалі ця пошесть з'являлася в Європі регулярно через кожні 5–10 років. Зокрема, в Лондоні у 1382, 1407, 1625 рр. вмерло по 30 000 чоловік, у 1665 р. – понад 70 000. У 1713 р. в Німеччині, Чехії та Австрії померло понад 500 000 чоловік.

Упродовж чотирьох років Першої світової війни у боях загинуло близько 10 млн. чоловік, а за 1917–1919 рр. від епідемії грипу у всьому світі померло 20, за іншими даними – 30 млн. чоловік... Багаті жнива мали епідемії холери, з'являються і нечувані раніше хвороби, передусім СНІД...

Брали свою «данину» природні стихії, одним із проявів яких є вулканічні виверження. Найвідоміший приклад – виверження Везувію, внаслідок якого три міста – Помпеї, Геркуланум і Стабія – зникли під товстим (до 8 метрів) шаром каменю, піску, пилу та вулканічної лави. Ось як описав події, що сталися на світанку 24 серпня 79 р. н.е., письменник *Пліній Молодший*: «Будинки навколо хитало... [і] ми вирішили вийти з міста... Вози... кидало з боку на бік... Ми бачили, як море втягується в себе ж... Згодом... став падати попіл, настала темрява, наче в закритому приміщенні, коли гасять вогонь. Чути було жіночі крики, дитячий писк і крики мужчин... Многі підіймали руки до богів, але більшість стверджувала, що богів ніде більше немає і що для світу настала остання вічна ніч». Як вважають, з 25 000 мешканців Помпеї загинуло близько 2 000.

Сучасником і свідком епідемії чуми XIV ст. був італійський письменник *Джованні Боккаччо* (1313–1375). Своє враження від цього лиха він описав у вступній частині «Декамерона» – «збірки 10 повістей, що їх упродовж 10 днів розповіли сім дам і три юнаки»:

«...Флоренцію... відвідала згубна чума». І деякі люди «махнули рукою – і на самих себе, і на своє майно... За таких злигоднів і такого лихоліття занепада і нінащо перевелася в нашому місті достойна повага законів божих і людських... Лихо такого жаху нагнало в серця людські, що брат цурався брата, батьки та матері гидували дітьми рідними... Усе місто було переповнене мерцями... Хліба на нивах незібрані, нежати стояли... Померло в мурах міста Флоренції більше ніж сто тисяч душ...»

I, за аналогією з написаним Плінієм «богів більше ніде немає», доводиться думати: жахіття цієї епідемії, напевне, істотно вплинуло на релігійні почуття тогочасних європейців. Не випадково, мабуть, в «Декамероні» стільки новел, «присвячених» особам духовного стану. Вже починається твір розповіддю про те, як убивця, брехун і розпусник здійснив блюзнірський обман наївного сповідника. Внаслідок цього монахи похоронили його у мармуровій гробниці, він став «найпопулярнішим святим» і... «являв чудеса».

«Декамерон» є чи не в кожній сільській бібліотеці, школа знайомить з ним учнів у курсі «Світової літератури». Але, повторимо це ще раз, чи звертаємо увагу школярів на те, що слід завжди чітко розрізняти дві речі: **існування Бога-Творця світу – це одне, наявність же людей, які щось про Нього говорять, – зовсім інше, бо ж ці люди усілякі:** одні справді виділяються своєю побожністю і чеснотами, інші – «звичайні, як усі», треті... навіть шахраї, які, за «Декамероном», замість викраденого в них «пера з крил архангела Гавриїла» здатні тут же, «переорієнтувавшись», демонструвати наївним людям «вугілля, на якому спалили святого Лаврентія...»

Читача жахає розповідь в одній із книг про те, як через 150 років після смерті французького релігійного і політичного діяча кардинала Рішельє, у 1793 р., парижани викинули його кістки з могили, і його черепом гралися діти. А, може, це тому, що, як розповідають, після смерті Рішельє серед його багатств виявилось і 15 тонн золота! На лікарні б їх, на школи віддав?!

²íêâ³çêö³ÿ
(iðââîññêâîâîâ
ðâêîæ)

Одним із проявів зла морального, що і тепер зупиняє багатьох на порозі храму, є спогад про інквізицію та її «акти віри», тобто **аутодафе** – «оголошення й виконання вироків інквізиції над еретиками, зокрема їх спалення на вогнищі» (востаннє це сталося в 1826 р.). При цьому є загальне переконання, нібито інквізицію придумали католики.

Справді, в Римі інквізиція «з'явилася» в XIII ст. Папа Григорій IX передав її у відання монахів домініканського ордену (заснований 1215 р.) для боротьби проти еретичних рухів. Публічне спалювання еретиків ... проголошувалося проявом милосердя до засудженого, бо таким чином він нібито «очищається від гріха і врятує свою душу».

Насправді ж інквізиція була запроваджена таки на Сході за імператора Феодосія наприкінці IV ст. Особливо виділяють історики факт масових страт («з інквізиційним процесом і без нього») павликіанів у 848 р. при

імператриці Феодорі – число жертв сягало 100000 чоловік (про це писав Володимир Соловйов, див. «О христианском единстве», 1967, с. 455). В Росії «те ж» успішно запроваджував Іосиф Волоцький з самого початку XVI ст. У «Слові про засудження єретиків» він писав: «Де ті, хто каже, що не можна засуджувати ні єретиків, ні віровідступників? Адже очевидно, що слід не лише засуджувати, а віддавати на жорстокі страти, і не лише єретиків і віровідступників: ті, хто знає про єретиків і віровідступників і не донесли суддям, навіть якщо самі правовірними виявляться, смертну кару приймуть...» Ось ще його ж, цього ігумена, перлини: «грішника чи єретика руками вбити чи молитвою – одне й те ж», «не можна вірити єретикові, що покався: необхідно однаково немилосердно ставитися до тих, що каються, і до тих, які не каються».

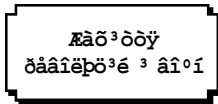
Ось приклади з книги **П. Іванова** «Тайна святих» (М., 1993, с. 511): Собор 1503 р. на вимогу Іосифа Волоцького, не беручи до уваги каяття єретиків, засуджує їх до жорстоких страт: декількох чоловік спалили в клітці в Москві. Одному відрізали язик, відвезли в Новгород і там спалили з багатьма іншими, яких запідозрено в ересі. Незліченну кількість людей, як свідчить П. Іванов, замучено за Петра I: «віднині не християнська віра, як у Давній Русі, а новий ідол буде єднати росіян: Російська імперія. Під впливом цього ідола християнські поняття будуть вироджуватися у звірячо-поганські... Петро з глибокою впевненістю у своїй правоті навчив російську громадськість (дворянство) не боятися гріха» (с. 529, 839).

Що ж, були «гарні зразки» для наслідування і на «дуже християнському» Сході. Скажімо, із 107 імператорів, які володарювали у Візантії від 395 р. до 1454 р., 62 (отже, більш половини) було вбито при переворотях, їм виколовали очі, відсікали ніс, виривали ніздрі... Ось яким був кінець імператора Андроніка, за П. Івановим: «Андронік спробував утекти, але його спіймали..., його били, ляляли, вищипували бороду і волосся на голові. Після цього всі, навіть жінки, кидалися на Андроніка і били, нарешті йому відрубали праву руку і кинули в тюрму, не давали там їсти і пити. Через декілька днів йому викололи ліве око, посадили на шолудивого верблюда і возили по площах... Не було зла, якого не вчинили б Андроніку: одні били його по голові палицями, інші мазали йому ніздрі нечистотами...»

А він же усього декілька днів перед тим, як імператор, розглядався «не лише як зовнішній єпископ, а й як Богом поставлений загальний єпископ, який має найвищу турботу про церкву». Він мав «право участі у святій Літургії і разом із священниками причащатися» (див. **М. Станів**: «Христова Церква в Україні», 1985, с. 8, 39). Напевне, наші предки

гидували такими «здобутками візантійської культури» і намагалися утримувати певну дистанцію щодо неї. Інакше чому б це Краківський єпископ Матвій (XII ст.) зауважив, що «руські не визнають ні візантійської, ні римської віри, бо в них є своя християнська віра».

А ось ще статистичні дані для тих, хто, зокрема, роздумує над причинами рішення українського єпископату на злуку з Римом (1596 р.): до падіння Візантійської імперії налічувалося 130 патріархів. Від 1463 р. до 1953 р. – 159. З цих останніх лише 21 помер своєю смертю, 6 – убито, 27 – змушено зректися, 105 усунуто з престолу (одна з причин – відмова проводити протурецьку політичну лінію...).

Дві великі революції – Французька 1789 р. і Російська Жовтнева 1917 р. – супроводжувалися гаслами «Немає Бога!», «Ми вшановуємо Розум!» І там, і там атеїстичні маніфестації набували форм масового психозу...

Чи не мстила Католицькій Церкві, зокрема, пам'ять французів за різню Варфоломійвської ночі (1578 р.), коли за одну ніч було вбито близько 30000 гугенотів (протестантів)?

Чи не відплачувала, зокрема, пам'ять росіян за убивство декількох сотень людей – учасників 150-тисячного ходу робітників 9 (22) січня 1905 р. – з хоругвами та іконами, зі співом побожних пісень – до «царя-батюшки» усього лише з «письмовим колективним проханням»? За Ленський розстріл 1912 р., коли було вбито 270 і поранено 250 чоловік за вимогу 8-годинного (замість 14-годинного) робочого дня і певного збільшення зарплати?..

А війни, незліченні війни: за 5 500 років історичної пам'яті їх відбулося близько 15 000. Зокрема, у XVII ст. у війнах загинуло 3 мільйони чоловік, у XVIII ст. – 5 млн., в XIX ст. – 6 млн., у XX ст. – 10 млн. у Першій і 55 млн. у Другій світових війнах. Неймовірні спустошення принесли в Європу війни релігійні. Ось що писав російський публіцист **Ю. Бородай** (ж. «Наш современник», 1992, ч.7): «...лише в Німеччині Реформація захоронила у братських могилах голоду і терору дві третини населення! В Богемії, де почалася Реформація, до початку гуситських воєн жило 2,5 млн. чоловік, до кінця Реформації там залишилося усього 700000 живих душ». І кожен себе видавав ледве не за ангела. Скажімо, **Лютер** писав: «Ми згідні краще померти десять разів, ніж бачити, що задля Євангелія пролялася хоча б одна крапля крові». Але ось у Шпейєрському рейхстазі 1529 р. як католики, так і протестанти спільно проголосували за те, що *анабаптисти* «мають підлягати смерті за допомогою вогню,

меча чи іншого способу..., без попереднього розслідування в духовному суді». Що й «з превеликим успіхом» виконувалося! Так само поводитися і англіканська інквізиція. Важкі часи, жорстокі люди...

Федір Достоевський у творі «Брати Карамазови» говорив, що найвища гармонія не варта сльозинки хоча б однієї замученої дитини. Але яким крижаним холодом віє ось хоча б зі сторінок книги *С. П. Мельгунова* «Красный террор в России». Під час громадянської війни перед тим, як убити: відрізували вуха, язика, виймали очі; жінкам відрізували груди, розпорювали животи, відрубували пальці, виривали волосся; вбивали під нігті цвяхи, відрубували кінцівки...

Багатолике зло у цьому ніби й прекрасному світі! І щаслива та людина, яка, зустрівшись із його потворними проявами, не засумнівається в тому, що є Бог – Творець світу і що є Вища Справедливість (див § 21).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Які три види добра (і протилежного йому зла) розрізняють у філософії?
2. Яку суть можна вбачати під алегорією дерева пізнання добра і зла?
3. Наскільки можна вважати можливим, що епідемія чуми XIV ст. підштовхнула багатьох людей у Європі в бік критичного сприйняття релігійних ідеалів?
4. В чому полягало завдання інквізиції і коли та де ця інституція з'явилася?
5. Чи усувають революції зло із суспільного життя?

ЗАВДАННЯ:

За Катехизмом і Молитовником розглянути різновиди морального зла (гріхи) і способи їх поборювання кожною людиною зокрема.

§ 5. ÊÀÒÀÑÒÐÎÎËÈ ÄÓÏÀ... Ó ÆÄÀÎÀÕ

ïëÿöðâî
³ éîãî ñòðåóó³
îãñè³ äèè

Краса нашої планети, усіх форм життя на ній оспівана, описана в найрізноманітніший спосіб. У наш час ця краса завітчастих садів і переповнених пташиним щебетом гаїв, важко досяжних скелястих гір і безкраїх океанів у всіх природних кольорах приходиться у кожную квартиру з телеекрана. Її представник – небоязкий голуб і навіть білочка зустрічають нас при вході до міського парку.

Та раптом у цю ідилію різким дисонансом вривається найбрудніша лайка. Це – поруч усього лише «просто і сердечно» розмовляють декілька підлітків. І замовкли птахи, потьмяніло Сонце, навколо наче завис густий, липкий туман. У ньому все ж таки вдається розгледіти далі таку ж двоногу

істоту, що, голосно гикаючи, підпирає плечима стовбур дерева, яке ніби поривається вирватися з корінням та втекти якнайдалі від гидкого горілчаного перегару. А зі сторінки газети, купленої щойно в кіоску, криком кричить повідомлення, що син, зачумлений тією ж таки горілкою (чи наркотиком?), убив рідного батька. І здається, серце не витримає – ось-ось розірветься від розпачу. *Хто ми? Хто ось цей чи той?* Найвище створіння, в яке Творець вдихнув безсмертну душу? Чи породження пекла, яке з'являється на острах усьому, витвір диявола, щоб спаплюжити всю цю красу Божого світу?

Та ні, це все-таки створіння Боже, як і кожен з нас. Але розум його затьмарений, почуття притуплені. Воно, це створіння, духовно сліпе і глухе. Але – не безнадійно, кажуть! Здається, воно в будь-яку мить здатне усвідомити своє становище, навіть дійти висновку, що ні пияцтво, ні наркотики не усувають проблем, якщо вони в нього є. Що їх вживання – це лише своєрідна втеча від життя, від труднощів, які життя ставить перед людиною. *Може, може* усвідомити це кожний із цих сквернителів Божої природи, може розпочати своє сходження вгору, – за словами Василя Великого, *від звіра до неба, до свого Творця.*

Тому й стало народною мудрістю оте: *ненавидь гріх, але не грішника, бо ж він ще може, покавшись, стати гарною людиною і громадянином!*

Пияцтво – велике лихо, що поширилося в Україні, зрештою – у цілому світі. Воно є причиною незліченних каліцтв, фізичних і моральних. Одні – п'ють, інші – мовчазно потурають. Безперечно, є велика правда у словах *Льва Толстого* (1828–1910), що «пияцтво – від невідповідності життя вимогам совісті». Але ж людина все-таки – не чотиринога істота! Вона здатна осмислювати своє життя... І – не плисти за течією...

В середині 80-х років у тодішньому СРСР було розпочато кампанію проти алкоголізму під гаслом «бути чи пити». У зв'язку з цим було оприлюднено справді жахаючі цифри. Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), у 1960 р. в СРСР було 40 млн. алкоголіків і п'яниць – кожен 7-й громадянин країни. Якби тенденція зростання у споживанні алкоголю збереглася (у 1983 р. «на кожну радянську людину, включно з немовлятами» припадало по 60 пляшок горілки на рік), то в 2000 р. алкоголіків було б 80 млн., а це – 60% дорослого, працездатного населення!

У розповсюдженому тоді тексті лекції *В. Г. Жданова* (Сибірське відділення Академії Наук) про це мовилося так: «Нас і знищувати не треба. Навіщо з нами воювати? Наша держава просто розпадеться..., бо вона буде

нездатною працювати. Найстрашнішим підсумком цього п'яного 85-літнього безумства є прогресуюче виродження нашого народу... Зростає число дебільних дітей, цей процес тісно пов'язаний з темпами вживання алкоголю... У 1963 р... дітей... мали важкі відхилення у психічному і фізичному розвитку. Це діти-виродки, які народилися без ручок, без ніжок і, найгірше, – без розуму. А ще 13% народилися з відхиленнями середньої важкості. Усього 16,5% народжених у нас дітей були ненормальними, тобто кожна 6-та дитина. Ось чим ми розплачуємося за невинні алкогольні втіхи! Ці ...діти народжуються не в алкоголіків, а в «нормальнопитущих» батьків...

Безсумнівно, оце виродження нашого народу – найстрашніша трагедія за всю його історію... З причин, пов'язаних з пияцтвом, у нашій країні гине щороку 1,5 млн. чоловік. Це 13 атомних хіросімських бомб у вигляді невинного пивця, винця і горілки...

У 1975 р. XXVIII сесія ВООЗ офіційно визнала алкоголь наркотиком, який руйнує здоров'я людини... А в нас він йде під графою «харчові продукти» і продається в гастрономах...

В народі здавна зауважили, що *п'яниці передусім пропивають не штани, а совість і сором...*

Те, що відбувається у нашій країні за останні 30 років, – це саме те, про що мріяли наші вороги. У програмі Гітлера, зокрема в його книжці «Майн Кампф», записано: «Для них, для слов'ян, жодної гігієни, жодних щеплень, лише горілка і тютюн. Ні лікарень, ні фельдшерів не треба». Як добре він знав, що горілка і тютюн змете з лиця землі ненависне йому плем'я слов'ян! Що через одне покоління цей потворний план може мати бажаний результат без крематоріїв і газових камер... Тож, наливаючи в чарку вина чи горілки, пригадай, що виконуєш план Гітлера...»

Вдумаймося в ці розпачливі слова! Так, часи змінилися. Але проблема залишилася. Як і раніше, «грами» (кому 100, хто за 300) призводять до катастроф духу в багатьох наших співвітчизників!

Одна з книг серії «Енциклопедія злочинів і катастроф» (Мінськ, в-во «Література») має назву «Наркотики та отрути» (1996 р.). З неї дізнаємося, що наркотики були відомі людям ледве не з «колиски цивілізації». Та, як видно, жерці (шамани) усвідомили всю їхню небезпеку. Тому й зробили все для того, щоб «право вживання наркотиків... мали тільки вибрані, та й то лише з певною метою. Для простих смертних дуже тривалий час наркотики були *табу*, а їх самовільне вживання призводило до

²íøà ñððàøíà
íðíàéàíà -
íàðèííàí³ÿ

якнайсуворішої кари». Тому й «вдалося охоронити народ від масового і нерозумного вживання наркотиків, які б його швидко знищили».

Мабуть, першою із рослин, в якій було виявлено психоактивні властивості, був мак. З нього вже близько трьох тисяч років до н.е. давні шумери отримували *оній*. З індійської ж коноплі жерці готували священний напій – *сому*, також – *гашиш*. Різні народи, зокрема давні греки, використовували галюциногенні гриби, передусім мухомори. У згаданій книжці читаємо: «Вікінги також добре знали цей гриб. І, щоб підвищити боєздатність і розпалити в собі ненависть до ворога, вживали його перед битвою».

На американському континенті «серед рослин, які спричиняють зміну свідомості і сприйняття, особливе місце займає різновид мексиканського кактуса, відомого під назвою пейотль». Виявляється, і давні ацтеки, і залишки (нинішні) індійських племен вважають пейотль найціннішим Божим даром і... шматочки згаданого кактуса використовують в релігійних ритуалах, подібних до християнського причастя.

На території Європи, України зокрема, упродовж століть жито було заражене *ріжками* (рос. «спорынья»): в деяких колосках замість «нормального» зерна дозрівало довгасте, ззовні чорного кольору, утворення. І, як виявляється, споживання хліба з жита з ріжками призводило до отруень і навіть із смертельними наслідками (за деякими даними, у Франції в 994 р. з цієї причини померло 40 000 осіб!). Але не менш важливим, може, було те, що в тих, хто їв такий хліб, траплялися галюцинації: вони «бачили», зокрема, як та чи інша сусідка «спілкувалася з дияволом», «ставала відьмою» і «чинила те чи інше зло». І сотні інквізиторів або ж членів різних парламентів упродовж місяців могли з'ясувати правдивість цих свідчень, допитуючи, тортуруючи нещасних (а ті ж відьми їли такий же хліб і також мали галюцинації, їм легко було і собі навіяти саме такі картини, тож не дивно, що вони самі себе й звинувачували...), нарешті – відправляли їх на вогнища. А треба було натомість запитати: «Дитино, а який хліб ти їла тоді чи тоді?». Але якщо той же отруєний ріжками хліб їв і суддя?

І, оглядаючись назад, бачачи в уяві ті вогнища та прислухаючись до криків тих нещасних жертв (а їх були сотні тисяч!), як тут не запитати: «Чим же, Господи, завинили оті нещасні жінки, що Ти для їхньої загибелі створив ріжки, здатні проростати на житніх колосках?», як також, звичайно: «Навіщо були ті вогнища? Що Ти хотів цим сказати людям тоді і нам сьогодні?...»

Читаємо далі в книжці «Наркотики і отрути»: «Масове споживання наркотиків у Європі розпочалося в ХІХ столітті, в період, коли група інтелектуальних авантюристів почала експериментувати над власною свідомістю, вживаючи наркотики, привезені з Єгипту та Індії..., серед групи літераторів... були Шарль Бодлер і Теофіл Готье. Невдовзі був організований дещо незвичний клуб, відомий як «Клуб любителів гашиша».

І ось – середина ХХ ст. Синтезовано лізергінову кислоту, з'явився новий наркотик ЛСД-25. Настав 1960-й рік: «Рік цей вважається доле-носним у становленні сучасної наркоманії. Під час перебування в Мексиці гарвардський психолог доктор Тимоті Лірі з'їв декілька галюциногенних грибів...» «І це випробування... було найглибшим релігійним переживанням у моєму житті» – написав він. Після цього «Лірі починає безмежно вірити у перетворюючу силу наркотиків, в їх здатність не лише змінити особистості окремих людей, а й впливати на становлення справедливіших суспільних відносин». Він повірив у «наближення нової ери людської природи... Починаються масові експерименти з наркотиками, які змінюють стан свідомості... В період між 1960 і 1965 рр. Лірі захопив своїми ідеями уяву молоді в усьому світі...»

Результат не забарився: «лікування наркоманії – вкрай важка проблема!» Не забудьмо: наркоманія як суспільне явище зародилася в дуже освіченому ХІХ ст., коли вже ставало панівним гасло: «Бог помер і все дозволено!» Це ж подумати: упродовж чи не 5000 років «неграмотні жерці і шамани», наклавши табу на вживання наркотичних речовин, уміли стримувати людей від самоотруєння і саморуйнування. А ось «звільнившись від мракобісся релігії», тепер уже вчені під благородним нібито приводом «заглибитися в несвідоме», «збагатити людину емоційно», «наблизити нову еру людської природи» підштовхнули мільйони юнаків і дівчат до катастрофи їхнього духу!

Ĥăĕ³÷³ °îî
îðĕ çăîÿð
â ě³÷ă³ àðîî³â

Відвідавши районну чи обласну лікарню, жахаємося від багатолікості людських страждань. Особливо вражають установи для «не зовсім розвинутих дітей», «психічно хворих». І – вкотре запитуємо: «Господи, навіщо оті різноманітні форми виродження, ці прояви неповноцінності?» Тим більше, що медики, біологи й хіміки доводять: і ця, і та людина не винна в тому, що не усвідомлює себе чи не знає навіть про оте високе покликання «бути Людиною». Причина, мовляв, лише в тому, що якісь там «регулюючі центри її організму» недорахували тих чи

тих атомів, які «використано» при побудові клітин та забезпечення (самозабезпечення!) їхнього функціонування...

У природі налічується 92 стабільних хімічних елементи, з них в організмі людини виявлено 78 (чи вже й 80). Як встановлено, на дві третини (точніше – 65%) людина складається з кисню, в ній 18,2% – вуглецю, 10% – водню, 2,7% – азоту, 1,4% – кальцію, 0,8% – фосфору, по 0,3% – калію і натрію, 0,25% – хлору, 0,2% – сірки, по декілька сотих відсотка – магнію і заліза, по декілька сотисятисячних часток відсотка – свинцю і бору. Жартома кажуть ще й так: «В одній людині заліза – на цвях, щоб, забивши його в стіну, повісити на ньому капелюх, вапна – щоб один раз побілити курник, сірки – щоб один раз викурити бліх із пса, невелика склянка цукру, калію – щоб один раз вистрілити з дитячої гармати, фосфору – на 45 пачок сірників».

Отже, «усіх інших» елементів в організмі людини дуже мало. Але це «мало» відносно. Бо ж людина «збудована» з 10^{27} атомів (одиниця і 27 нулів, тобто «мільярд мільярдів мільярдів!»). Тому навіть якщо скажемо «цього елемента усього лише одна мільярдна частка від загального числа атомів», то все одно це буде мільярд мільярдів атомів! Диво дивне, що вони «зібрані» в єдине ціле. Але Природа «якось вміє» це робити.

Ось найпростіший приклад. У тонні золи болотяного хвоща міститься 600 грамів золота, а це у 6000 разів більше від його середнього вмісту в ґрунті...

Тому кожна з цих дуже малих «домішок» насправді відіграє величезну роль у життєдіяльності людського організму. Дивина ще й у тому, що про більшість з цих хімічних елементів кажуть: «вони отруйні». Проте – «при їх недостатці людині зле», але «коли забагато – також зле». Так, усім відомі отруйні властивості миш'яку і ртуті. Але – перший вкрай необхідний для синтезу білка, зокрема гемоглобіну. Ртуть виявлено в молекулі ДНК, очевидно, вона бере участь у передачі спадкової інформації. У воді з криниць одного району Тайваню миш'яку у 30 разів більше, ніж звичайно, і там дуже поширена суха гангрена («чорна нога»).

При недостатці селену руйнуються червоні кров'яні тільця, цей елемент потрібен у сітківці ока для забезпечення гостроти зору. Одним із наслідків надлишку селену в організмі є облисіння. А взагалі селен дуже отруйний: в мухоморі його у 100 разів більше, ніж у ґрунті (на 1 кг ваги).

Ось ще декілька «протокольних» свідчень: літій сприяє регулюванню активності деяких ферментів, які беруть участь у перенесенні іонів натрію і калію з міжклітинної речовини в клітини мозку, тому з недостатчею літію

пов'язують захворювання на шизофренію. Надлишок натрію викликає депресивні стани, недостача його, навпаки, – перезбудження (манію). Недостача магнію призводить до перевтоми, істотно підвищує імовірність інфаркту, забезпечення ж організму солями магнію усуває спазми кровоносних судин, стабілізує роботу серцевих м'язів. За відсутності в їжі цинку підвищується агресивність людини. Бром нормалізує співвідношення між процесами збудження і гальмування в корі головного мозку. Недостача фтору призводить до карієсу, а вживання сполук фтору лікує, зокрема діабет, бронхіти тощо. Недостача йоду в питній воді є причиною серйозної хвороби – зобу; дітям, що народжуються і ростуть в умовах згаданого дефіциту йоду, загрожує дебільність...

За однією з версій, причиною того, що людину так «вперто» тягне до чарки, є недостача в її організмі калію. А навколо ж такі яблуневі сади... То чому б в Україні не створити у селах цехи для переробки цього врожаю? Яблучний сік був би панацеєю для всіх, у кого є ознаки серцево-судинного захворювання...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Наскільки, на Вашу думку, правильним є твердження, нібито головною причиною пияцтва є почуття людиною самотності?
2. Що, на Вашу думку, могли б зробити духовні наставники для зменшення масштабів пияцтва?
3. Чи вважаєте Ви переконливою думку про те, що відоме з історії «полювання на відьом» могло (принаймні частково) обумовлюватися галюцинаціями, які виникали від самоотруєння людей продуктами харчування?
4. Наскільки серйозною є, на Вашу думку, проблема алкоголізму і наркоманії в нашій державі?
5. Яка з причин ослаблення віри в Бога-Творця є, на Вашу думку, найістотнішою?

ЗАВДАННЯ:

Спробуйте з'ясувати, хто з вітчизняних чи відомих Вам закордонних письменників зумів найглибше розкрити увесь спектр проблем, що виникають у родині у зв'язку з пияцтвом (захопленням наркотиками) одного з її членів.

§ 6. ÄÄÄ ÊÀÌÁÍ² ÑÏÔÈÊÄÍË

Ñëìáâ ðÿð³áíà
³ ñëìáâ ääëâ÷â

Спілкування між людьми – чудовий дар Творця. Велике щастя – мати друзів, велика радість – спілкуватися з ними *за допомогою слова*. Тож як не згадати **Панаса**

Мирного: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота схованка його духу...», як не зачитувати хоча б уривки з вірша **Івана Франка** «Якби ти знав» (Зб. «Гримить» К., 1986, с.214):

*Якби ти знав, як багато важить слово,
Одне сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоює – якби ти знав оце!
... Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спраглі ниви й луки...
Якби ти знав, які глибокі чинить рани
Одно сердите, згірднеє слівце,
Як чисті душі кривить, і поганить,
І троїть на весь вік, – якби ти знав оце!
Ти б злість свою, неначе пса гризького,
У найтемніший кут душі загнав,
Потіх не маючи та співчуття палкого,
Ти б хоч докором не ранив нікого...
Ти б зір свій нагострив любов'ю...
І зрозумів весь жах в людському безголів'ї...
Якби ти знав! Та се знання предавне
Відчути треба, серцем зрозуміть...*

Отже, слово може бути як добрим, так і злим. І оте зле, лихе слово кривдить, раниць, отрує. Ним можна посіяти в душі іншої людини зневіру і розпач, ним можна підштовхнути когось і на злочин, і на самогубство. Хоча б і йшлося про «найбільш приземлені» речі.

Слова у наш час тиражуються в десятках і сотнях тисяч примірників. І якими відповідальними мали б бути ті слова, що стосуються найголовнішого – проблем людського життя, формування світогляду наших юнаків і дівчат. Сьогодні, однак, складається так, що недавні «войовничо-безбожницькі» публікації «мирно співіснують» з новітніми, в яких також трапляється дивовижне поєднання такої собі грайливої легковажності з фактично непродуманою ворожістю до читача, своєрідне намагання внести сум'яття в його душу...

Питання «є Бог чи його немає?», як впливає з усього сказаного раніше, належить до таких, на які кожна людина *мусить* скласти відповідь сама собі. Річ ясна, беручи до уваги усі доступні їй надбання людської думки. Але ж книги, в яких були хоч які-небудь позитивні думки на релігійні теми, зовсім недавно старанно приховували! І батьки нинішніх учнів виховані на ось таких (крім «класиків марксизму-ленінізму») «перлинах світової думки»:

Дені Дідро (1713–1784), французький філософ: «Якщо розум – дар неба і якщо те ж саме можна сказати про віру, то, отже, небо зіслало нам два дари, які несумісні і суперечать один одному. Щоб усунути цю трудність, слід визнати, що віра – це химеричний принцип, який не існує в природі».

Генріх Гейне (1797–1856), німецький поет: «У темні часи народами найкраще керували за допомогою релігії, – адже у повній темряві сліпий є найкращим поводитирем: він розрізняє дорогу і стежки краще за зрячого. Однак справді нерозумно, коли вже наступив день, все ще користуватися поводитирями старими сліпцями».

Таких висловлювань, річ ясна, – тисячі. Їх продумування і зіставлення з досягненнями сучасної науки і філософії дуже повчальні. Бо ж, скажімо, таки є Сила, яка здатна «зробити щось з нічого» (див. § 10)! Бо вже знаємо, що наука не суперечить релігії (§ 3). Так, чимало священиків справді використовували своє «ремесло» для збагачення. Про ці й інші непривабливі речі сама Церква говорить із жалем та каяттям. Скажімо, Католицька Церква засудила «низький моральний стан духовенства, ... жалюгідний стан папства, як з морального огляду, так і інтелектуального, ...падіння авторитету Церкви як інституції, повсюдне розповсюдження симонії» (див. книгу *о. С. Стасяка та о. Р. Завіли* «Основи догматичного богослов'я», Львів, 1997, с. 285). То що вже кидати камінь на того, хто б'є себе в груди?!

Згадаймо й таке: якою радістю для атеїстів і «каменем спотикання» для молоді (та й багатьох людей зрілого віку) були оті «знамениті слова» першого космонавта *Юрія Гагаріна* (1934–1968), повторені згодом іншими його колегами: «Літаючи навколо Землі, я не бачив Бога». Це лише «досвідчені християни» могли б зразу йому (їм) відповісти: «але ж Бог – це Дух, то як же ти міг його побачити?..»

Тривалий час мало хто знав про те, що в книгах «войовничих атеїстів» бувала і справжня, «непідробна» брехня. Узяти хоча б французького публіциста *Лео Таксіля* (1854–1907), який нібито у книжці «Священний вертеп» показує «справжнє обличчя пап, кардиналів та єпископів», викриває «лицемірство, ханжество, обман, підкуп, убивства, перелюб» – все те, чим всіяний шлях «святих отців». Текст згаданої книги справді убивчий. Та згодом дізнаємося «щось і про автора». Про нього, власне, російський письменник *Є. Парнов* у книжці «Трон Люцифера» (М., 1985, с. 278) пише: «Лео Таксіль... відчайдушний авантюрист. Заради справедливості згадаємо, що майже всі наведені Таксілем епізоди (у книжці про Пія IX)

були висмоктані з пальця. Заради самореклами він ішов на все, зокрема і на явний скандал».

І вір після цього «зарубіжним авторитетам..!»

×èðàéíî êîëèè
ääóîèèâî!

Не можуть не викликати жалю і здивування окремі рядки книг, як художніх, так і навчально-методичних, що стали доступними всім з кінця 80-х років. Ось декілька прикладів.

Узявши до рук збірку творів шведського письменника, лауреата Нобелівської премії (1951 р.) **Пера Лагерквіста** (1891–1974) «Маріамна», дізнаємося, що він щодо одного із своїх творів заявив таке: «Смерть Агасфера» розповідатиме про моє власне звільнення від прокляття релігії..., про потяг до чогось іншого, світлішого». То читач мав би знати, які ж це переживання Лагерквіст сприйняв за «прокляття релігії»? У чому саме йому «релігія пропонувала застигли відповіді замість того, щоб спонукати до духовного пошуку»? Адже, не кожен читач усвідомлює, що навіть лауреат Нобелівської премії в 50 і в 60 років може «в душі» бути 20-річною дитиною, яка безпорадно розводить руками перед отими «проклятими питаннями» про смисл життя і місце людини в світі...

Під 200 000 примірників сягають тиражі написаної в 1917 р. повісті **Гната Хоткевича** (1877–1938) «Авірон». З її сторінок так і пливе фактично блюзнірство: «пророки п'яніли..., звучали сороміцькі речі...» І знаходяться «інтерпретатори» (див. ж. «Київ», ч. 7 за 1990 р.), які стверджують, що ця повість «побудована на основі осмислення біблійних легенд..., виявляє прозорливість та стурбованість письменника долею свого народу, застерігає від трагічних перспектив». Скажемо: *турбуватися про долю свого народу треба, але при цьому не зневажати книгу, яка є священною для багатьох!* Справді, навіщо? Невже автор не зміг знайти інших асоціацій?

З книги ж **Микити Шаповала** (1888–1932) «Загальна соціологія» (написана в 1929 р., видання «Українського Центру духовної культури» К., 1996) дізнаємося, що «вся неволя, яка тепер душить людство, є витвором релігії і церкви...», що «хто хоче бути вільним, той мусить поклястися ціле життя воювати з церквою, релігіями, богами, попами» (с. 99), що «чорна галич попівська і буржуазна під'юджує нещасного сліпця, щоб він ішов у шинок, у цирк, у церкву, але не йшов до університету...» (с. 120) тощо. І жодної примітки видавців, якою хоча б трохи було зглажено оцю сприйнятую М. Шаповалом з XIX ст. категоричну ворожість і ненависть до всього, що пов'язане з вірою в Бога. Як воно

вимітати». Чи ж міг *такий поет* писати інакше, якщо *тоді* лицемірне обрядовіство закрило справжню суть Христового вчення; воно ж в ось цих словах: «твій ближній – це Я, люби його і шануй його гідність, наче б ішлося про Мене». Шевченко ж всю жорстокість кріпацького життя знав не з переказів!

Сьогодні, читаючи «Кобзар», маємо набиратися з нього розуму і волі – щоб підійматися вгору, щоб самому ставати Шевченком за глибиною любові до рідної землі, за силою духу і твердістю характеру.

Не менш зболеним було серце і нашого Каменяра, Івана Франка. Перейнявшись, як і Шевченко, стражданнями свого народу, **Іван Франко** також став Богоборцем. Тому й «іде до бою не за церков, попів, ані Бога». Він вірить (на той час), що оте царство свободи, рівності й братерства таки вдасться побудувати самим людям. І читаючи рядки «Товаришам із тюрми» та не маючи уявлення про Богоборство, багато недосвідчених душ втрачало віру в Бога! Мало хто знав, що в своїй праці «Що таке поступ?» (1905 р.) Франко вже дійшов інакшого висновку: нерівність, вигнана дверима, повернеться через вікно, а так звана народна держава стане найгіршою в світі тюрмою. Лише недавно ми довідалися, що Франко є автором вірша «Хрест» (1876 р.), перші рядки якого звучать так:

*Хреста нас знаменем хрестили,
Ростем під знаменем хреста,
З хреста пливають всі наші сили
І віра наша пресвята.*

Чи не впливає звідси інше уявлення про Івана Франка – як про людину, яка щиро вірила в Бога, але яка не сприймала реалій тодішнього жорстокого світу? Те ж можна сказати і про **Лесю Українку**, і про багатьох інших діячів нашої культури (чого вартий, скажімо, «Хрест» **Осипа Маковея**...). Із багатьох причин – хвороби, злидні, певні суспільні проблеми – окрема людина чи й цілі людські спільноти потрапляють у «глухі кути», у безвихідь. І тоді, як ніколи раніше, їхні очі звертаються вгору. А коли стикаються із «мовчанкою небес» – розчаровуються, мовляв, «немає Господа на небі». Або – «яви мені чудо! Щоб я міг повірити, що Ти є, що Ти цікавишся мною...»

Одна із легенд про чудо звучить так. Певний чоловік, опинившись випадково під час проливних дощів посеред ріки на невеличкому острові, не розгубився і сказав собі: «Нічого страшного. Бог спасе мене». І коли вода сягала йому до колін, з човна, який пропливав поруч, до нього загукали: «Сідай!». Та він відповів: «Не треба, мене Бог спасе». Згодом, коли вода сягала до пояса, а ще раз – до шиї, пропливли відповідно другий і третій

човни. Були ті ж пропозиції «сідай» і ті ж відповіді «мене Бог спасе». Нарешті вода покрила його з головою, і він став перед своїм Творцем із запитанням: «Господи, чому ж Ти мене не спас?». На це він почув: «Дурню, Я ж тобі тричі посилав човен».

Лиха трапляються всілякі і повсюдно. Буває, і з тої причини, що ми не виявляємо належної кмітливості (бо ж той «острів'янин», подякувавши Творцеві, мав би сісти у перший же човен!). Дехто, скажімо, гониться за примарою багатства (хоча, може, й чув оте: «Великий гріх бажати білого хліба, якщо тобі не шкодить чорний»). Іншого буквально вбиває заздрість, а ще – гординя, бажання «владарювати». Об'єднують же всіх певною мірою хіба що різноманітні хвороби...

І тут то далеко не всі здогадуються, що надійні ліки від багатьох недуг – у нас під ногами, це трави і квіти. І не всі знають про те, що (напевне, у цьому задум Творця!) дивовижні можливості стати здоровим приховані в нас самих!

Щоб хоча б частково збагнути можливості нашого «Я», варто задуматися над ось цим випадком із часів Другої світової війни. У червні 1942 р. німецький підводний човен торпедував англійське судно «Халтл-бюрі». Його команда висадилася на дві шлюпки і пліт. До однієї із шлюпок наблизився підводний човен, щоб дізнатися про вантаж і тип корабля. Німці повідомили, що до берега – усього три милі (менше 5 км). І ...в цій шлюпці всі залишилися живими. Тим часом в іншій, коли через 20 годин її прибило до берега, з 20 моряків живих було 5, на плоті – 4 з 14! Неважко збагнути причину цього: ті, хто не знав, де берег і скільки триватиме їхнє перебування у морі, втратили надію, вони були паралізовані, деморалізовані від страху... У «надрах свого Я» вони вже «змодельювали» свою загибель!

Доведено й зворотне: дуже часто важкохворі люди, «модельюючи сприятливий кінець своєї хвороби», поправляються й одужують. Двічі на власному досвіді проілюстрував сказане американський публіцист **Норман Казіне** (див. ж. «Иностранная литература», ч. 3 за 1981 р., ч. 7 за 1985 р.). Ось деякі думки цієї мудрої людини: «Негативні емоції вбивчо впливають на хімічні процеси, які відбуваються в організмі. Сміх же впливає благотворно. Тому мав рацію лікар XVII ст. Томас Сіденхем, кажучи: «Приїзд доброго блазня корисніший для здоров'я цілого міста, ніж двадцять ослів, навантажених ліками». Важко сказати, які зміни відбуваються у людській свідомості та організмі під впливом гумору, але наявність такого впливу безперечна.

Багато хвороб, зокрема рак, пов'язують з інтенсивною дією на людину горя, озлоблення або страху. З другого ж боку, творчість, воля до життя, надія, віра і любов пов'язані з біохімічними процесами, їх роль у видужанні, доброму самопочутті важко переоцінити. Позитивні емоції – джерело життя.

Панічний страх убиває, він здатний дестабілізувати серце і навіть розірвати серцевий м'яз.

Існує *щось* невідчутне, але життєво важливе, яке не піддається діагностиці, але впливає на перебіг хвороби. Важко зрозуміти походження внутрішніх сил людини, важко зрозуміти, що змушує людину так чи інакше реагувати на кризу, долати уявне чи реальне обмеження. Людина часто виявляє у собі здібності, про існування яких навіть не підозрювала. Немає на світі таємниці глибшої, ніж ця: як відбувається це чудо? І чому воно проявляється в одних сильніше, ніж в інших? Але це – могутній засіб, здатний посилити дію ліків, а іноді і подіяти там, де виявилось марним все інше. Важливе інше: позитивні емоції і позитивне ставлення до життя – найсильніший фактор подолання хвороби.

Настрій тотальної капітуляції цілком ослаблює організм... Під дією страху або емоційного стресу тіло починає виробляти самовбивчу отруту, що глибинно спричиняє початок захворювання. Не смерть наш ворог, а життя у сталому страху смерті... Неправильно думати, нібито головну роль у лікуванні відіграє лікар. Ні, ми самі!

Обов'язок відносно себе і близьких – не сприяти власній поразці своїми самозгубними настроями! Не лише перемогами вимірюється стійкість характеру. Найважча трагедія – дозволити вмерти тому, що надає життю смисл!»

Справді, як з'ясовано медиками, є такий психічний стан – **підгіатизм** (від грецьк. «*пейто*» – переконання і «*іатос*» – виліковний), коли розладів, спричинених навіюванням або самонавіюванням (паралічі, сліпота, німота і глухота істеричних хворих, розлади серцево-судинної системи тощо), можна позбутися. Бо ж йдеться не про захворювання конкретного органа, а про тимчасове порушення нервових процесів у відповідних ділянках мозку. Так, нав'язлива думка про захворювання якогось органа може привести до розбалансування його функцій. І навпаки, певна дія (якось участь у релігійній процесії) або навіть авторитетне слово (священника, лікаря) створює ефект чудесного зцілення...

«За великим же рахунком» чуда відбуваються з кожним із нас, і то щодня і щомиті. Лише надто рідко ми над цим задумуємось. Найбільше

чудо полягає в тому, що кожен із нас живе. Що ми живемо і не думаємо про смерть, не очікуємо її зі страхом, а поводимося так, наче точно знаємо: життя наше «просто тут» не закінчується. Бо свідомо чи несвідомо ми здаємося на волю Творця і – маємо надію (переконання!) на продовження цього життя у вічності. Дивовижна властивість нашого «Я». Одна з багатьох...

ī³ñðē÷īā
ðīēü
ñāyðīāī ī³ñöy

Є на Землі місця-символи, де чуда начебто «наперед запрограмовані», де вони мали б ставатися обов'язково. Одним із них є французьке місто Лурд. Тут «на місці, де в лютому–липні 1858 р. дочці бідного мельника **Бернадетті Субіру** (1844–1879) 18 разів з'явилася Діва Марія», збудовано величний собор (загалом тут – три костели і грот). Щороку Лурд відвідує кілька (один–чотири) мільйонів осіб і значна їх частина (до 80 тисяч) – хворі. Отож маємо всі підстави стверджувати: чуда, найнесподіваніші зцілення там таки відбуваються! Водночас у книжці **Вікентія Броша** «Слово Боже» (Л., Місіонер, 1997, переклад з 2-го бразильського видання о. Т. Олійника) читаємо (с. 52) таке: «У ХХ ст. Церква вимагає з науковою точністю досліджувати чуда, які відбуваються у Лурді та Фатімі... В Лурді, наприклад, з 1200 (за іншими даними, до 2000 р. їх 6772 – автори) чудесних зцілень, визнаних як нез'ясовані лікарями, богословська єпископська комісія затвердила тільки 65 як чудесні. Таку строгість вимагає Церква щодо ствердження якогось чуда».

І це зрозуміле. Бо ми всі мали б чітко усвідомити: ми покликані до життя саме в *такий* світ, у світ, *переповнений злом, болем і стражданнями*. Це – *світ вибору*, де ми щомиті «хоч-не-хоч», змушені *вибирати між добром і злом*. Це – *світ, де нікому не обіцяно безсмертя* в наявній у людини «тілесній оболонці». *У цьому світі нікому не обіцяно «залізне» здоров'я* – без легких недомагань чи й важких хвороб. Тут кожній людині «вділено» усього лише певний проміжок часу життя, який вона ще й, по своїй глупоті, може скоротити, отруюючи себе то алкоголем, то якимись наркотиками. А ще – може зробити його нецікавим для себе й для інших, ганяючись за нікчемними міражами і порушуючи загальноприйняті норми співжиття...

У 1891 р. Лурд відвідав **Еміль Золя** (1840–1902). І – з розпачем вигукнув: «Щоб таке могло існувати, людство повинно бути ще дуже темним, дуже зголоднілим, дуже страждаючим». «Відштовхуючись від побаченого», Золя написав трилогію «Лурд» (1894), «Рим» (1896) і «Париж» (1898), де, як зазначалося в анотаціях, «викрив духовенство і заповзятливих ділків, які, наживаючись на релігійному фанатизмі, обманюють нещасних хворих, що надіються на чудесне зцілення». Головний герой твору,

священик П'єр Фроман (наприкінці твору він навіть зрікається сану), співпереживає у Лурді з отими тисячами хворих: «Його вразила думка про нещасне людство, ввергнуте в безодню відчаю, таке знедолене і слабке, що приносило свій розум і щастя в жертву галюцинації і п'янкій мрії... він плакав за себе, за інших, за всіх вимучених людей, які шукали засобів притупити, приспати свій біль, щоб відійти від реального життя...»

Справді, логічним може бути висновок, за яким людство, як таке, дуже і дуже нещасне. Бо ж нещадні вітри часу неодноразово змітали з лиця Землі і могутні держави, і цивілізації, значною мірою зтерши навіть пам'ять про них. Інакше кажучи, дотепер вже мільярди людей – часто вимучених хворобами й усілякими фізичними каліцтвами і душевними травмами – повернулися ТУДИ – «у землю, що з неї їх було взято» (див. Бут. 3: 19). Однак – чи наша планета є усього лише «безоднею відчаю»? Може, так однозначно міг написати лише атеїст, яким і був Е. Золя, який «визнавав провідну роль біологічних факторів у поведінці людини» (див. УРЕ, т. 5, с. 313, 1962)?

Напевне, Е. Золя таки перебільшив біологічну і применшив духовну сутність людини. Можемо здогадатися: кажучи, що «знедолене людство приносить свій розум у жертву галюцинації», Е. Золя розуміє релігію взагалі і релігійні дійства у Лурді зокрема. Висновок очевидний: перегорнувши останню сторінку книги Е. Золя, читач мав би стати атеїстом.

Насправді ж у Лурді (і повсюдно) стається щось цілком протилежне! По-своєму свідчить про це, зокрема, видатний психолог Віктор Франкль – хоча б у книжці «Психотерапія на практиці»: *«Так, кожен конкретний хворий страждає, однак його страждання здатне трансформуватися у внутрішнє досягнення – як певне покликання!»* Е. Золя не зміг зауважити, що пробувши в Лурді одну-дві доби, хворий стає здатним істотно змінити ставлення до своїх страждань. Аж до того, щоб виробити життєстверджуючу установку, і вона якраз «стає оптимістичною філософією на все подальше його життя»...

То ж для відновлення рівноваги духа, повернення спокою та зміцнення витривалості в доланні щоденних життєвих незгод усім нам і завжди будуть потрібні *святі місця*, де було б чути голос віків, голоси поколінь, що зійшли з життєвої арени. Найперше це, звичайно, Лурд, Почаїв, Зарваниця та інші. Але також це – *могили наших дідів і прадідів*. Нам потрібна пам'ять про світлі постаті, про великих духовних подвижників нашої культурної спільноти, які словом і ділом, а передусім – своїм прикладом торували

шлях, що ним і ми повинні підійматися «від звіра до Бога» (бо ж це з волі Творця ми є різними!). І в процесі сходження кожен із нас скаже, услід за Псалмоспівцем: «Я дякую Тобі за чудо мого буття, за чуда всіх Твоїх творинь...»

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Чи турбує Вас той факт, що в бібліотеках «мирно співіснують» велика кількість атеїстичної і «крихти» релігійної літератури?

2. Наскільки повчальною є легенда про «чоловіка на острові під час повені»?

3. Чи відчуваєте Ви сумніви в уявленнях про існування Творця світу, коли читаете (ті чи інші, протилежні) висловлювання щодо цього?

4. Наскільки справедливим є твердження Е.Золя, нібито очікуючи чуда зцілення, людина «приносить свій розум і щастя в жертву п'янкій мрії»?

5. Чи траплялося Вам чути про те, як «моделювання», найглибша переконаність в успіху лікування сприяли одужанню важкохворої людини?

ЗАВДАННЯ:

1. З'ясувати, в яких творах і в якій формі висловила свій протест проти реалій життя Леся Українка, зіставити пафос її творів з Богоборством Шевченка і Франка.

2. Прочитати детективне оповідання Агати Крісті «Будиночок у сільській місцевості» (жінка сказала чоловікові, нібито він випив каву з отрутою і зараз помре, що й сталося). Зробити висновок про «моделювання» фізичного стану людини під дією слова.

§ 7. ÎÀÒÊÀ, Â²ÐÀ Ê... ÎÃÇÃÃÃÎÎÎÎÎ

Ðîçòî îãðãã
îãçãããîîî³ñòð
ñã³ðð

«В кінці ХХ століття наука опинилася в полоні радикальної невизначеності, у стані подвійної непевності: по-перше, розпалися абсолютні основи, такі дорогі вченим ХІХ століття; а по-друге, наука помчала до обрїю знань, який безперервно віддаляється, і тій гонитві не буде кінця. В математиці раціональний розум у його найабстрактнішій та найбільш строгій формі відкрив свої власні межі... В іншій галузі, в самому осередді фізики, панує індетермінізм: ми відокремлені від реальності не тільки обмеженими можливостями людського розуму, а й неможливістю пізнати через досвід реальність у цілому (такою, якою її описує квантова теорія).

Паралельно з нагромадженням цієї купи невизначеностей зростає значущість відношень і структур, яким надається набагато більше ваги, ніж самим об'єктам, – це ми спостерігаємо як у математиці, так і у фізиці.

Ця безліч відношень породжує складність, яка стала одним із наріжних каменів сучасної думки.

Невизначеність, випадковість, індетермінізм, складність і, як наслідок усього цього, невпорядкованість: як далеко відійшли ми від чудового ідеалу простоти, що панував у минулі століття!..»

Це – рядки із книги французького вченого й філософа **Жаклін Рюс** «Поступ сучасних ідей» (К., 1998, с. 369). Звичайно, тут не йдеться про те, щоб читач збагнув усі нюанси невизначеності, яка панує, домінує в головах нинішніх математиків чи фізиків. Ні! Але щоб склав собі таку думку: *від абсолютної самовпевненості учених, нібито вони вже все з'ясували* (аж до того, що наука – це «світло в темряві», тоді як релігія – «усього лише химеричний принцип»), *за останні сто років мало що залишилося!*

Тепер ще декілька абзаців із Передмови до згаданої книги: «Ураганний вітер, який наприкінці нашого століття змітає все: ідеології, утопії, міфи, системи, ...не пощадив і філософію; враження таке, що все там обвалюється й водночас народжуються й розмножуються нові теорії, часто дуже різні або суперечливі... Такі підсумки особливо важко підбити з огляду на те, що минуле... більше не освітлює майбутнього, і людський дух змушений посуватися вперед у темряві. Ми справді живемо в перехідний час – непроглядний, кризовий..., бідний на очевидні факти і висновки...

Перше, що ми бачимо, – це краєвид, завалений руїнами: це кінець переможного розуму з його урочистим походом абсолютів, це загибель глобальних ідеологій... Основи й усталені істини, на яких стояла наша наука, нині вибухнули й розлетілися на друзки... І нарешті, уважний спостерігач не може не відзначити катастрофічного обвалу культурних цінностей. Тканина нашого життя шматується протягом усього двадцятого століття». Проте, на думку Ж. Рюс, «це не крах і не прірва, а творча реорганізація, час несподіваних відкриттів, інтелектуальних авантур і вирішальних перемін, коли думка усвідомлює складність реальної дійсності».

У перші 10–20 років ХХ ст. ще можна було висловитися так: «наука пояснює світ», в середині ХХ ст. додати: «але відмовляється жити в ньому». На грані ж 2-го і 3-го тисячоліть вона начебто безпорадно розводить руками перед дивовижною складністю навколишнього світу (філософ скаже – *складністю буття*). Але при цьому маємо пам'ятати: *мова йде не про убогу пастушку, яка розгублено стоїть на роздоріжжі серед полів, йдеться про дуже багату даму, пишній кортеж якої*

призупинився не перед трьома соснами невеличкою гаю, а перед хащами найхимерніших і найдивовижніших сплетінь витких тропічних ліан. Не рухатися ж уперед не можна: у кортежі незліченна кількість людей, що їх вона має за обов'язок прогодувати...

Треба вибрати напрям руху. Тим, хто прочищає шлях, дати наснагу, в душі й помисли усіх вселити оптимізм і надію. А це якраз може релігія. Тим більше, що вже десятки років тому визнано: «наука й релігія – сестри...»

Нинішнє безсилля науки щодо з'ясування першооснов буття у свій спосіб визнав у 1986 р. видатний англійський математик *Джеймс Лайтхіл*. Він в офіційній заяві від імені своїх колег вибачився за те, що «упродовж трьох століть освічену публіку вводили в оману апологією детермінізму, заснованою на системі Ньютона, тоді як можна вважати доведеним, принаймні з 1960 р., що цей детермінізм є помилковою позицією». Якраз у 60-х роках ХХ ст. закладено основи нової науки – *синергетики*, науки про самоорганізацію, тобто про «самовільне» виникнення («самопородження») нових якостей у тій чи іншій системі, що, як вважають, має революційне значення для розуміння навколишнього світу. Один з її творців, бельгійський фізик, лауреат Нобелівської премії *Ілля Пригожин* у праці «Філософія нестабільності» (ж. Вопр. філос., ч. 6, 1991) зазначив: «світ, в якому живемо, – нестабільний», а тому, зокрема, «маємо відмовитися навіть від мрії про вичерпне знання... Навіть якщо можна знати початкові умови, то майбутнє залишається принципово непередбаченим... Реальність взагалі не контролювана в смислі, який був проголошений попередньою наукою». У статті ж «Природа, наука і нова раціональність» («Філософія и жизнь, ч. 7, 1991, с. 32) він же зазначив: «Ми були жертвами зпотоленої картини науки!»

«İđî
ñî³ää³áîîøáîîý
â³ðê³ ðîçbîó»

Таку назву має енцикліка (*Fides et Ratio*) Папи *Івана Павла II*, датована 14 вересня 1998 р. І кожна її сторінка заслуговує найпильнішої уваги.

У кількох словах Передмови якраз і розкрито співвідношення науки і релігії наприкінці ХХ ст.: «*Vira i rozum* – ніби два крила, на яких людський дух підноситься до споглядання істини. Сам Бог прищепив людському серцю прагнення до пізнання істини, остаточною метою якого є пізнання Його самого, щоб людина, пізнаючи й люблячи Його, могла досягнути повноти істини про себе».

У Вступі, що має назву «Пізнай самого себе», підкреслено: «що більше людина пізнає дійсність і світ, то більшою мірою усвідомлює себе як єдину

в своєму роді істоту, а zarazом чимраз нагальнішим для неї стає питання про сенс речей та її власного існування», що «у різних частинах світу, де розвивалися самобутні культури, люди одночасно починали ставити собі засадничі питання, які супроводжували все людське буття: *Хто я? Звідки прийшов і куди йду? Чому існує зло? Що мене чекає після цього життя?* <...> Спільним джерелом усіх цих питань є потреба, що її людина завжди дуже сильно відчуває в своєму серці, дошукатися сенсу, бо ж од відповіді на ці питання залежить, якого напрямку вона мусить надати своєму життю». Далі зазначено: «Є багато доріг, якими людина може просуватися до досконалішого пізнання Істини і завдяки цьому робити своє життя відповідним до людської гідності. Серед них особливе місце належить філософії, яка безпосередньо формулює питання про сенс життя і шукає відповіді на них; отож вона постає як одне з найвеличніших завдань людини» (с. 7).

Папа нагадує, що «філософія народилася і стала розвиватися в епоху, коли людина почала ставити перед собою питання про причини й цілі речей», вона показує, «що прагнення істини є невід'ємним елементом людської природи» (с. 8). Далі читаємо: «Церква, зі свого боку, високо цінує прагнення розуму до досягнення цілей, які роблять існування людини більш гідним її ймення. Церква вбачає у філософії дорогу, яка веде до пізнання головних істин про життя людини. Водночас Церква визнає філософію необхідним знаряддям, яке допомагає глибше пізнати віру і передати істини Євангелія тим, хто їх ще не знає». Тож, «опиняючись перед багатьма питаннями, розум ще сильніше прагне якомога ширшого і глибшого знання (...). Проте позитивні здобутки не повинні заступати того факту, що той же розум, однобічно зосереджений на пошуках знання про людину як суб'єкта, здається, забуває, що покликанням людини є простування до істини, яка перевищує її саму. Без співвіднесення з цією істиною кожен є відданий на сваволю людського суду, а його існування як особи оцінюється (...) під впливом хибного переконання, що все вирішує техніка. Внаслідок цього, замість скеровувати людину до істини, розум під тягарем розлогих знань звертається до самого себе, через що поволі втрачає здатність спрямовувати увагу до вищої реальності й не сміє сягнути істинного сенсу існування» (с. 11).

Якщо ж ми задумуємося над проблемою співвідношення віри і розуму, то маємо пам'ятати: «віра наказує, щоб її предмет був пізнаний за допомогою розуму; розум, сягаючи вершин своїх шукань, визнає, яким необхідним є те, що об'являє йому віра» (с. 63). Склалося ж так, що «значна

частина новочасної філософської думки розвивалася, поступово віддаляючись від християнського Об'явлення і навіть у протистоянні з ним. У минулому столітті цей процес сягнув апогею» (с. 68). Тому й склалася справді драматична ситуація: «Розум, позбавлений підтримки з боку Об'явлення, блукав бічними шляхами, ризикуючи загубити свою остаточну мету. Віра, позбавлена підтримки розуму, більше зосередилася на почуттях і переживаннях, наражаючись на небезпеку втратити свій універсальний характер. Помилкою є думати, що віра може сильніше впливати на слабкий розум; навпаки, тоді їй загрожує ще більша небезпека, оскільки вона може опуститися до рівня міфів або забобонів. Так само й без дозрілої віри розумові бракує стимулів, щоб зосередитися на специфіці й глибині буття.

Тому нехай не видається недоречним мій голосний і рішучий заклик відновити оту глибоку єдність віри і філософії, що робить їх здатними діяти згідно з їхньою природою і шанувати автономію одна одної. Відповіддю на відвагу віри мусить бути відвага розуму» (с. 73).

Папа ще й ще раз підкреслив, що фундаментальне богослов'я як дисципліна, завданням якої є об'рунтування віри, «повинно виявити внутрішню відповідність між вірою та її фундаментальною потребою бути вираженою за посередництвом розуму, цілком вільного дати свою згоду на це. Завдяки цьому віра зможе вповні вказати дорогу розумові, який щиро шукає істини. Віра, дар Божий, хоч і не 'рунтується на розумі, але аж ніяк не може без нього обійтися; водночас розум бачить, що мусить опертися на віру, щоб відкрити горизонти, яких він власними силами досягти не може» (с. 97).

Обговоривши актуальні проблеми взаємодії богослов'я і філософії та сьгоднішні потреби і завдання (розділи VI і VII Енцикліки), у «Закінченні» Папа зазначив: «Церква дотримується непохитного переконання, що віра і розум можуть одне одному допомагати, відіграючи одне щодо одного роль як критичного й очисного чинника, так і стимулу, який спонукав би їх до дальших пошуків та глибших роздумів» (с. 141). Він зазначив, що «найпекучіші проблеми людства (досить згадати екологічну проблему чи проблему миру та співіснування рас і культур) можуть бути розв'язані шляхом лояльної й чесної співпраці християн із визнавцями інших релігій, а також з тими, хто, не визнаючи жодної релігії, щиро прагне оновлення людства» (с. 144). Наприкінці читаємо: «Нарешті, хочу звернутися також до *науковців*, пошуки яких є для нас джерелом щораз повніших знань про Всесвіт як цілість, про неймовірні багатства його

різноманітних складників, живих і неживих, та про їхні складні атомні й молекулярні структури. На цьому шляху наука, особливо в нинішньому столітті, досягла таких результатів, які не перестають нас вражати. Слова захоплення й заохочення я звертаю до тих сміливих піонерів науки, яким людство великою мірою завдячує свій нинішній розвиток, але водночас я маю обов'язок закликати їх продовжувати свої зусилля, ніколи не випускаючи з поля зору горизонту *мудрості*, яка поряд із науковими й технічними здобутками розглядає також філософські та етичні цінності, що вони є характерними та невід'ємними виявами ідентичності людини. Представники природничих наук цілковито усвідомлюють, що пошуки істини, навіть тоді, коли вони стосуються обмеженої частини світу чи людини, ніколи не скінчаться, вони завжди будуть спрямовані до чогось, що перебуває поза межами самого об'єкта досліджень, до питань, які відкривають доступ до Тайни» (с. 148).

Отже, повторимо *головну тезу* Енцикліки: «Віра і розум – це два крила, на яких людський дух підноситься до споглядання істини». І саме під цим кутом зору будемо вести подальшу розмову. Але в тому, що стосується віри, доречне певне з'ясування вже тут. Бо якщо традиційною релігією у нас є християнство, то чи таким вже й світлим є його горизонт? Заглянемо хоча б у дуже актуальну й сьогодні книжку *М. Бердяєва* (1874–1948) «Істина і Одкровення» (С.-Пб., 1996)...

<p>İēēīēā Āāăăÿ•ā īđī ôđēñđēÿīñđāī</p>	<p>«Перегляду і поглиблення вимагає сама ідея створення світу Богом. Як відомо, ідея творення завжди була важкою для раціональної філософської думки (...) Дуже наївні поширені пояснення, нібито Бог створив світ або для самопрославлення (це найгірше), або для вияву своєї любові до чогось іншого, ніж Він сам. При цьому завжди покладалося, що Бог ні в чому не має потреби, що світ і людина ні для чого Йому не потрібні і що світотворення є довільною випадковістю... Ми тут зустрічаємося з межами можливого людського пізнання. Але для того, щоб драма світотворення не перетворилася в комедію, у позбавлену смислу гру Бога з самим собою, треба допустити, як пограничну ідею, ідею нествореної свободи». А отже, що «людина висловила згоду на її створення...» «що людина і світ відповідають на Божий заклик, і відповідь ця не є відповіддю Бога самому собі» (с. 60).</p>
--	---

І в іншому місці: «В нашу неспокійну й болісну епоху відповідальність християн безмірно велика. Раніше християни жили в побуті, який встановлювався, оформлявся упродовж багатьох століть, жили за тра-

диціями, які передавалися в спадщину. Тепер християнин поставлений перед особистим вибором, і його власний духовний досвід відіграє значно більшу роль. Дехристиянізація світу, влада матеріальної, технічної цивілізації над людським життям вимагають від людини підвищеної духовності. Без неї людина буде розтерзана темним станом світу, але християни повинні усвідомлювати свою відповідальність за дехристиянізацію світу. Їхнє християнство часто було таким, що не могло не спричинити повстання проти християнства. Духовні цінності почали витісняти з життя, бо ними надто часто користувалися для виправдання несправедливості й рабства. Зовсім не відповідає християнській істині поза презирливого самовдоволення людей, які усвідомлюють себе перебуваючими в істині (...) Світ корчиться від туги і муки, і представники християнської істини не завжди дають задовільну відповідь на питання людей світу, світу, що в темряві. Іноді відповіді, що їх дають, звучать насмішкою над стражданнями й муками людей. Іноді ті, хто мучиться в темряві, бувають кращими, ніж ті, хто визнає себе носіями світла. Християнська правда полягає в тому, що треба прийняти на себе відповідальність за людські муки. Безбожництво, яке існує у світі, не є лише предметом викриття й осуду з боку християн, а більшою мірою доброю нагодою для каяття у власному гріху. Страждаюче безбожництво іноді може бути милішим Богові, ніж самозадоволення форма рабського боговшанування. У християнстві повинен відбуватися очищувальний процес. Так бажана єдність християнського світу не може бути поділом на тих, хто спасається і хто гине, вона може бути лише єдністю божественної людяності, братерським ставленням до тих, хто гине. Та й ніхто не знає, чи не є ті, хто спасається, іноді найбільше тими, хто гине» (с. 218).

Як тут не згадати слова митрополита Сурозького *Антонія* (Лондон, РПЦ) з його доповіді «Про пастирство» (М., 1991): «...з підручника ми можемо навчитися тому, як бути священиками, але не *якими* священиками бути. Образ у нас один... – Господь Ісус Христос... Як Я вмив ноги вам, так і ви вмивайте ноги один одному... Немає влади у священика, немає прав у священика; є лише страшний і дивний, справді божественний привілей – любити до смерті і смерті хресної». *Таким фактично є (має бути!) ідеал кожного, хто носить ім'я християнина...*

ōāīdāōū:
īāñēāçāīfēē
³ īāāīā³āīīēē

Заирнемо у книгу «Знедолені» *В. Гюго* «у той момент», коли єпископ Дінський прогулюється в саду наодинці з собою, зосереджений, спокійний. І дізнається, що «зхвильований зримою в темряві величчю

сузір'їв і незримою красою Бога, він розкривав душу думкам, що з'являлися йому з Невідомого, у такі миті... напевне він і сам не міг би сказати, що творилося в його душі; він відчував, як щось випромінюється з нього і щось сходить до нього. Таємничий обмін між безоднями духа і безоднями Всесвіту! Він думав про велич всюдиприсутнього Бога, про вічність майбутню – чудову таємницю; про вічність минулу – таємницю, ще дивовижнішу; про всю безмірну різноманітність безконечного в усій його глибині; і, не намагаючись збагнути незбагненне, він споглядав його. Він не вивчав Бога, він дивувався йому».

Так, людська думка намагається збагнути Невідоме, вона не боїться заглянути в оті незорі безодні простору й часу, ставити питання про Творця всього. І якщо ці устремління дають моральну користь, то Дінський єпископ вибрав для себе найкоротший шлях до ідеальної досконалості – Євангеліє: «Джерелом пізнання для цієї людини було її серце, і мудрість її була зіткана з того світла, що його це серце випромінювало..., він скрізь вгадував хворобу, в кожних грудях він прослуховував страждання і, не дошукуючись причини хвороби, намагався лікувати рани».

Щасливою була ця людина! Він бачив образ Творця в кожному зі своїх ближніх, і йому цього було досить, щоб заспокоїти свій допитливий розум та *зосередитися на праці*, до якої його зобов'язувало серце. Щасливі такі люди! Інші ж змушені підкріплювати імпульси своєї душі доказами розуму. І це для них сказав римлянин св. **Северин Боецій** (480–524): «Там, де лише це можливе, поєднуй віру з розумом...»

У найголовніший момент Служби Божої (літургії), що зветься Євхаристичним Канонам, коли вірні співають «Достойно і праведно є...», священник у молитві звертається до нашого Творця зі словами: «*Бо Ти Бог Несказаний, Недовідомий, Невидимий, Незбагнений і Всюдисущий, завжди Той Самий... Ти з небуття нас до існування привів...*»

Як бачимо, чотири якості, що мали б розкрити нам сутність Бога, подано з префіксом «не». У цьому виявляється один із підходів до цієї проблеми – **апофатичне богослов'я** (грецьк. *«апофато»* – заперечую). На думку його прихильників, Бог настільки таємничий, досконалий і незмірний, що дати йому якесь раціональне об'рунтування чи стверджувальне визначення неможливо. Про Нього нібито можна лише сказати, чим Він не є, але не чим Він є. Однак хоча Він – непізнаваний, то все ж є шлях до пізнання – це містичний досвід, осяяння.

Щоправда, у християнстві більш популярним є **катафатичне богослов'я**, яке допускає «ствердні» визначення Бога. Їх, ці ознаки Бога,

ось так склав вже згаданий єпископ Дінський (сам В. Гюго): «О Ти, Сущий! Еклезіаст іменує Тебе Всемогутнім, книга Макавеїв – Творцем, Послання до ефесян – Свободою, Барух – Неосяжністю, Псалми – Мудрістю та Істиною, Іоанн – Світлом, Книга Царств – Господом, Вихід зве Тебе Провидінням, Левіт – Святістю, Езра – Справедливістю, Всесвіт – Богом, Людина – Отцем, але Соломон дав Тобі ім'я Милосердя, і це найпрекрасніше з усіх Твоїх імен...»

Намагання «якомога точніше» збагнути різні аспекти сутності Бога призводили до насильств над окремими людьми, до релігійних воєн та інших жахів. Тож доцільно тут поглянути на аналіз релігійних установок християнської Європи і, скажемо так, нехристиянської Азії, що його зробив німецько-американський філософ *Еріх Фром* (1900–1980). Як виявилось, вони протилежні. Стиль європейців ґрунтується на **формальній логіці**. Це, з одного боку, привело до неабияких наукових досягнень (аж до відкриття атомної енергії), з іншого – до безконечних суперечок на тему «в що вірувати» (з усіма згаданими наслідками).

Розмірковування ж про найпотемніші проблеми буття в народів Азії базуються на так званій **парадоксальній логіці**, за якою два суперечливі твердження про якийсь предмет не виключають одне одного (європеець каже: «В є або А, або не-А», азієць – «В є і А, і не-А»). Дивовижно, але в ХХ ст. такий парадоксальний підхід до предмета підтверджено науково: адже найдрібніша порція світла, квант, є, з одного боку, частинкою, але з іншого – хвилиною, тобто не-частинкою. Тому в народів Азії Бог є «найвищою формою незнання», про Нього нічого конкретного не можна сказати. А тому в них головним вважається не *правильна віра*, а *правильна дія*, правильний спосіб життя. Завдяки цьому в них – куди вища стабільність суспільства і – жодних релігійних воєн!

Привертає увагу і таке давнє китайське уявлення: Бог подібний до струмка, що стікає з гір і живить ріки та озера. Приходять люди і набирають воду в посудини: в одних це прекрасно оздоблені збанки, в інших примітивні глеки. Дехто з них намагається довести, що лише вода з його посудини втамовує спрагу. А проте багато людей п'ють воду безпосередньо зі струмка, ставши на коліна і зачерпнувши долонею воду з прохолодної течії...

זֵי'וּ עֵינַי -
עֲבָאִי

Справжнього Бога, Отця всіх, явив світові Ісус Христос. Словом – у притчі про блудного сина, дією – на хресті. Блудний син (Лк. 15:11–32), поставши проти батька, спотворив у своїй уяві Його образ, а, задумавши повернутися, засумнівався в його любові. Проте батько навіть на хотів чути його виправдань чи каяття. Бо його, батьківська, любов була безмірна...

Але чи повсякчасно ми думаємо про Бога як про доброго Отця? Чи не постає час від часу перед нашою уявою образ когось іншого – мстивого, злопам'ятного і жорстокого? Для багатьох таким є Бог Старого Заповіту. Уся ж глибина суперечностей між Вічним Богом і жалюгідним смертним створінням, яким є людина, розкрита в «Книзі Іова». Ось два питання Іова (див. книгу *Домініка Бартелемі* «Бог і Його образ»): 1) Як Всемогутній Творець може допускати смерть людини? Чому Бог допускає, щоб до моменту усвідомлення нею бажань, які народжуються в серці, вона тратила здатність до їх здійснення? 2) Чому Бог, який нічого не робить для спасіння людини, викликає в ній докори совісті, які настільки деморалізують і розривають душу, що останні дні її життя проходять не в мирі і забутті, а в тузі і жалях на невдале життя?»

Згаданий автор переконливо доводить: *одвічна біда людини в тому, що вона не знає, в яких межах Бог визначає її праведність*. У спожитті плоду із забороненого дерева вкладено глибокий смисл: людина зважилася сама визначати, що таке добро і що зло, тобто вирішила бути мірилом своєї моральної свідомості. І тому страждає, що *не може сумістити дві шкали цінностей – свою і свого Творця*. Докори сумління призвели до спотворення в її уяві образу Творця, Він постав перед нею як деспот, як озлоблений тиран...

...Набувши знань, що таке добро і що – зло, людина усвідомлює, що вона «звір, якому звелено піднятися до Бога» (Василій Великий). Але вчинивши гріх, людина мучиться докорами сумління. Згадка про скоєне зло змушує її ще й ще раз переживати все, що трапилося. А це стає тягарем, часто – непереборною перешкодою в її сходженні до Отця. І ось на допомогу кожному з нас прийшов Христос, який каже: *«Так, ти згрішила, слабка людино, але Я взяв твій гріх на Себе. А ти, покаявшись, іди вперед, угору, ставай дитиною Божою!»*

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1. Як можна описати стан науки наприкінці ХХ ст.?**
- 2. Як Папа Іван Павло II оцінив взаємозв'язок віри і розуму, тобто науки і релігії?**
- 3. Яка, за М.Бердяєвим, роль християнства в сучасному світі?**
- 4. В чому відмінність між апофатичним і катафатичним богослов'ям?**
- 5. В чому, на думку Д. Бартелемі, «одвічна біда людини»?**

ЗАВДАННЯ:

Проаналізувати ті місця Послання апостола Івана, в яких дано визначення «Бог є любов».

Буття Бога є настільки очевидним, що невіра в Нього стає гріхом; і воно настільки неочевидне, що віра в Нього стає заслугою.

Карл Ясперс

Дві науки – астрономія і біологія – найближче (наскільки це у принципі можливе) підводять нас до розгадки Великих Таємниць Буття. Ця перша, *астрономія*, як знаємо, зародилася ще на світанку людської цивілізації, принаймні п'ять тисяч років тому. Звичайно, щоб дати відповіді на питання «Яка ось тепер пора дня (ночі) і – яка пора року?», а також «В який бік рухатися серед пустелі чи на морі?». Але не менш правильною, напевне, буде і така відповідь: прислухаючись до певного слабкого внутрішнього голосу, піддавшись імпульсам свого духа, людина звела свої очі вгору передусім у пошуку відповіді на питання «Чим є цей навколишній світ і яке місце займає в ньому Земля?», щоб таким чином отримати відповідь на інше, куди важливіше, болюче для неї питання: «Хто вона на цій Землі, в чому її, людини, завдання і покликання?»

Біологія, як наука, також досліджує Всесвіт. Це – Всесвіт живих форм у їхній незбагненній різноманітності, у складності та допасованості будови кожної з них, у дивовижній узгодженості співжиття цих форм живого.

Як уже згадано (§ 2), апостол Павло закликав вивчати світ, щоб через це вивчення творів стали видимі Його (Творця) вічна сила і Божество. Але перш, ніж з'ясовувати, *що* може сказати про Творця сучасне природознавство, доречне таке зауваження. У природничих науках певна теза вважатиметься доведеною за двох обов'язкових умов: 1) якщо те чи інше явище *повторюється* (чи дослід – відтворюється) і 2) якщо результати цих спостережень (певного дослід) спостерігаються і зіставляються, тобто *перевіряються* (верифікуються).

Далі буде розглянуто два аргументи на користь тези «Бог – Творець світу існує». Один із них, **космологічний** (§§ 9, 10), базується на даних сучасної астрономії, другий, **телеологічний** (§§ 11–13), – як астрономії, так і біології. Але при цьому маємо взяти до уваги, що найголовніші, визначальні моменти як астрономії, так і біології – формування нашого

Всесвіту (зрештою, і Землі як планети), зародження і розвиток життя на Землі – це явища неповторні. І про жодну верифікацію тут не може бути й мови. Тому й будь-яке твердження щодо цих явищ є фактом *віри* – релігійної чи атеїстичної. Свідчення ж Природи як прояву Сили й Мудрості Творця можемо відчитати за допомогою третьої науки – *теорії імовірностей*, загальніше – *інформатики*.

Тут, звичайно, виникає таке «вбивче» питання: «якщо світ створений Богом, то звідки взявся Бог?» Доводиться визнати, що воно виходить за межі нашого розуміння і що... в цьому немає нічого дивного. Наука вже з 1931 р. знає **теорему про неповноту наших знань**, зформульовану австрійським математиком **Куртом Геделем** (1906–1978): «*Жодна система не може бути до кінця пізнана зсередини – поза зв'язком з іншими системами вищого порядку*». Тобто, неможливо вичерпно описати світ, в якому живе людина, зокрема – описати причину появи й існування Всесвіту, не вийшовши за його межі. А вийти за ці межі «нам не дано» (принаймні до смерті). Тому й на питання «звідки взявся Бог?» відповіді немає і в принципі не може бути.

§ 8. Ĩ²ÇÄĐĪÀ ×ÃÑÒÊÀ ÊĪÃĪ Ä²Ë

Ńã³ò ääëääêðëë
³ êĭãĭ äãñĭêþò-
ĭëë äĭðëçĭîð

Великий польський астроном **Микола Коперник**, осмислюючи «гармонію небесних сфер», вигукнув: «Бо що може бути прекрасніше за небосхил, який вміщує все прекрасне!...»

Мальовничі візерунки сузір'їв на нічному небі – це відображення на сфері розмаїття найяскравіших зір, які в своїй сукупності об'єднані у зоряну систему – Галактику. Неозброєним оком бачимо над горизонтом близько 3000 зір, ще стільки їх в цей же момент перебуває під горизонтом. А насправді у «рої» зір Галактики їх налічується 150 мільярдів!

З 1609 р. астрономи вивчають навколишній Всесвіт за допомогою телескопів. Завдяки їм від століття до століття невпинно розширювався **горизонт астрономії** – уявна лінія (точніше – сфера), яка відділяє «те, що ми вивчаємо і тому знаємо», від того, «чого ми не бачимо і не досліджуємо». Так, у часи Коперника ледве не всезагальним було переконання, що «зовсім близько», за межами орбіти Сатурна, розташоване кришталеве склепіння, до якого «підвішені зорі». Щоправда, вже 1440 р. філософ і богослов **Микола Кузанський** говорив про безмежний Всесвіт!

Але ж «обмежений кришталевою сферою» світ був таким затишним...

Згадаємо, що в часи Коперника і аж до 1672 р. відстань до Сонця (а отже, і до всіх планет) приймали у 20 разів меншою, ніж вона є насправді. Бо так її ще в 150 р. визначив *Клавдій Птолемей*...

Наприкінці XVIII ст. англійський астроном *Вільям Гершель*, підраховуючи число зір в окремих ділянках неба, якраз і довів, що зорі об'єднуються у велетенську систему – *Галактику*. Але, визначаючи її розміри, він (дивний збіг) применшив їх у... 20 разів. Помилку було виправлено згодом, головним чином вже в XX ст. І з 1918 р. ми вже знаємо, що Сонце з дивовижною швидкістю 250 км/с рухається навколо центра Галактики, здійснюючи оберт за 200 мільйонів років.

Завдяки ж працям американця *Едвіна Габбла* (1889–1953) з 1924 р. мешканці планети Земля знають, що *за межами нашої Галактики простягся безкрайній океан таких же велетенських зоряних систем – інших галактик*. У 1929 р. той же Хаббл довів, що цей *світ галактик розширюється*: галактика (точніше, скупчення галактик, в яке вона входить) віддаляється від інших (скупчень галактик) з тим більшою швидкістю v , чим більша відстань r до неї. Загалом це розширення світу галактик описується формулою – **законом Габбла** $v = H r$, де H – *стала Габбла*.

В наш час вивчення навколишнього Всесвіту здійснюється у всіх електромагнітних хвилях – від радіо- до рентгенівського діапазону і жорстких гамма-квантів. Тепер уже звичним інструментом є, скажімо, 100-метровий радіотелескоп (і комбінація декількох таких гігантів), як і 8-метровий (!) оптичний телескоп (також у поєднанні в систему з іншими такими ж). Буквально ось тепер (1998–1999 рр.) астрономи розпочали спостереження за допомогою декількох 8- і 10-метрових оптичних телескопів-гігантів. А з 1990 р. з борта супутника Землі, з висоти 500 над її поверхнею здійснює безперервний «огляд неба» 2,4-метровий телескоп ім. Е. Габбла...

Завдяки цьому (вловлюючи тепер буквально кожен квант світла!) астрономи заглибилися вже в простори Всесвіту до відстаней близько 10 млрд. світлових років. І – в цих просторах налічують «якихось» 100 мільярдів галактик. У кожній з них – 150–200 млрд. зір.

Як уже сказано, увесь цей світ галактик розширюється. І десь там на відстані орієнтовно 15 млрд. світлових років швидкості галактик зрівнюються зі швидкістю світла $c = 300000$ км/с. Тому за рахунок відомого в фізиці *ефекту Доплера* «вже з цієї межі» галактик бачити не можемо: їхнє випромінювання зміщується у спектрах в «дуже-дуже далеку частину» червоної ділянки спектра. Тож відстань, де $v = c$, названо –

для нас – **абсолютним горизонтом**: «там далі» можуть існувати (і, безперечно, існують) такі ж світи галактик, але ми їх у *принципі бачити не можемо!*

Можна заперечити: але ж сучасна фізика каже, що рух тіла зі швидкістю, більшою від швидкості світла, неможливий! Це так. Але тут *їдеться не про рух галактик у просторі, а... про розширення самого простору!* Кожна ж галактика «спокійно» висить собі «на своєму місці». Щоб це краще зрозуміти, можна розглянути одновимірний світ – гумову нитку, на якій пов'язано вузлики (аналогія з галактиками). При розтягуванні нитки речовина вузликів відносно сусідніх частин нитки не зміщується. А проте відстані між вузликами зростають, причому з тим більшою швидкістю, чим більшою була початкова відстань «від вузлика, на якому перебуває спостерігач».

Особливості цього розширення світу галактик, загалом – Всесвіту вивчає галузь астрономії, що зветься **космологією**. А фундаментом її є створена в 1916 р. А. Айнштайном загальна теорія відносності.

ø ë ÿ õ è
ð ì ç â ä ê ö ó ç³ ð

У світі зір є не просто спостережувана багатоманітність за яскравістю («одні зорі слабші, інші яскравіші») чи за кольором («он ця – червона, та – жовта, а та – біла»). Відомо близько 50 000 зір, яскравість яких зазнає змін (здебільшого періодичних). Деякі зорі спалахують, і тоді їхні оболонки (близько 10% їх маси) відриваються і зі швидкостями близько 1000 км/с розширюються в міжзоряний простір. Зрідка (в Галактиці один раз за 100 років) трапляються справжні космічні катастрофи: вся зоря «розривається на шматки» (або залишається на місці зорі третина чи четвертина її початкової маси). І ця маса зорі (1–10 мас Сонця) зі швидкостями 5–15 тисяч км/с розлітається у всі боки...

Вивчаючи особливості спектрів Сонця і зір, астрономи встановили, що в середньому в їх речовині 67% (за масою) водню, 30% гелію і всього 3% усіх інших хімічних елементів (аж до урану). В середині ХХ ст. було з'ясовано (див. § 10), що основна частина гелію утворилася на ранній («дозоряній») стадії розвитку Всесвіту. Усі ж наступні хімічні елементи є результатом ядерних реакцій, що відбуваються в надрах зір «у спокійних умовах» (вони є якраз джерелом енергії зір) або ж під час згаданих спалахів наднових. Узявши це до уваги, кажуть: і наша планета, і ми збудовані з попелу давно згаслих зір...

З'ясування питання про джерела енергії зір було великим тріумфом людського розуму. Він дав змогу розгадати й іншу велику таємницю

Природи – «як народжуються, живуть і вмирають зорі». Але передусім необхідно взяти до уваги, що в наш час у формі зір зосереджено 97% зареєстрованої речовини Галактики, 3% її «розпорошена» і в основному утворює велетенські газопилові хмари, маси яких сягають 10 000 мас Сонця. В минулому ж «зір було менше, розпиленої речовини більше». Варте уваги й те, що як тільки така «хмара» охолонуться, вона «сама собою» розвалюється на окремі, менші шматки – фраґменти чи уламки («енергетично це вигідніше»). В середині таки ХХ ст. передусім астрономи дійшли згоди щодо того, що кожна зоря «ліпить себе» (завдяки силі тяжіння) з уламка газопилової хмари. Так, зорі «народжуються», уламок хмари стискається до такого радіуса R , при якому температура в центрі досягає 14 млрд. градусів (Кельвінів, K) або й дещо більше (при більшій масі майбутньої зорі). Цим забезпечується можливість *ядерних реакцій*.

Подальший сценарій розвитку зорі визначається величиною її маси M (порівняно з масою Сонця M_{\odot}). І тут розрізняють три принципово різні випадки. 1) Маса зорі $M \lesssim M_{\odot}$. Стиснувшись, зоря при $M \approx M_{\odot}$ існує, як така, близько 10 млрд. років, доки в її надрах основна частина водню не перетвориться на гелій. Тоді дуже швидко (за 20–40 тисяч років) основна частина зорі стискається до розмірів, у 100 разів менших, ніж були, утворюючи новий вид зорі – **білий карлик** (його радіус майже такий, як і в Землі). Близько 10% маси повільно, зі швидкістю 20–40 км/с, розширюється у навколишній простір. На 20–30 тис. років тут «з'являється» так звана **планетарна туманність**. Саме таким буде «кінець життя» нашого Сонця – через 5 млрд. років «від нинішнього дня» («прожило» Сонце вже 5 млрд. років).

2) Маса майбутньої зорі $1,2 M_{\odot} \lesssim M \lesssim 3 M_{\odot}$. Після «вигорання» в ядрі зорі водню воно стискається, температура зростає, починає «горіти» гелій, тоді вуглець, кисень. Стискування продовжується, і то з прискоренням, доти, доки значна частина зорі не утворить невеличкий, розміром усього 30 км, об'єкт нового типу – **нейтронну зорю**. Решта речовини розлітається, утворюючи явище спалаху наднової.

3) Якщо маса зорі $M > 3 M_{\odot}$ і після вигорання водню та інших відносно легких елементів зоря не встигає позбутися надлишку своєї маси («того, що понад $3 M_{\odot}$ »), то вся її речовина катастрофічно стискається до таких розмірів, за яких на «поверхні» зорі сила тяжіння досягає нескінченно великого значення (це – розв'язок із загальної теорії відносності). Так утворюється ще один із астрономічних об'єктів – **чорна діра**. І це,

через міжгалактичне середовище. Проте з часом факт розширення Всесвіту довелося визнати. І було прийнято таке формулювання: « t_n років тому матерія вийшла з невідомого нам стану і в майбутньому перейде в інший невідомий стан...»

Варто взяти до уваги, що під матерією розуміємо суму «речовина (у формі атомів, молекул, іонів) плюс поля (як-ось електромагнітне, що є потоками фотонів, кожен з яких переносить певну енергію)».

İðîáääîà
îðëðîââîîîîîî îâñè

З середини 60-х років стає все яснішим те, що ми у нашій та інших галактиках спостерігаємо і вивчаємо лише невелику (чи не 3%) частину матерії, наявної навіть у найближчих околицях Всесвіту. Вся інша (до 97%?) перебуває у «прихованій» формі. У цьому полягає так званий **віріальний парадокс**. Його виявлено, коли при дослідженні галактик у скупченнях застосували **теорему про віріал**: «у системі тіл сума подвоєної кінетичної енергії і потенціальної енергії рівна нулю».

Що це так, можна перевірити в системі Земля – Місяць. Місяць, який має масу m , обертається навколо Землі (її маса M) на відстані a зі швидкістю v (це – перша космічна швидкість для відстані a). Його кінетична енергія $E_k = mv^2/2$. Потенціальна ж енергія E_n – це робота, яку треба затратити, щоб відірвати Місяць від Землі. Її знаходимо, помноживши силу притягання Місяця Землею $F = GMm/a^2$, де G – гравітаційна стала, на відстань Земля–Місяць a : $E_n = GMm/a^2$. З фізики знаємо, що квадрат колової (першої космічної) швидкості визначається формулою $v^2 = GM/a$. Звідси й випливає, що $E_n = 2E_k$.

У випадку скупчення галактик при їх числі в скупленні N обчислюють окремо (за знайденими зі спостережень спектрів швидкостями) суму їхніх кінетичних енергій і суму енергій потенціальних, обумовлених притяганням кожної з галактик усіма іншими. Висновок був таким: якщо вся маса скупчення зконденсована в галактиках, то вони мають «занадто великі швидкості руху», а отже, таке скупчення мало б давно «розвалитися». Аналогічно досліджують і рухи зір на околицях нашої Галактики – «вони рухаються занадто швидко». Отже – і тут, і там є інша, крім спостережуваної, маса. Загалом на сьогодні висновок такий: усіма можливими в астрономії методами вчені реєструють усього 0,5% наявної в доступному для спостережень Всесвіті речовини. Ще близько 3,5% може становити «звичайна, але не світна (холодна) речовина», як ось згаслі зорі. Далі, 26% – це невідома «екзотична темна матерія», властивості якої взагалі невідомі. Особливості ж розширення Всесвіту (виявлене

прискорення руху найдальших галактик) можна пояснити проявом певної «темної енергії», концентрація якої відповідає масі 70%. Отже, ми живемо у світі, якого лише 1/200 частину здатні дослідити. Це якби встановити 200 свічок, з яких запалено одну, і здалека «досліджувати цю систему».

Звичайно, з'ясування кількості речовини у навколишньому Всесвіті – це справа науки, а не теології. Тут привертну увагу лише до того факту, що ми живемо у світі, властивості якого не те що «за абсолютним горизонтом», а й всередині нього, в близьких околицях навряд чи вдасться з'ясувати. Хтозна, може, доведеться обмежитися констатацією того, що «та інша» матерія виявляє себе лише при гравітаційній взаємодії з нашою...

Â ïïøóèâö
«êîñî³+îîâî
+óââ»

Однією з проблем, що виникають при дослідженні «близького» й «далекого» Всесвіту, є така: чи існує життя за межами Землі? Багатьом услід за давньо-грецьким філософом Митридором (III ст. до н.е.) хочеться сказати: «вважати Землю єдиним заселеним світом у безмежному просторі було б так же безглуздо, як стверджувати, що на величезному засіяному полі міг би вирости лише один пшеничний колосок».

Проте дотепер конкретної відповіді на поставлене тут питання немає. Ще важче сказати, як далеко від нас є інша цивілізація, з якою земляни могли б повести діалог. Беручи до уваги відсутність «космічного чуда» – явища, яке не можна було б пояснити дією природних законів, російський астрофізик **Йосиф Шкловський** (1916–1985) допустив винятковість життя на Землі в масштабах усієї Галактики! Оптимісти вважають, що в нашій Галактиці може бути не менше десяти таких же, як наша, «земель»... Принаймні радіоастрономи з 1959 р. прослуховують навколишній Всесвіт за допомогою радіотелескопів, а в напрямі на кулясте скупчення зір в сузір'ї Геркулеса самі зрідка передають «космічне послання».

В тому, що не виявлено згаданого «космічного чуда», полягає **парадокс Фермі**: є суперечність між очікуваною множинністю високорозвинутих цивілізацій та відсутністю слідів їхньої діяльності. Треба мати на увазі, що природодослідники у своїх пошуках дотримуються **презумпції природності**: пояснюючи будь-яке (на перший погляд, може, і незвичайне) явище, вони віддають перевагу припущенню про його природне походження. Кажуть ще інакше: пояснюючи якісь нововідкриті явища, учені «використовують **бриту Оккама**» (природодослідника-богослова XIV ст. з Англії): «сутності не повинні помножуватися». Тобто «не роби зайвих припущень, а віддай перевагу тій гіпотезі, в якій кількість припущень є найменшою».

Проте існує і **принцип Дірака**: «*все, що не суперечить законам природи, де-небудь у Всесвіті існує*». Тому, з одного боку, астрономи прислухаються до мудрої китайської приказки: «не сприймай стукіт свого серця за тупіт коня твого друга», коли шукають докази існування життя поза межами Землі. З іншого ж боку, хоча відстані до зір надзвичайно великі, а маси планет, на яких могло б бути життя, порівняно дуже малі, то все ж є вже тверда впевненість у тому, що принаймні в близько ста п'ятдесяти зір нашої Галактики планетні системи виявлено.

Загалом же не може не викликати почуття подиву те, що людина, образно кажучи, сидючи на дні повітряного океану, все ще прикута до Землі силою її тяжіння, таки зуміла вирвати в Природі стільки її таємниць. Як тут не навести ось ці декілька висловлювань:

Р. К. Толмен: «Належить підходити до проблем космології з почуттям поваги до їхньої важливості, пошани до їхньої неохопності і радості з приводу зусиль людського розуму, який намагається з'ясувати їх».

Джон Г. Ньюман (1836 р.): «Є лише одна думка, вища від думки про Всесвіт, – і це думка про його Творця».

Томас Карлейл (1796–1881), англійський публіцист: «Я не претендую на розуміння Всесвіту: він значно більший, ніж я сам; люди повинні поводитися себе скромніше».

Фред Хойл (Англія): «Всесвіт – це виклик усім нам».

Це останнє – точно відображає ситуацію. Людина сьогодні, як і тисячі років тому, стоїть перед Невідомим. Вона буквально змушена відповідати на питання «що це? а що те?» Вона поставлена у світ, природу якого зобов'язана з'ясувати, щоб вижити в ньому, у світ, де вона також щодня мусить робити вибір, вибір між добром і злом...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.

1. Які почуття з'являються у Вас при обдумуванні описаної астрономами незорості галактичного світу?

2. Як можна сформулювати відповідь на питання: «Звідки взялися хімічні елементи, з яких збудована Земля?»

3. Які факти свідчать про те, що Всесвіт мав початок в часі?

4. Які висновки випливають з віріального парадоксу?

5. Як найзагальніше ставиться питання про можливість існування життя за межами Землі?

ЗАВДАННЯ:

За допомогою наявних підручників з астрономії з'ясувати фізичні умови на планетах Сонячної системи і зробити висновок щодо можливості існування на них життя.

§ 9. «ÂÑÅ ÑÒÂÎÐËÂ ÁÎÃ Ç Í²×ÎÃÎ»

Ñòü
êîñîëîã³+îîãî
ããóîãîó

У п'єсі *Ф. Шіллера* «Дон Карлос» один з її героїв – маркіз Позу висловив глибоку думку: «У ньому (тобто у Всесвіті) його, Художника, і не зауважиш. Скромно приховав Він Себе у законах, Ним створених...» Таку ж думку сформулював і *Дж. Джінс*: «Всесвіт постає перед нами наче картина... І коли ми переміщаємось в часі, то не наближаємось до моменту створення картини, а лише до її рамки. Творіння залишається поза картиною, як художник – поза полотном...»

Перед нами – Всесвіт, і ми вже маємо певні знання про закономірності його будови й розвитку (§ 8). Тут же зосередимося на питанні про Законодавця, Художника, Творця, на детальнішому з'ясуванні **космологічного аргументу**.

Суть цього аргументу чи не найкраще виклав *Наполеон Бонапарт* (1769–1821): «Моя релігія проста: я дивлюся на Всесвіт і переконуюся, що він не міг бути справою сліпого випадку, а створений якоюсь невідомою і всемогутньою Істотою, яка настільки ж перевищує людину, наскільки Всесвіт перевищує наші найкращі машини». Його ж земляк *Вольтер* сказав дещо раніше: «Треба бути незрячим, щоб не бути осліпленим цією картиною, треба бути дурнем, щоб не визнавати її Творця, треба бути безумним, щоб перед Ним не схилитися».

Щоденний досвід переконує нас, що в навколишньому світі без причини ніде ніщо не діється і не з'являється. Тому філософ *Платон* сформулював космологічний аргумент у такій найзагальнішій формі: «Все, що виникло, потребує певної причини». Першопричиною для Всесвіту і є, за Платоном, Творець, Який перебуває поза цим матеріальним світом.

Платон говорив про причину творчу. *Аристотель* же зосередив увагу на потребі назвати причину руху: «Все, що рухається, необхідно приводиться в рух чим-небудь». Отже – мусить бути Першодвигун, Джерело руху.

Різні варіанти («шляхи») цього аргументу у праці «Сума теології» розглянув св. *Томас Аквінський* (1225–1274). Коротко вони формуються так:

- 1) Всяке буття, яке перебуває в русі, приводиться в рух іншим буттям, що є його двигуном. Бо «все, що рухається, повинно мати джерелом свого руху щось інше... Отже, необхідно дійти до деякого першодвигуна, який сам не приводиться в рух нічим іншим; під ним усі розуміють Бога».
- 2) У природі існує певний причинний порядок, «проте не виявляється і неможливий такий випадок, щоб річ була своєю власною творчою

причиною; тоді вона передувала б сама собі, що неможливо. Не можна помислити і того, щоб ряд творчих причин простягався до безконечності... Отже, необхідно покласти деяку первісну творчу причину, яку всі іменують Богом». 3) У природі існує безліч речей. Вони були не завжди, бо їхнє існування випадкове. Але в основі їхнього випадкового буття лежить Необхідність – Бог, тобто необхідність, «яка не має зовнішньої причини своєї необхідності, але сама є причиною необхідності усіх інших». 4) Предмети навколишнього світу минущі і недосконалі. Але повинно бути щось абсолютно досконале, це – Бог. У Томи є ще й П'ятий аргумент («шлях»): світ доцільний і гармонійний, отже, є Розумна Істота, яка ставить мету для всього, що відбувається в природі, це – Бог.

Атеїстичний «Філософський словник» (К., 1973, с. 116) з цього приводу стверджував: «Бог тут мислиться як першопричина всіх речей і явищ. Але таке припущення безпідставне; воно ґрунтується на антинауковому положенні про конечність світу в часі». Діалектичний же матеріалізм, мовляв, визнає матерію, яка «вічна, безконечна, невичерпна...»

Те, що насправді Всесвіт мав початок у часі, вже з'ясовано вище (§ 8). Як бачимо, таке уявлення сьогодні «антинауковим» не назвеш. Фізики з астрономами зробили й наступний крок: вже, здається, таки виявили правильність слів Біблії «Все зтворив Бог з нічого» (2 Мак. 7:28), водночас довівши, що це аж ніяк не суперечить усім відомим законам фізики!

Звичайно, перш ніж говорити про зтворення світу Творцем, необхідно уточнити питання про «нуль-пункт» відліку часу. Це з'ясував 1500 років тому св. **Августин**, зформулювавши проблему так: «Бачачи, отже, що Бог, вічність якого незмінна, зтворив світ і час, як можна говорити, що Він зтворив світ у часі, коли ви лишень не хочете сказати, що було щось зтворене перед світом, котре стало передумовою світу?» І ось відповідь Августина: «Істинно світ був зтворений з часом, а не в часі, бо те, що зтворене в часі, існує до деякого часу і після деякого часу».

Космологія, як наука про найзагальніші властивості Всесвіту, і відлічує так званий *космічний*, або *космологічний час* «від початку розширення Всесвіту». Донедавна це звучало і так: від **стану сингулярності**, тобто стану нескінченно великої щільності речовини. Щоправда, як тільки фізики починали обдумувати властивості речовини «у цей момент», в них, образно кажучи, починалися важкі головні болі. Бо «що таке густина атомного ядра», начебто зрозуміле всім. Але густина, в тисячі чи мільярди

Ἀνάστασις,
ἡ ἰσθία ἀϊείη
ἡ ἰσθία ἰάσθη

разів більша, – незбагненне. І ще одне: «якщо речовина перебувала в такому надщільному стані, то як це сталося, що одні її уламки (одні галактики) отримали менші, інші – більші швидкості?» На це питання **Яків Зельдович** давав таку відповідь: «а ті швидкості були там закладені від початку». Як тут було не пригадувати **Ф. Енгельса** у вступі до «Діалектики природи» (хоча й сказане бл. 1880 р. про інші часи): «Наука все ще глибоко застрягає в теології. Вона скрізь шукає і знаходить, як останню причину, поштовх ззовні, який не має пояснення у самій природі» (т. 20, с. 329)...

Ще декілька питань, які слід з'ясувати, перш ніж описувати сучасні уявлення про розвиток нашого Всесвіту. Надзвичайно важливим було відкриття в 1965 р. **реліктового випромінювання** – потоків радіохвиль, які приходять до Землі з усіх напрямів небесної сфери. Потоки ці дуже слабкі. Але якщо «прокрутити» розширення Всесвіту на 15 млрд. років назад, то виявляється таке: **на початковій стадії свого розвитку Всесвіт був гарячим**. Якщо точніше – це було справжнє пекло, де температура сягала мільярдів Кельвінів, «ще раніше» – сотень мільярдів, тисяч мільярдів, загалом – одиниці з 30-ма нулями («і ще вище»...

Саме це зацікавило фізиків. Адже вони в своїх земних лабораторіях, з'ясовуючи природу і властивості елементарних частинок, у прискорювачах досягали швидкостей, яві еквівалентні температурі «одиниця з 15-ма нулями». На більше «сил немає». А треба б досягти «одиниці з 27-ма нулями». От тоді б ми збагнули, зокрема, чому у нашому світі «панує» **зарядова асиметрія** (тобто чому атомні ядра заряджені додатньо, електрони – від'ємно, чому **немає симетрії** – «трохи речовини, трохи антиречовини»). Отримали б відповіді на питання, **чому в нашому світі застосовна саме евклідова геометрія, чому наш світ тривимірний** тощо.

І ось з 1981 року розпочався новий етап у розвитку космології: її якнайтісніше пов'язано з фізикою елементарних частинок! На цей час фізики вже твердо встановили, що «нібито» елементарні частинки (чи навіть «цеглинки світобудови») – **протон і нейтрон** – насправді складаються з трьох (але в різних комбінаціях) **кварків**, тобто «елементарніших» частинок, які мають дробові електричні заряди: кварк u має заряд $+2/3$, кварк d – $-1/3$. Тому протон є комбінацією uud , нейтрон – udd . Усього фізична теорія передбачає існування шести різних кварків і стількох же антикварків, вона ж допускає існування надважких частинок і античастинок з дробовими електричними зарядами: так, X -бозон має заряд $+4/3$, відповідна йому античастинка \bar{X} – $-4/3$.

Отже, «космологія 80-х і 90-х років», з'ясовуючи ранні етапи розвитку нашого Всесвіту, зробила такий фундаментальний висновок: *ніякої сингулярності, ніякого стану з нескінченно високою густиною «в момент народження Всесвіту» не було. Спочатку був вакуум, тобто порожнеча. Але ця порожнеча, умовно кажучи, була розігріта до фантастично високих температур. І вона була пронизана творчим силовим полем* (хоч-не-хоч, а Енгельса з його «поштовхом ззовні») і тут потрібно згадати...).

Залишається, щоправда, додати, що вакуум, як довели фізики, – це такий стан, який здатний «породжувати» «на дуже малі проміжки часу» пари – «частинка плюс античастинка» (скажімо, електрон і позитрон). Вони, ці частинки, раптово з'являються («вискакують із небуття») як дельфіни з води) і тут же зникають. Лише обов'язково парами! Кажуть, ці частинки є *віртуальними* (тобто «можливими»). Але їх можна зробити *справжніми*, якщо якимись зусиллями (доклавши певну енергію!) розділити, а ще краще – одну частинку «десь заховати». Це (принаймні теоретично) і стається поблизу чорних дір: народжуються пари, одна з частинок падає на чорну діру, інша відлітає геть. А явище зветься так: «чорні діри випаровуються». Частинки породжуються за рахунок гравітаційної енергії чорної діри!

Саме для того, щоб у згаданому вже вакуумі «породилися» реальні частинки, з яких згодом «будується світ», і необхідне оте Творче Силоне Поле (у фізиків воно, річ ясна, має іншу назву – поле Хі'са)!

Ñöäíãð³é
ðíçãêðêó
Âññãñã³òó

Усе, тут сказане, – окремі елементи, з яких вже неважко зконструювати **сценарій розвитку нашого Всесвіту**. В «нульовий момент» – це малесенька, мікроскопічна комірка, всередині якої вакуум, «розігрітий до температури «одиниця і понад 30 нулів». Там ще немає жодної речовини, а є лише «тіні» частинок (теоретично, «на папері»). Раптово настає незбагненне різке **роздування** цієї комірки, внаслідок чого температура в ній (точніше – напруженість силового поля) дещо зменшується. У певний момент настає **перший фазовий перехід** з одного стану в інший (як-ось водяна пара зкраплюється і стає звичною водою): породжуються (повторимо: за рахунок силового поля, яке пронизує комірку!) Х- та Y-бозони, тобто важкі частинки з дробовими електричними зарядами, а також відповідні їм античастинки.

Тут же, як тільки температура зменшилася до значення «одиниця з 15-ма нулями», настає **другий фазовий перехід** (як-ось вода переходить з рідкого стану в твердий при замерзанні). Важкі бозони розпадаються на

кварки. А з них невдовзі (при температурі «одиниця і 13 нулів») утворюються звичні для нас частинки – протони і нейтрони. Орієнтовно з цього моменту (а це всього мікроскопічна частка першої (!) секунди) стрімке роздування змінюється спостережуваним і сьогодні **розширенням** Всесвіту.

Від заглиблення в подробиці процесів, схематично тут описаних, переходить подих. Ось одна із цих дивовижних речей. Згадані бозони розпадаються на кварки, це так. Але при цьому – за двома різними варіантами і з дещо неоднаковими імовірностями (наприклад, X-бозон розпадається на два u-кварки, але може розпастися з утворенням антикварка \bar{d} і позитрона). Запитаємо: «навіщо це потрібно?» Відповідь: «щоб число кварків у підсумку було дещо більшим, ніж антикварків!» Бо, як і електрони з позитронами, кварки й антикварки, взаємодіючи, перетворюються у світлові кванти. Але надлишок кварків дає «те, що треба» – протони і нейтрони. З них далі «ліпляться» ті чи інші хімічні елементи, а вони ж є будівельним матеріалом і на Землю, і на всі форми живого...

У цьому сценарії так само «легко», як питання про асиметрію речовини, пояснюється і все інше: і евклідовість нашого простору, і його тривимірність, і число квантів реліктового випромінювання, що припадає на одну частинку речовини. Є тут лише одна умова: замкнутість Всесвіту. Тобто, якби якийсь сміливець «всівся» на світловий зайчик від засвіченого на секунду ліхтарика і помчав у напрямі з Києва на Львів, то, відірвавшись від Землі та полетівши у космічні далі, він через певну кількість (от це сказати найважче – тисячі мільярдів? мільярди мільярдів?) років, не знайшовши ніде межі, повернувся б у Київ через Суми.

І найдивовижніше: в такому замкненому світі як повна енергія, так і маса завжди рівні нулеві. Бо ж кінетична енергія має знак плюс, потенціальна – мінус. А маса пов'язана з повною енергією E співвідношенням $E = mc^2$. Тому **творення світу аж ніяк не суперечить законам збереження як маси, так і енергії...**

Раніше було згадано *абсолютний горизонт* – відстань від нас близько 15 млрд. світлових років, з-поза якого до нас сигнали в принципі прийти не можуть. Здавалося, що це – страшна далечинь. Але «в світлі» змальованого тільки що сценарію це всього лише «край скатертини стола, що у Вашій кімнаті». А ситуація загалом «аж тепер» вражаюча: як за стіною Вашої квартири в багатоповерховому будинку, та й над і під Вами, живуть інші люди «зі своїми порядками і смаками», так і тут. Десь там, невідомо як далеко за абсолютним горизонтом, є стінка нашого **домена** – нашої частинки Всесвіту з усім її «набором» фундаментальних фізичних

сталих (швидкості світла, гравітаційної сталої тощо). За стінкою – в різних напрямках різні – інші домени, в кожному з них – свій набір фізичних констант, отже – свої, зовсім відмінні від нашого світи.

Оглядаючись назад, можемо сказати: добре, затишно було давнім людям під кришталевою сферою. Навіть Бог-Творець світу при всіх його атрибутах (Вічний, Незбагнений, Невідомий і т. д.) все таки був «дуже близьким і доступним».

Але сьогодні, вдумуючись у «тонкощі» накресленого тут сценарію, можемо сказати: *аж тепер* людина не може не жажнутися, збагнувши Його, Творця, велич і могутність. Єдине, що залишається, – услід за Псаломспівцем промовити: «Коли погляну на небеса, діло рук Твоїх, на місяць і зорі, що їх Ти створив, то що таке людина, що Ти згадуєш про неї, або людська істота, що Ти дбаєш про неї?» (Пс. 8:4–5).

І повторювати услід за ним же: «Дякую Тобі за чудо мого буття, за чуда усіх Твоїх творінь» (Пс. 138:16)...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. У чому різниця в формулюваннях космологічного аргументу за Платоном? За Аристотелем?
2. Який із «шляхів» Фоми Аквінського є для Вас найпереконливішим?
3. Що таке космологічний час?
4. Про що свідчить реліктове випромінювання?
5. Яку роль відіграє «Творче Силове Поле» у сучасному сценарії розвитку Всесвіту?

ЗАВДАННЯ:

За допомогою підручників з фізики уточнити властивості згаданих тут елементарних частинок.

§ 10. Ó ÂÑÛÏÎÓ – ÄÈÂÎÄÈËÍÄ ÄÏÏÄÑÏÄÄÍ²ÑÒÛ!

Òäëäîëîä³+îëë
äðäóîäíð

Суть телеологічного аргументу (від грецьк. «телос» – мета) полягає в тому, що у *навколишньому світі окремо взята річ (чи явище, а в світі живого – окремих орган, навіть найдрібніша частина організму), якщо її розглядати в ситуації поєднання з іншими, виявляє дивовижну допасованість*. І то так, наче б вона була заздалегідь «зпроектована саме такою», щоб, як певне колішатко в годиннику, бути складовою частиною «чогось більшого», яке загалом має певний смисл.

В останні роки широкого розголосу набув так званий **антропний** принцип (від грецьк. «антропос» – людина). Суть його можна переповісти так. Це –

здивування тим, що увесь навколишній світ напрочуд тонко і делікатно підстроєний наче спеціально для того, щоб на Землі могло існувати життя в усіх його різноманітних формах. Інакше кажучи, скрізь у природі бачимо доцільність, без якої життя людини на Землі було б неможливим. У ширшому плані побачимо, що при дуже незначному «відхиленні від норми» не було б і Землі та й усього багатоманітного світу зір і галактик.

Про складність і доцільність у світі живого йдеться в наступному § 11. Тут же розглянемо приклади незбагненої доцільності, з якою зустрічаємося «в світі неживої природи», зокрема – в масштабах нашої планети. Доцільно розпочати з такого міркування. Побачивши на гірській стежці годинник, ніхто з мандрівників не скаже, що цей механізм тут склався сам (інший варіант: «був викинутий на поверхню при вулканічному виверженні кілька мільйонів років тому»). Бо ж кожний знає з досвіду, що ніщо складне само собою не виникає. Що будь-яка складна система (годинник, автомобіль, комп'ютер) має свого розумного конструктора. Кожна з таких складних систем побудована з окремих складових частин, які мають конкретну форму, розміри і певним чином допасовані... Головне, що *все це зроблено з певною осмисленою метою*. Скажімо, годинник – щоб вимірювати і показувати час.

Узагальнюючи, скажемо, що в кожній складній системі є творець, який, по-перше, є складнішим за своє творіння, по-друге, має розум і, по-третє, перебуває поза своїм творінням.

Річ ясна, якою б складною не була конструкція того чи іншого механізму, створеного людиною, уся ця складність блідне, як тільки астроном чи біолог починає з'ясовувати будову об'єктів, що є предметами досліджень його науки (особливо це стосується будови живих організмів, зокрема – на рівні клітини, про що мова в § 11). Тут поставимо лише питання: невже усе це могло виникнути «само собою»?

Зіставляючи космологічний і телеологічний аргументи, бачимо, що цей другий певним чином уточнює перший. Тобто, *космологічний аргумент* ставить питання «чому це існує?», «в чому причина існування світу?». І дає відповідь: «Бо є Творець світу». *Телеологічний аргумент* виходить із твердження: «ми бачимо надзвичайно складний світ, зокрема в його найрізноманітніших живих формах». І ставиться питання: «чому це можливе?» Відповідь така: «Бо є Вищий Розум, який створив це і, очевидно, з певною метою». Збагнути її, цю мету, людині допомагає релігія. Тому й доречно пригадати тут слова *А. Айнітайна*: «Наука без релігії кульгає, релігія без науки сліпа».

Äîïäñîäâî³ñöü
ó îäñøðäâäâð
çâîë³

Розглянемо декілька прикладів, що стосуються умов на нашій планеті:

1) Вісь її добового обертання нахилена до площини, в якій Земля рухається навколо Сонця, під кутом $66,5^\circ$.

Тим самим на Землі забезпечується зміна пір року, істотно злагіднюється клімат планети.

2) Дивовижні властивості має вода, ця головна складова частина усіх живих організмів. Ось одна з них: якщо у всіх тіл в міру зменшення температури густина зростає, то для води вона найбільша при температурі плюс чотири градуси. Тому лід, як легший компонент, утримується на поверхні води. Завдяки цьому температура у водоймищах під льодом завжди є достатньою для збереження рослинного і тваринного життя. Інакше лід осідав би на дно, уся вода вимерзала б і життя в річках, морях і океанах гинуло б.

3) Атмосфера Землі складається з таких газів і в такому співвідношенні, які найкраще сприяють розвитку життя на планеті. Справді, якби концентрація кисню тут була не $20,9\%$ (за об'ємом), а, скажімо, 50% , то все, що може горіти, давно згоріло б. А коли б кисню було менше за 10% , горіння стало б взагалі неможливим.

4) В атмосфері Землі є усього $0,03\%$ вуглекислого газу і «сліди» ($0,23\%$) водяної пари. А проте якраз їхні молекули інтенсивно поглинають інфрачервоне випромінювання земної поверхні і приблизно половину його «переадресовують» назад до неї, де це випромінювання знову поглинається. Внаслідок цього тут виник **парниковий ефект**: середня температура біля земної поверхні досягла плюс 15°C . Без цього ефекту вона була б на 40° нижчою, тобто усього мінус 25°C . І, ясна річ, вода на Землі легко перетворювалася б у сніг і лід. А що сніг відбиває від 49% до 98% енергії сонячних променів, то таке охолодження призвело б до того, що чи не вся наша планета залишалася б безмовною сніговою пустелею.

5) В атмосфері Землі, на висотах від 15 до 80 км (найбільше – на висоті біля 25 км) є молекули озону (там кисень частково об'єднується в триатомні молекули O_3). Загальна кількість цих молекул нікчемно мала. Якби їх зібрати біля поверхні Землі при нормальних температурі і тиску, то товщина шару озону становила б усього 2,5 міліметра. А проте він відіграє величезну роль у збереженні всього живого на Землі, поглинаючи вбивчі ультрафіолетові промені Сонця.

Äiäñîääî³ñöü
ö äîñî³+îäö
îäîñöîääö

Погляньмо тепер, як «підібрані» параметри нашого світу «у великому масштабі». Знову ж таки обмежимося лише декількома прикладами.

1) Фізики неодноразово ставили питання: чому це електрон має масу, яка аж у 1836 разів менша за масу протона? Чому б електрону не бути, скажімо, в чотири рази важчим? Отож виявилось, що в цьому випадку електрон не зміг би «кружляти» навколо протона (утворюючи в сукупності атом водню), він мусів би «впасти» на протон. А тоді у Всесвіті протонів (і атомів водню) не було б зовсім. Зорі і галактики склалися б з одних лише нейтронів. Не було б атомів і молекул, не було б усієї багатоманітності навколишнього світу...

2) Приймавши за одиницю виміру маси масу електрона, кажемо, що протон має їх 1836 одиниць, тоді як нейтрон – 1840. Виникає питання: а якби ця різниця мас між нейтроном і протоном була удвічі більшою? Справді, чому б їй не бути такою: нейтрон 1840, протон – 1830? Виявляється, у цьому випадку протон просто не міг би об'єднуватися з нейтроном, щоб утворити дейтрон. Тим самим не могли б відбуватися реакції синтезу гелію та важчих хімічних елементів. Тоді Всесвіт складався б з одного лише водню, не було б усіх складніших елементів – вуглецю, кисню, заліза... словом, усього того, що є основою для будівництва планет і живих організмів.

3) Ядра гелію та інших хімічних елементів утримуються як єдине ціле тому, що між протонами і нейтронами, з яких вони складаються, діють сили, що їх «цементують». Виникає питання: а якби ця сила взаємодії була бодай на 5–7% більшою? Виявляється, у цьому випадку буквально зразу після появи у Всесвіті протонів і нейтронів вони об'єдналися б у гелій, який далі залишався б єдиним хімічним елементом у Всесвіті. І навпаки, коли б та сила взаємодії була на якихось 5% меншою, то гелій взагалі не міг би утворюватися. Тоді Всесвіт був би чисто «водневим».

4) У ядрах протони не лише притягуються взаємно завдяки дії ядерних сил, а й відштовхуються (бо ж це однойменні електричні заряди!). І коли б ця електростатична сила відштовхування була дещо більшою, то ядра розвалювалися б. Отже, знову ж таки, увесь навколишній світ складався б із найпростішого водню.

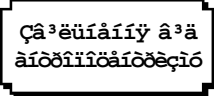
5) У масштабах нашої Сонячної системи і нашої Галактики вирішальною, об'єднуючою є сила тяжіння. Великою сталою гравітації визначається і температура в надрах Сонця і зір. І коли б ця сила тяжіння була, скажімо, в десять разів більшою (а теоретично це не заперечується

ніжкими вимогами чи міркуваннями), то запаси «пального» в надрах Сонця вичерпалися б не за мільярди років, а всього за декілька мільйонів. І на місці Сонця сьогодні була б дуже слабка зоря білий карлик, промені якої нас аж ніяк не зігріли б. Зрештою, при такій великій силі тяжіння наша планета мала б значно менші розміри та й умови на ній навряд чи були б привабливі.

6) Наш простір тривимірний. Аналіз показав, що лише у просторі трьох вимірів можуть існувати стійкі планетні системи.

7) І нарешті, згадаємо факт розширення світу галактик. Як виявилось, його тривалість істотно залежить від середньої густини речовини у Всесвіті. Якби вона була меншою, то зорі (і Сонце) не змогли б «зліпитися». А коли б ця середня щільність була більшою, то не було б часу для сформування галактик, зір і планет, бо оте розширення вже давно змінилося б стискуванням.

Це лише декілька прикладів дивовижного «допасування» умов для того, щоб Земля квітнула й людина на ній звершувала свій життєвий подвиг. Допитливі фізики налічують їх понад 25.

 Залишається додати таке. Упродовж багатьох століть людина уявляла себе «центральною особою» у світобудові, їй було затишно під «кришталевою сферою», яку вигадали давні греки і на яку вони «підвісили» зорі, а до якої ще навіть Кеплер «визначив» відстань: «усього» нібито 2800 млрд. кілометрів (у сучасних одиницях довжини).

Але сьогодні ми вже знаємо: ота небесна глибінь є бездонною, а масштаби навколишнього світу є фактично незбагненними. Так, якщо припустити, що відстань від Землі до Сонця (а це 150 млн. км) рівна одному сантиметрові, то в такому масштабі найближча зоря перебуватиме на відстані понад два кілометри, розміри нашої Галактики тоді – 60 тисяч кілометрів, а відстань до однієї з найближчих галактик – Андромеди – майже 1,5 млн. км... Як тут не згадати слова **Блезя Паскаля** (1623–1662) про людину (про кожного з нас), що вона «утримується на грані двох безодень» – безодні простору й безодні часу і нібито «не в змозі навіть наблизитися до розуміння цих крайнощів»...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. У чому суть телеологічного аргументу?
2. Що таке антропний принцип?
3. Яке співвідношення між космологічним і телеологічним аргументами?

4. Який із факторів, що визначає фізичні умови на нашій планеті, Ви під цим кутом зору вже вивчали?

5. Які з умов, що визначають властивості нашого Всесвіту, справили на Вас найбільше враження?

ЗАВДАННЯ:

З'ясувавши суть «парникового ефекту», зробити певний висновок – які зміни клімату Землі можуть настати внаслідок того, що людство у наш час щороку загалом спалює понад 10 млрд. тонн вугілля, нафти і газу.

§ 11. ĪĐĀĪŌÄĎ²ÑŌÛ Ó ÑĀ²Ō² ÆĒĀĔŌ ÔĪĐĪ

Äëâîâëæíâ
ñëëääí³ñöü
îîâââ³íëë
òà áóâîâë

Складність і впорядкованість живого світу велична і дивовижна. Коли задуматися над нею, не можна не згадати слова *Карла Ліннея*: «Я бачив слід Божий у його творінні, і що то за сила скрізь... Що за невимовна досконалість!»

Роздумуючи про світ живих форм, *Ісаак Ньютон* сформулював телеологічний аргумент так: «Чи ж було побудоване око без розуміння оптики, а вухо – без знання акустики?» В іншому місці Ньютон висловився інакше: «...будова таких надзвичайно майстерних частин тварин, як очі, вуха, мозок, м'язи, серце та інші, також інстинкт звірів і комах – все це не може бути витвором чого-небудь іншого, крім мудрості й мистецтва могутнього, вічно живого Діяча».

Вся складність живого розкривається якраз у наші дні. Вся вона – суцільний телеологічний аргумент. Варто нагадати, що на Землі сьогодні налічують близько 600 тисяч видів рослин (висота гіганта – секвої сягає 120–150 м) і близько 1,5 млн. видів тварин, з них понад 1 млн. – це різні види комах (велетень тваринного світу кит сягає в довжину до 33 м при вазі 250 т).

Вражаючими є прояви *інстинкту* в тварин, не менше інтригуючими – питання «озброєння» окремих тварин дивовижними захисними пристосуваннями, як і деякі форми співжиття «нібито ворогів»...

Погляньмо, наприклад, як виводить своє нове покоління інкубаторний птах. Передовсім самець копає яму глибиною до одного метра і діаметром три метри, заповнює її зеленню і зверху насипає горб піску. Засуваючи ніс у пісок, він вимірює температуру, яка там встановилася (а це має бути точно 33°C). Коли вона вища – робить отвори, якщо нижча – досипає піску. Після такого «регулювання» самка кладе в пісок яйця. З часом зелень зсихається і температура в ямі змінюється. Як тільки це стається, самець на день вигортає яйця і гріє їх на Сонці, а на ніч знову

з яких багато руйнівних. Можна стверджувати таке: певна «керуюча система» організму отримує про ці подразнення інформацію у формі закодованих сигналів, переробляє її, створює нову інформацію, яка спрямована на виживання (самозбереження), і посилає її назовні. А водночас і ту, і другу вводить у «запам'ятовуючий пристрій» (в пам'ять), що дозволяє в надалі зіставляти «нове» зі «старим». Матеріальними носіями усієї цієї інформації є окремі молекули.

А тому і визначення життя, услід за російським вченим **О. О. Ляпуновим**, є таким: **життя** – це високостійкий стан речовини, який використовує для вироблення зберігаючих реакцій інформацію, що кодується станом окремих молекул.

У давніших визначеннях життя усього лише ототожнювали з обміном речовин, тому певним чином нівелювали межу між неживою речовиною і живим організмом. Тим часом йдеться про те, що запас інформації для забезпечення зберігаючих реакцій не може виникнути в організмі самовільно. Новий організм отримує її, як і першопочаткову керуючу систему, в готовому вигляді. Звідки? Від батьків! Сучасна біологія знає, як це стається, оскільки зуміла з'ясувати цілу низку таємниць, що приховані в основі усього живого – в клітині.

«ôãäëéíêë ñà³òò
æëääëö ôîðî»

Так, клітина є «основною цеглиною» будови живого організму. Але будь-яка спроба описати популярно все, що робиться в клітині, є безнадійною. Клітина – це не просто *хіміко-біологічна лабораторія*, де безперервно відбувається понад 3000 реакцій, в яких беруть участь близько 100 000 молекул різних ферментів (білків). Бо *клітина* – це *передусім видавництво*, де йде неперервне *розмноження і редагування* складних текстів, їх переклад з однієї мови на іншу і *передача цієї інформації* «у різні інстанції».

Ще кілька чисел. Організм людини складається з близько 10^{14} клітин ста різних видів. У кожній клітині 10^{12} – 10^{14} атомів. У молекулі ДНК налічують понад 10^{10} атомів...

Отож у клітині зберігається головне: повні і конкретні дані про ту чи іншу живу істоту, про її загальний вигляд (ця проблема лише в останні роки вже дещо з'ясована, в розумінні *де і як* ця інформація зберігається), про будову її окремих органів та про всі її системи життєзабезпечення. Усе закодоване у складних молекулах **дезоксирибонуклеїнової кислоти** (ДНК). Ця молекула в сукупності має вигляд дуже довгої (до кількох метрів) акуратно скрученої і компактно вкладеної «драбинки», точніше – подвійної спіралі. І якби ширина спіралі ДНК («ширина драбинки») була

4 см, то в сукупності її довжина сягала б 40 000 км, тобто нею можна було б обмотати Землю.

І ось фрагменти такої довгої «нитки» скручуються, по декілька разів намотуються (наче на катушку) на спеціальні комплекси ядерних білків (гістонів). Ці ж, у свою чергу, компактно вкладаються в особливі тільця – **хромосоми**. Вже й тут є одна з таємниць: при кімнатній температурі завдяки зударенням навколишніх молекул води (а її в клітині близько 70%) діаметр клубочка ДНК повинен би мати розмір близько 0,5 мм. А насправді він упакований у ядро, що має поперечник, менший за 0,001 мм. Тобто в клітині відбувається ущільнення речовини в тисячі разів порівняно з тим, що «допускає звичайна фізика».

Цікаве й те, що в клітині кожного виду є своя певна кількість хромосом. Так, у клітині людини їх 46, у шимпанзе – 48, в собаки – 78, кішки – 38 і т.д. І тут доречно нагадати, що в статевих клітинах їх удвічі менше (в гаметах). І оте належне число хромосом відновлюється після злиття батьківської та материнської гамет. Проте природа знає явище **партеногенезу** – дівоче розмноження з незапліднених яєць (навіть у раків, ящірок та ін.). Щоб таке трапилося, досить, аби лише з початком розвитку материнського організму в його гаметах зберігся необхідний (подвійний) набір хромосом.

жєѳѳ°ѳѳѳѳѳѳ+³
їѳїѳѳѳѳѳѳ

Не вдаючись у «тонкощі» будови ДНК, звернемо увагу на те, що оті «щаблі» в спіралі ДНК «змонтовані» з чотирьох відносно нескладних хімічних сполук. Це **аденін** (А), **гуанін** (Г), **тимін** (Т) і **цитозин** (Ц). Але таким чином, що «щабель» може бути сумою А+Т, Г+Ц чи в зворотному напрямі Т+А, Ц+Г. І такі щаблі можуть повторюватися, на перший погляд, довільно. А насправді – кожні три «літери» (наприклад АГТ, ААГ, ТГТ тощо) утворюють «слово», яке означає: «при побудові такого білка візьми таку амінокислоту»! У **цьому факті** – **одна з найбільших таємниць живого!**

Вдумаймося: три «літери» (триплет) утворюють «слово», яке в молекулі ДНК є своєрідним *замінником* певної амінокислоти. Скажімо, триплет ГЦЦ «вказує» на аланін, однак його тут немає. Аланін на підставі цієї закодованої інформації лише буде «змонтований»! І тут доречно пригадати слова основоположника кібернетики **Норберта Вінера** (1894–1964): «Інформація є інформацією, а не матерією і не енергією». І вона, інформація, сама собою в яких би то не було молекулярних системах виникати не може. Тож узагальнюючи, скажемо: питання про походження

життя – це передусім питання про укладання і накопичення в мікроскопічних об’ємах дивовижно складної інформації. Це питання про чітко визначену *кодovu систему*, в якій за певним набором знаків (наче за домовленістю!!!) закріплено конкретний смисл.

Клітина живе в середньому 1–20 годин, після чого ділиться на дві нові. Але щоб це сталося, передусім повинні подвоїтися хромосоми. Отже, кожен фрагмент ДНК поступово «розкручується» і її «щаблі» розриваються так, що ті «літери» (А, Г і т.д.), які були «зліва», залишаються при лівій вітці спіралі, а «доповнення» цих літер «до повного щабля» (Т, Ц і т.д.) – при правій. Водночас іде «добудова» (з відповідними половинками «щаблів») двох нових віток спіралей – «правої нової» для «лівої старої» і «лівої нової» для «правої старої». Так, врешті-решт, замість одної ДНК з’являються дві, які абсолютно подібні до материнської. До речі, ця остання раніше, ніж цілковито розділитися надвоє, мусить прокрутитися навколо своєї осі мільйони разів!

У процесі розвитку організму кожна клітина забезпечує себе усім набором «будівельного матеріалу», але здійснює і певну спеціалізацію. Адже в одному випадку вона буде клітиною крові, там головне – гемоглобін. В іншому – це клітина м’язів, і головним буде відповідний білок міозин. Коли йдеться про волосся чи нігті – кератин і т. д. *Отже, маючи інформацію про всю будову і всі органи живого організму, «координаційний центр» клітини дає «команду» зчитати з ДНК лише той «текст», який стосується ролі саме цієї клітини в організмі* (все інше – заблоковане!) Щоб це сталося, до ДНК наближується «спеціальний» білок-фермент і змушує її частково розкрутитися та розділитися. Тут же відбувається «переписування» на допоміжну рибонуклеїнову кислоту (РНК) потрібної інформації про окремі білки, тобто зчитується «послідовність» цеглинок А, Г і т. д. Цей процес звать **транскрипцією**. Після цього відбувається **трансляція** – *переклад* переписаної інформації на мову окремих амінокислот, з яких і будується білок.

Загалом усієї інформації в ДНК є стільки, що її (нашими словами) можна переписати в сотні книг і так скласти велику бібліотеку. Адже там є все про живий організм: який у нього має бути скелет, які м’язи, якими (конкретно для людини) мають бути властивості шкіри (щоб захищати тіло від бактерій, виділяти піт, здійснювати поверхнєве дихання та «самолікуватися» при його пошкодженні!), якими (до тонкощів) мають бути будова і принцип роботи серця, легень, печінки і т. д. Як буде збудоване око чи вухо і де ці органи мають бути розміщені, щоб це і для

організму було зручно, і збоку виглядало гарно. Як часто ми задумуємося над цим?

Вже було згадано про певний «координатийний центр», який керує спеціалізацією окремих клітин у процесі розвитку організму. В науці це зветься проблемою **морфогенезу** – проблемою утворення окремих органів, *формоутворення*. Загалом це питання саме тепер лише починають вивчати. Бо ж усе, що було сказано вище про «зчитування» з ДНК і трансляцію, – це отримання інформації про «будівельний матеріал» (образно кажучи – про щебінь, цеглу, шифер і т.д.). Ясно, однак, що інформація про сам проект організму цілого і в його частинах є там же, в ДНК. Про це свідчить **тератологія** (патологія) – розділ медицини, який вивчає вроджені відхилення від нормальної будови організму. Бо ж відомо, що коли в Західній Європі вагітні жінки приймали снодійні таблетки контерган чи талидомін, то за 10 років там народилося близько 55000 дітей-калік (без рук чи без ніг, глухих і сліпих). До «збою» в проекті призводив якраз поштовх з боку певних хімічних сполук, а це ж була дія певної молекули на певну іншу складну молекулярну систему!

Чим більше вдумуєшся в таємниці живої клітини, тим незбагненнішими здаються її структура, спосіб зберігання інформації, її переклад на іншу мову і, головне, її «реалізація» при «будівництві» нового живого організму. Цей подив знаходимо, зокрема, у 5-томній монографії «Молекулярная биология клетки» (М., «Мир», 1987), в якій шість авторів (Брюс Альбертс та ін.) намагалися «передати читачеві відчуття великої таємниці, що оточує багато проблем, до яких ми ще не можемо поки що навіть знайти підхід». Тож велика правда є в ось цих словах англійського вченого **Джона Леннокса**: «Я думаю, що справжній вчений не може покладати, щоб ця детальна інформація, яку містять усі живі клітини, походила не від розумного, а від позбавленого розуму джерела».

«Бéöä, êóðêä
³ êóðîêêê –
âîâîî÷âñ»

Порівняймо тепер живий організм з якимось механізмом, наприклад, з годинником. Або – з книгою. Описуючи годинник, ми говоримо не лише про матеріал, з якого він побудований, не лише про тонкощі його конструкції, а й про функцію, яку він виконує. Візьмемо книгу. Ніякий її опис з точки зору фізики чи хімії не дасть жодного уявлення про її зміст. Бо книга – це щось значно більше, ніж просто папір, фарба, клей. Це – речовина плюс інформація. І, як кажуть, різниця між трагедією Шекспіра і твором учня третього класу незрівнянно більша, ніж різниця в папері і чорнилі, за допомогою яких вони були написані. А в клітині,

повторимось, у компактному й закодованому вигляді укладено інформацію і про всі тонкощі будови людини, і про її здатність писати драми та сонети чи вивчати навколишній Всесвіт і будувати космічні кораблі. Тварини такої здатності не мають. Зате вони наділені *інстинктом* – програмою доцільної поведінки на все життя, що передається по спадковості.

Годинник має свого конструктора. Книга – свого автора. За аналогією, складна інформація, що міститься в клітині живого організму, не могла там з'явитися інакше, як за задумом Творця, що сам – неабиякий Розум. Бо ж неможливо й думати, щоб з неживої (скажемо образно – сліпоглухонімої) матерії шляхом «самоорганізації» утворилися такі складні молекулярні структури, щоб сліпа і темна стихія дала їм те, чого не має сама – *осмисленість* та *інформацію*. Адже інформація ніколи не трансформується з нижчих форм у вищі без втручання розуму, без розумної причини. Як кажуть, де і хто чув, щоб унаслідок вибуху в друкарні там склався том енциклопедії?

Усувається питання і про те, «хто з'явився раніше – курка чи яйце». Бо сьогодні, на рівні клітини, його ставлять так: «Що з'явилося раніше, чи ДНК з її інформацією про принципи будови живого, чи білки як сам будівельний матеріал, чи клітинна оболонка («курник»), всередині якої це будівництво розгортається?» Без ДНК білки не мають майбутнього (немає «проекту» будівництва), без білків молекула ДНК залишається інертною і непотрібною, а без клітинної оболонки усе це приречене на загибель, бо воно позбавлене захисту і єдності. Хто, як не розумний Творець, дає поштовх до розвитку?

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Які приклади «осмисленої діяльності тварин» чи симбіозу Ви можете вказати, крім тут згаданих?

2. Яке визначення життя Ви розглядали в курсі біології? Що таке партеногенез?

3. Який процес названо транскрипцією і який – трансляцією?

4. Як ставиться питання «що з'явилося раніше – курка чи яйце?» сьогодні?

ЗАВДАННЯ:

Використовуючи підручники з біології, з'ясувати будову клітини, звернувши увагу, зокрема, на кількість хромосом в окремих представників тваринного світу і людини.

Але, коли йде мова про дарвінізм, маємо усвідомити, що йдеться справді про утвердження матеріалістичного світогляду – *тут і вже тепер, нехайно*. Не дивно, що навколо цього питання в цілому світі упродовж тривалого часу точилися справжні баталії. Своєрідним апофеозом у пропаганді атеїстів був знаменитий «мавпячий процес» (1925 р., штат Теннесі, США) над учителем Дунсом Скопсом, який почав викладати у школі теорію Дарвіна (до того там було прийнято закон, що викладання таких поглядів забороняв). Історія повторилася у штаті Арканзас в червні 1967 р. – суд над Сюзі Епперсон. Спочатку судді підтвердили заборону, згодом «прогресивна громадськість добилася, щоб Верховний суд США визнав неконституційним закон, який забороняє викладання дарвінізму у штаті Арканзас». Але «була нагода» прочитати і таке повідомлення: «На початку 1973 р. департамент освіти штату Каліфорнія постановив вилучити з усіх шкільних підручників навіть згадку про еволюційну теорію. Мракобісся взяло гору над наукою». Але чи справді йдеться про «мракобісся»? І чи еволюційна теорія (в її нинішньому варіанті) справді є отою Істиною?

īāñīđīīīāī³ñōū
 «āīēāç³ā»
 äāðā³ī³çīō

Слід взяти до уваги, що сам Дарвін ніде не заявив, нібито «живе породилося з неживого само». Навпаки, він допускав створення Богом «першої клітини» і стверджував так: «є щось привабливе в тому, що увесь світ живого з'явився з однієї клітини». Важливий доказ еволюції Дарвін вбачав у тому, що зародки (ембріони) різних тварин більше подібні до себе, ніж їхні дорослі форми. Згодом цей «доказ» було сформульовано у вигляді «**біогенетичного закону**»: «онтогенез є коротким повторенням філогенезу» (тобто розвиток самого організму повторює історичний розвиток організмів). Тепер, однак, цей «закон» згадують лише як невдалу гіпотезу, оскільки подібність зародків насправді є дуже поверховою. Отже, цей так званий **ембріологічний доказ** правильності теорії еволюції виявився неспроможним. Але заслуговує згадки (як приклад уявлення про наукову чесність) вчинок відомого серед атеїстів німецького біолога **Ернеста Геккеля** (1834–1919), який був фанатичним прихильником теорії еволюції і який нібито «на основі теорії Дарвіна створив матеріалістичне вчення про закономірності походження й еволюції живої природи». Отож у своїй книжці він використав кліше (фото) одного і того ж виду для ілюстрації зародків трьох різних видів! І коли його на цьому «приловили», він виправдовувався так: «оскільки зародки все одно подібні, то навіщо робити ще одне кліше, адже це обходиться дорого»... Геккель відкидав будь-яке компромісне рішення щодо співіснування науки і релігії.

Мир між ними, на його думку, може бути лише тоді, коли «один із борців буде повалений на землю».

Правильність теорії еволюції мала б підтверджуватися ще **порівняльно-анатомічним доказом**. Мовляв, усі тварини і людина мають єдиний план будови (скрізь загалом однакові системи кровообігу, дихання, живлення тощо). Але «спільний план» зовсім не означає, що в усіх цих істот був спільний предок! Бо ж є органи, які зовсім не подібні. А от твердження, що в усіх цих істот був спільний, єдиний Творець, усе цілком пояснює. У свій час багато розмов було про так звані рудиментарні органи як доказ спільності походження всіх видів. Але якщо сто років тому їх налічували близько 130, то тепер лише три. Та й то, скажімо, в людини до них залічують волоссяний покрив тулуба і вушні м'язи. Чи не наївно це і не смішно?

Третім доказом правильності теорії еволюції мали б бути **дані палеонтології** – науки, яка, досліджуючи рештки викопних організмів, вивчає усі прояви життя в геологічному минулому Землі. Дарвін у свій час покладав великі надії на те, що палеонтологія виявить багато так званих перехідних форм, тупикових віток еволюції. Він писав: «Число проміжних різновидів, які існували в минулому, повинно бути величезним». Сталося, однак, щось протилежне. За останні сто років палеонтологи розкопали, як образно кажуть, цілі цвинтарі скам'янілих тварин. Але отих перехідних форм, або «чернеток еволюції» взагалі не виявлено! А якщо і знайдено «викопного птаха юрського періоду – археоптерикса», що мав «дзьоб з конічними зубами і по три вільні пальці на крилах», то це швидше була одна з «нормальних» форм життя (вимерло ж їх немало, є думка – навіть до 99%, з них 95% – до появи людини...), а не якась там перехідна форма між плазунами і птахами.

Своєрідним висновком щодо цього є, без перебільшення, фундаментальне дослідження Лондонського геологічного товариства і Англійської палеонтологічної асоціації. Близько 120 вчених у праці, що має 30 розділів і понад 800 сторінок, описали палеонтологічний літопис близько 2500 груп рослин і тварин. Висновок (1970 р.): «Групи рослин і тварин у палеонтологічному літописі виникають раптово... Від спільних предків немає і сліду... Перехідних форм не знайдено, швидше за все тому, що викопні перехідні форми взагалі не існують. Цілком імовірно, що переходи між родами тварин і рослин... ніколи не відбувалися».

İ³eđİ- ³
İæöđİääİēpö³ÿ -
öä ö³çİ³ öâ+³

Ось деякі підсумки окремих учених. Англійський біолог, прихильник теорії еволюції (!) **Едмунд Семюель** (1972 р.) писав: «Концепцію еволюції неможливо розглядати як строго наукове пояснення наявності

різноманітних форм життя». Бо: «Жоден точний аналіз біогеографічного розподілу або палеонтологічного літопису не може безпосередньо підтвердити еволюцію».

Англійський учений-астроном **Фред Хойл** заявив (1981 р.): «У палеонтологічному літописі відсутні проміжні форми. Тепер ми бачимо, чому: в основному тому, що проміжних форм ніколи не було».

З приводу ж «теорії» походження людини від мавпоподібного предка англійський учений **Малкел Магерідж** написав (1974 р.): «Факт, що таке недбале і непереконливе теоретизування так легко полонило уми двадцятого століття і застосовувалося так широко і нерозважливо, буде, безумовно, дивувати і, сподіваюсь, неабияк потішати наступні покоління».

А ось слова англійця **У. Р. Томпсона** з передмови до ювілейного (столітнього) видання праці Дарвіна «Походження видів» (1956 р.): «Факти і тлумачення, на які покладався Дарвін, сьогодні вже перестають переконувати. Тривалі дослідження проблеми спадковості і генетичної мінливості підірвали Дарвінівську позицію». І далі: «Успіх дарвінізму супроводжувався занепадом наукової чесності». Та нарешті: «Це положення, коли люди науки стають на захист теорії, якій вони не можуть дати точне наукове визначення..., ненормальне і небажане в науці».

Залишається ж у дарвінізмі висновок про реальність процесів **мікроеволюції** – невеликих змін в межах виду (зміна кольору шерсті чи шкіри, форми дзьоба і т.д.), завдяки чому в межах одного і того ж виду співіснують багато груп – порід та сортів. Їх Дарвін безпідставно узагальнив до висновку про можливість **макроеволюції** – утворення нових видів внаслідок поступового нагромадження дрібних змін. Природа, однак, цього не допускає. Інакше, повторимось, були б величезні цвинтарі перехідних форм, або ж «чернеток еволюції»! Зроблено висновок і щодо того, що збої генетичного коду в клітині, які справді можуть траплятися при поглинанні рентгенівських променів тощо, – **мутації**, як правило, є згубними для організму, який має народжуватися. І, таким чином, «нового варіанту» життя, **нового виду** очікувати не доводиться!

Звичайно, теорія еволюції сприяла певній роботі щодо систематизації і класифікації у світі живого. Вона пов'язала усі види певними «родинними зв'язками». Як кажуть, вона підвісила все живе на вітках єдиного великого *генеалогічного дерева*, що і є опорним стовпом усієї нинішньої біологічної науки. Але, повторимось ще раз, доказів у прихильників теорії еволюції немає, їхній вибір, як кажуть, є чисто емоційним. Дарвінізм перетворено у своєрідну релігію, в ідеальний фундамент для атеїзму. Під виглядом науки дарвінізм проповідує віру, але без Бога!

Найголовнішим у всьому цьому залишається питання про те, як вже згадана фантастична кількість інформації зконцентрована у такій малесенькій краплині речовини. До того ж вона закодована в молекулі ДНК, причому так, що там же є механізм і засоби її відчитування та реалізації. Чи здатна нежива матерія шляхом самоорганізації утворювати певні складні молекулярні структури? Чи дасть «сліпа і темна стихія» отому згустку речовини те, чого вона не має сама, – осмисленість та інформацію?

Тож погляньмо, що з цього приводу каже математика. Прийнемо тезу: «Немає Бога-Творця з Його наперед визначеним планом поєднання окремих атомів передусім у простіші (але «потрібні саме тут і вже тепер») «цеглинки світу живого» – амінокислоти (АК), з його подальшим «визначенням», як вони мають вкладатися у складні молекули (знову ж таки «саме тепер і саме для цієї мети»)». І якщо це так, то Природа (а вона ж сама по собі, образно кажучи, сліпо-глухо-німа!) змушена при будівні кожної складної молекули перебирати всі можливі варіанти! Їхнє ж число визначають за формулою $W=m^N$, де m – кількість уживаних АК і N – їхня загальна кількість у конкретній складній молекулі (в іншій задачі m і N – відповідно число літер в алфавіті і в певному тексті загалом). Як відомо, всі молекули білків «монтуються» з усього лише 20 АК (хоча в природі їх відомо близько 200). Найпростіша ж молекула білка складається з $N=100$ АК (в молекулі гемоглобіну їх 574). Тож для побудови «всліпу» такої «невеличкої» молекули Природа має перебрати $W=20^{100}=10^{130}$ варіантів (величиною $p=1/W$ визначають **імовірність** події). І якщо одна АК складається (візьмемо найменше число) з 10 атомів (частіше понад 20), то знайдемо: для побудови усього лише однієї, і то найпростішої молекули білка (і вже за наявності потрібних їй амінокислот) необхідно $10W=10^{131}$ атомів. А це – одиниця із 131 одним нулем! Тим часом, за підрахунками астрономів, у всьому доступному для спостереження Всесвіті з його 100 мільярдами галактик є близько 10^{80} атомів (одиниця з 80 нулями, фотонами знехтуємо).

Підкреслимо: у природі є загалом 200 АК – сто «лівих» і сто «правих» (за напрямом відхилення площини поляризації світла, бо «не в тому порядку розмістилися ті ж самі атоми»). І Природа якось «дає вказівку»: «будуємо усе живе лише із 20 «лівих» АК». Читачу! Спробуй сам злічити число варіантів з урахуванням *попередньої побудови цих 20 АК* для отого одного найпростішого білка. І отримаєш $W>10^{300}$. А враховуючи, що насправді АК є 200? Чи не розведеш руки від здивування й упокорення?...

Ще фантастичнішою є математична ситуація з молекулою ДНК, де $m=4$, але число пар нуклеотидів сягає $N=10^{10}$ (десяти мільярдів). Тут число

варіантів $W=4^{10^{10}}=10^{6 \times 10^9}$ і, відповідно, кількість атомів, потрібних для конструювання «всліпу» лише однієї молекули ДНК, як то кажуть, безглуздо велика. Тож, дещо перефразовуючи вислів **Фреда Хойла**, скажемо: «Не мучилась Природа всліпу, бо від початку задав Творець певну програму, за якою і з'явилося життя на нашій планеті!»

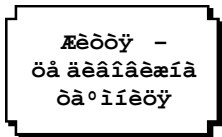
Є й інший підхід до проблеми. Можна, задавши число частинок в одиниці об'єму, розрахувати час, за який «бажана» складна молекула зможе самоорганізуватися. Виявляється, цей час значно перевищує вік Всесвіту!

У підручниках з біології ще донедавна твердили, нібито «найбільш аргументованою теорією походження життя на Землі є теорія, розроблена академіком О. І. Опаріним». Мовиться про коацерватні краплі... А **Й. Шкловський** ще в 1962 р. написав: «З гіпотезою Опаріна сьогодні погодитися важко. Достаток на Землі в минулому різноманітних складних «будівельних блоків» ще *не пояснює*, як виникла і стала функціонувати жива машина... Думати, що зовсім випадково, шляхом «перегрупування» окремих блоків – багатоатомних молекул може виникнути праДНК і потрібний для її функціонування комплекс білків-ферментів – значить вірити в чудо. *Імовірніше, що мавпа створить 66-й сонет Шекспіра*».

Доречно згадати і слова англійського біолога **Ф. Кріка**, який разом з американцем Д. Уотсоном у 1953 р. розгадав структуру молекули ДНК: «Ми не бачимо шляху від первісного бульйону до природного добору. Можна дійти висновку, що походження життя – чудо, але це свідчить лише про наше незнання» (сам Ф. Крік на той час, здається, був атеїстом).

Тож логічним є те, що в сучасному підручнику «Загальна біологія» для Х–ХІ класів **М. Є. Кучеренка** та ін. (К., Генеза, 2000) прямо зазначено, що питання «про сутність життя не вирішене і донині», що «багато видатних вчених-біологів були глибоко віруючими» (в т. ч. Ч. Дарвін та І. Павлов; що «довести правильність абіогенезу не вдалося» (тобто виявити можливість зародження живого з неживого, де проміжною ланкою мали б бути структури типу «коацерватів Опаріна»). Вказано на безсилля палеонтології, тобто визнано відсутність «чорновиків» еволюції, які засвідчили б існування в минулому «побічних», «непридатних до виживання» форм життя, що мали б з'являтися внаслідок «випадкових мутацій». І – вчення Дарвіна тут названо не теорією, а гіпотезою!

Повторимось: життя – поки що незбагненна Таємниця. Жива природа переповнена найдивовижнішими формами, та й наш організм є суцільною загадкою. Ось приклад чуда, що трапляється в момент народження

кожної людини. Ліва частина серця людини завжди містить кров, насичену киснем, права ж – кров, «переобтяжену» вуглекислим газом. Ці два кола кровообігу повністю ізольовані одне від одного. Однак у дитини легені повітрям не наповнені. І в неї, виявляється, є два короткі кола кровообігу. Одне – невеличкий прохід між правим вушком передсердя і лівим вушком передсердя, так званий овальний отвір. Друге коло – коротка і щільна судина, яка з'єднує легеневу артерію з великою аортною дугою. В момент народження дитини овальний отвір моментально і назавжди закривається клапанами (згодом тут виростає тканина, яка закріплює цей стан). У свою чергу тоді ж згадана коротка судина стискається м'язом, який її оточує і який спрацьовує лише один раз в житті людини – саме в момент її народження. Завдяки цьому кров надходить у легені і там збагачується киснем...

Що ми знаємо про такі дивні речі, які діються в нас і навколо нас? Як часто задумуємось над тим, наскільки складною є будова й робота кожного із органів нашого тіла? Чи дивуємось найрізноманітнішим проявам інстинкту в тварин? Хоча б – в думці – поспівчували полярній крячці, яка щороку пролітає шлях 35 000 км – з Арктики в Антарктику і назад, або одному із видів славок («живих грудочок землі» вагою близько 30 г), які з Аляски спочатку перелітають на східне узбережжя Канади, щоб звідти на висоті 6 км летіти у Південну Америку через... Африку! Зрештою, як часто ми задумуємось над такими дивними речами, як «апарат захисту» отруйної змії чи жука-бомбардира? А слід би задуматися: як таке пристосування могло, за теорією еволюції, розвинутися поступово «методом проб і помилок». Тут же – гра з вогнем, зі смертельною отрутою, яка на етапі «допасування» уб'є самого «винахідника»...

Та ні! Кожен представник цього світу є доцільною конструкцією, системою, в яку вкладено величезну кількість інформації. А досвід знає лише одну причину, здатну це витворювати, – Розумного Творця! Дещо іншими словами це висловив і французький учений *Жан Свінґедо* у своїй праці «Біля витоків життя: випадковість?» (1990 р.). У відповідь на розмірковування про те, що «неможливо ні довести, ані спростувати дію метафізичних чинників», він відповів: «Одначе треба шукати аргументи, щоб розв'язати дилему. Такі аргументи ми знайдемо в термодинаміці й кібернетиці:

1) В системі чистої Матерії–Енергії еволюція відбувається в напрямку найімовірнішого і найневпорядкованішого стану, тобто протилежному до розвитку життя.

2) Джерело перманентної інформації необхідне для того, щоб забезпечити порядок, який управляє утворенням життя та його Еволюцією.

Ми не знаходимо іншого можливого джерела такої інформації, ніж надтілесна сутність того самого плану, що й дух».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Чи вважаєте Ви, що гіпотеза про походження людини і мавпи від спільного предка призводить до занепаду моралі?

2. Які дані отримано палеонтологією щодо «чернеток еволюції»?

3. Які три докази було розглянуто і вжито вченими для підтвердження правильності теорії еволюції?

4. У чому різниця між мікроеволюцією і макроеволюцією?

5. Чи підтверджує математика можливість «самоорганізації» атомів і молекул аж до зформування живої клітини?

ЗАВДАННЯ:

Користуючись наявними у бібліотеці книгами з біології та географії, зробіть добірку цікавих фактів з життя окремих звірів і птахів.

§ 13. ÛÅ ÀÐÃÕÌÁÍÒË – ÄËË ÐÎÇÃÕÌ²Â

Два наведені вище аргументи на доказ тези «є Творець усього» взяті «з видимої природи». Щодо цього доцільно згадати сказане *Вольтером*: «Немає природи, все у Всесвіті – мистецтво, а мистецтво говорить про Творця...»

Ще кілька аргументів людина знаходить, звертаючись до свого внутрішнього досвіду, зазираючи в глибини своєї душі, тобто у кожній з трьох її сил – в розумі, волі та в почуттях. Відповідно мовиться про аргумент онтологічний (від гр. *онтос* – суще), моральний і «з прагнення щастя». Окремо ще розглядають аргумент історичний.

Онтологічний аргумент розробив богослов *Ансельм Кентерберійський* (1033–1109): «В нашому розумі є ідея про істоту найдосконалішу і безконечну; ця ідея до пробудження в людині свідомості проявляється лише в несвідомому прагненні людини до Бога, в міру ж розкриття свідомості стає ясною і чіткою. Цієї думки не могла нам дати зовнішня природа, бо в ній ми бачимо все обмеженим і за буттям, і за досконалістю. Тому природа може лише нагадувати нам про Істоту безконечну, про яку в нашій душі вже є попереднє поняття; ця ідея вроджена нашому розумові».

Зпрощено це звучить так: «Бог – це істота, в якій є усі позитивні якості в найвищій мірі. Але коли б Бог існував лише в уяві, то однієї якості, а саме існування, у нього не було б. Отже, мова тоді йшла б не про цю істоту, а про

іншу, в якій цієї якості немає. Оскільки в такому міркуванні з'являється суперечність, то Бог повинен існувати реально, а не лише в нашій уяві».

Хоча цей аргумент не всім здається переконливим, його, однак, визнано *шедевром філософської думки*. Кажуть, що жоден інший аргумент в історії думки не підняв стільки фундаментальних філософських питань і не породив стільки глибоких міркувань. Він – одне з найвищих досягнень людського інтелекту...

ἰῖδᾶἔῦῖἔἔ
ᾶᾶῶῖᾶῖῶ

Одне із формулювань **морального аргументу** звучить так: «У нашій волі ми усвідомлюємо моральний закон, який, незважаючи на різні зміни у свідомості окремих людей і цілих народів, завжди діяв і діє з непереможною силою у всьому людському роді. Цей ніколи не вмовкаючий *голос совісті*, яка, з часу пробудження в нашій душі розуму, іменем Найвищої Істоти навіює нам добре і відвертає нас від поганого, схвалює і засуджує наші вчинки, нагороджує і карає. Внутрішнє усвідомлення добра і зла, радість від першого і сором та каяття від другого – все це переконує нас у бутті Святої Істоти, іменем Якої говорить до нас моральний закон або совість. Ще давні звали совість, сумління наслідком присутності в нашому серці самого Бога, Який безперестанно навчає нас наших обов'язків». І ось декілька висловлювань, які заслуговують певного аналізу та висновків.

Сенека: «Немає потреби шукати Бога десь далеко від нас. Він поблизу тебе. Він з тобою. Він у тобі. Так, я стверджую, що в нас живе певний Святий Дух, який охороняє все добре і спостерігає за всім поганим в нас, в міру того, як ми прислухаємось до нього. Він керує нами. Без Бога ніхто не може стати добродієм... У всіх добродієвих людях живе Бог».

Вольтер: «Для всезагального добра необхідний Бог, який нагороджує і карає. Без такого Бога ми залишалися б у бідах без надії, у порозі без докорів сумління. Хто визнає, що віра в Бога стримає хоч декількох людей від злочинів, той визнає, що ця віра повинна бути прийнята усім людством. Ви боїтеся, що віра в Бога приводить до марновірства і духа переслідування; але чи не треба боятися ще більше того, що людина, яка заперечує Бога, робиться жертвою ще дикіших пристрастей і жахливіших злочинів? Турбуйтеся про те, щоб віра не принизилася до забобону і до релігійного переслідування. Спаси нас, Боже, від служителя релігії, який умертвляє свого короля освяченим кинджалом, але спаси нас і від гнівного і жорстокого деспота, який, не віруючи в Бога, є сам для себе бог».

І ще його ж: «Хто твердо вірить у Бога, який нагороджує за добре і карає за злочин, той затремтить в момент, коли він вже буде готовий убити

невинну людину, і ніж випаде з його рук... Визнання Бога – засіб проти суспільної анархії і зловживань. Атеїзм – спокуса для маси, жахливе знаряддя політичної аморальності і політичного цинізму для правлячих верхів... Атеїзм є дуже небезпечним страховиськом в засобах тих, хто керує... Не настільки темний, як фанатизм, атеїзм завжди є фатальним для чесноти».

Кант: «Дві речі заповнюють душу все новим і все сильнішим здивуванням і благоговінням, чим частіше і довше ми роздумуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон в мені... Перший погляд на незліченну множину світів ніби знищує моє значення як тваринної істоти. Другий... безконечно підіймає мою цінність як істоти мислячої через мою особистість, в якій моральний закон відкриває мені життя, незалежне від тваринної природи...»

Тут можна роздумувати, як міг би діяти природний добір на початковій стадії розвитку суспільства, якби справді людина походила від дикого предка. Адже в умовах печерної боротьби за кусень їжі виживає не той, хто добрий і думає про інших, а той, хто рве шматок їжі собі і б'є супротивника. І отже, якби в людини і з'явилася така «річ», як сумління, то вона мусила б зникнути в наступних поколіннях. Людина із совістю не мала б шансів на виживання. Тим часом вона в людей є і заявляє про себе. На думку **Канта**, це і є доказ існування Бога, а совість – це голос Божий в людині. Ним Творець нагадує нам про Себе. Але голос цей – тихий. Тому людина, знаючи, що таке добро і що зло, має можливість щоденного вибору.

Звернімо увагу: поняття доброго і злого не мають нічого спільного з почуттями фізично приємного і неприємного. Поняття про добро і зло, які лежать в основі морального закону, – це поняття чисто *ідеальні, духовні*, які не можуть виникнути із впливів від зовнішніх предметів! І ще: жодна людина перед судом своєї совісті не може сказати, що вона цілком задовольнила її вимоги і реалізувала у своєму житті ідеал моральної досконалості. Тим часом якби людина сама собі придумувала моральні закони, вона, напевне, зробила б їх м'якшими... Бо ж яка була потреба брати собі на плечі тягар, якщо немає сили його нести?

І ще саме тут доречно таке зауваження. Ті, хто вивчав **філософію Канта**, можуть запитати: а як же розуміти твердження цього філософа, нібито він довів неспроможність космологічного, телеологічного та онтологічного аргументів? Коротка відповідь тут така: аж ніяк. Вся справа в тому, що Кант був суб'єктивним ідеалістом і в межах цієї філософської

системи вважав, що ми про навколишній світ «речей у собі», про їхню справжню природу нічого взагалі дізнатися не можемо.

Àðäöíáíð
«³ç ìðääíáííÿ
üãñöÿ»

Несподіваним може здатися **аргумент «із прагнення щастя»**: «Є в людини вроджене прагнення щастя. А вроджені прагнення повинні сповнюватися. Проте жодна істота, взагалі ніщо земне його заспокоїти не в змозі. Отже, існує Бог, Який це прагнення втамує».

Справді, прагнення щастя – це одна з обіцянок природи, вона ж змушує його шукати і ніби й обіцяє, що його можна знайти. Однак кожна людина шукає та уявляє щастя по-своєму. Так, у кожної людини є розум і воля. Однак *розум змагає до пізнання правди, воля – до добра*. Але людину може заспокоїти не дріб'язкова правда, не копійчане добро, їй потрібна безконечна правда і безконечне добро! Адже кожен дуже легко переконується в тому, що «добро зовнішнє» (а це майно, посада, влада, слава) легко можна втратити, але якщо вони і є, ними не купиш спокою свого серця. З другого ж боку, нечасто людина вдовольняється своєю мудрістю, чеснотами, шляхетністю свого серця і – чи надовго?

Тому й сказав св. **Августин**: «Створив Ти нас, Боже, для Себе, і три-вожитися серце наше, доки не успокоїться в Тобі»... А більш як тисячу років раніше саме про це думав **Гомер**, коли зробив такий висновок: «Усі люди тужать за богами»...

Зібравши тут буквально на одній сторінці дві проблеми – морального закону і щастя, не можемо оминати роздуми Канта щодо їх взаємного співвідношення. Розглядаючи це питання, **Кант** зазначив: так, прагнення до щастя притаманне кожній розумній істоті. Але – *якою мірою моральній поведінці істоти, моральній доблесті відповідає міра щастя, що нею ця особистість користується в реальному житті? Трапляється так, що принцип щастя підводить під моральність мотиви, які швидше підривають її і знищують увесь її величний характер, «навчаючи лише одного – як краще розраховувати»*.

Висновок очевидний: *гармонії між бездоганною моральною поведінкою і щастям у цьому світі немає*. Суперечності між етичною поведінкою і мірою щастя, яка за це дається людині, у принципі неможливо усунути в межах цього світу. Однак голос моральної самосвідомості не погоджується з цим. Отже, ця відповідність досягається у надчуттєвому світі...

Тому й скажемо услід за **М. Гоголем**: «Покликані ми у світ зовсім не для свят і бенкетування – на битву ми сюди покликані; святкувати ж перемогу будемо там». Як також – осмислюючи сказане **Сенекою**: «Як

дев'ять місяців приховує нас материнське лоно, готуючи, одначе, жити не в ньому, а в іншому місці, куди ми виходимо, як видно, здатні вже і дихати, і існувати без попередньої оболонки, так за весь строк, що простягається від дитинства до старості, ми дозріваємо для нового народження. Нас очікує нова поява на світ і новий порядок речей. А без такого проміжку нам не витримати неба. Отже, не бійся, очікуючи попереду цей вирішальний час: він останній не для душі, а для тіла... Той день, якого ти боїшся як останнього, буде днем народження для вічного життя».

Скептик же може узяти до уваги слова **Цицерона**: «Якщо я тут помиляюся, віруючи в безсмертя душі людської, то помиляюся охоче і не бажаю, щоб у мене забрали мою помилку, всолоджуючи мене, доки я живу; якщо ж я по смерті нічого не буду відчувати, як думають деякі нікчемні філософи, то мені нічого боятися померлих філософів...»

ἡνδὶδὲ+ἰᾶέ
ἀσάοιᾶῖο

Заслугує уваги й **історичний аргумент**: «У всіх народів і у всі часи було і є певне уявлення про Бога. Отже, це уявлення вроджене».

Сказане узгоджується зі словами **Плутарха**: «Ви знайдете міста...» (див. Вступ), а також зі словами **Цицерона**: «Як на надійніший доказ у ряді основ, за якими ми віруємо в богів, вважаємо необхідним вказати на те, що немає племені настільки дикого, людини, яка б настільки втратила уявлення про моральні обов'язки, душу якої не освітлювала б думка про богів... Усі висловлюють своє переконання відносно того, що є сила і природа Божественна; і таке визнання настало, слід сказати, не від попередньої домовленості і угоди людей; ця пам'ять про богів утвердилася не в силу державних постанов або законів, але в усій цій справі одностайність усіх народів повинно вважатися законом природи».

Або ось що виснував англійський дослідник **Давід Лівінгстон** (1813–1873) про племена Південної Африки: «Якою б не була низькою сходинка, на якій стоять ці люди, то однак немає потреби переконувати їх у бутті Божому або запевняти їх у майбутньому житті: ці дві істини скрізь визнаються в Африці».

Цей доказ, що впливає з факту існування релігійної ідеї у всіх народів давнього і нового світу, є в працях Платона та Аристотеля, в багатьох давніх філософів. Він – один із найдавніших і є узагальненням думки про те, що ідея Бога не може впливати з причин часткових і випадкових. Звичайно, сьогодні у світі є мільйони людей, які ніколи не переступали порога храму. Але це аж ніяк не свідчить проти природності та всезагальності релігійної ідеї. Бо ж «тут і тепер» йдеться про свідоме заперечення вже раніше

визнаного. Адже людський розум має необмежену свободу в царині своєї пізнавальної діяльності, тобто... має право і на помилки!

Так, історія культури чи не кожного народу знає імена окремих філософів-атеїстів. Однак не вони врешті-решт визначали поступ його думки...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. В чому суть онтологічного аргументу?

2. Наскільки перекриваються наведені тут висловлювання Сенеки, Вольтера і Канта з визначенням морального аргументу?

3. Чи згодні Ви з тим, як трактується проблема «прагнення щастя» в однойменному аргументі?

4. Яким є співвідношення між моральним законом і проблемою щастя зокрема у розумінні Канта?

5. Наскільки переконливим є для Вас історичний аргумент?

ЗАВДАННЯ:

Зіставивши всі шість обговорених тут аргументів, зробити висновок щодо того, який із них є найдохідливіший і найпереконливіший.

§ 14. ÇÀ ÎĀĴÀĪÈ ĘĀĀËÛÍÎÑÒ²

İ ð i ŷ â è
«çāđāāēüīfāī»
āñā³

Тут уже неодноразово підкреслено, що наш навколишній світ є багатогранним. У ньому багато добра і краси, але й чимало потворності й жахить – як фізичних, так і моральних. Усе це – його, світу, реальність, яка має межі, межі того, що здатний сприймати й осмислювати кожен із нас.

Водночас є певні прояви «зареального», прихованого, яке в той чи інший спосіб зрідка все-таки стикається з багатьма із нас. Так, у своїй книжці «Майбутнє і передбачення майбутнього» (1931 р.) французький учений *Шарль Піше* підкреслив, що «йдеться про страшну проблему, якій ніхто не зважається глянути в лице...» Бо ж «зустрічаєш ряд фактів, які доводять, що іноді перед особливо обдарованими індивідами розривається покрив майбутнього, і їм дано можливість у блискавичному проблиску осяяння глянути на непроникний фраґмент безконечного і тасмничого майбутнього... Це дуже серйозно... Бо якщо майбутнє іноді буває відомим, хоча б частково, то це тому, що воно вже наперед визначене».

Проблема й справді велика і страшна. Йдеться і про *яснобачення* – «бачення майбутнього» (лат. *прекогніція*) і минулого (*ретрогніція*), і про «зв'язки з позаземним розумом» (зокрема, про НЛО – «непізнані літаючі об'єкти», загалом про АЯ – «аномальні явища»), і про глибинні основи нашої

психіки. Як ставитися до цього всього, зокрема, хоча б до «яснобачення», до гороскопів, що ними переповнені сьогодні шпальти чи не всіх газет?

У цій книжці мова – про Творця світу. Творця, який перебуває у вічності, тоді як все Його творіння, ми, зокрема, – в часі. Зіставляючи «Його й наші можливості», розглянемо такі дві аналогії.

Слідкуючи за подіями, які розгортаються на кіноекрані в перших кадрах фільму, ми не знаємо, що очікує його героїв «у майбутньому». Але для режисера тут все відоме. Кінострічка від «пролога» і до «епілога» (так би мовити, усе «життя» героїв фільму *в цілому*) – у нього в касеті (в бобіні), і він у будь-який момент може «прокрутити» будь-який епізод із життя героїв. Інший приклад. Перед очима мандрівника, який уперше проїжджає через якусь місцевість поїздом чи автобусом, з'являються все нові «кадри»: засіяні поля змінюються населеними пунктами, ті, в свою чергу, – галями чи гірськими хребтами. Для мешканця ж цієї місцевості усе це – реальність, яка існує для нього у всій своїй сукупності.

Ми живемо у світі, що має три просторові і один часовий («від минулого до майбутнього») виміри. А можна ж собі уявити якийсь вихід у «четвертий просторовий» або ж – «другий часовий» вимір! І це, напевне, дало б змогу оглянути і всю «стрічку нашого земного життя», наше (іноді приховане від людського ока) минуле і наше майбутнє, і загалом – хід усєї людської історії.

«Āīōīæēē
īā çãëëøàé
æëâīþ»

Біблія розповідає нам про людей, яким Творець справді давав цю незбагненну можливість провіщати майбутнє. І тут дуже важливим є те, що пророки поєднували її з виховними зусиллями. Адже, читаючи їхні книги, бачимо: вони суворо і нещадно викривали суспільну гріховність, зокрема – пристрасно засуджували зловживання багатством, нерівномірність його розподілу, засуджували пригнічення слабких, будь-яку експлуатацію. У книгах пророків – протест релігійної совісті в ім'я гідності людини як дитини Божої. Зокрема, книги пророка Єремії – це пересторога людям усіх епох, тим, хто вдається до ідолопоклонства, хто спрямовує свої сили й увагу виключно на матеріальний добробут і комфорт. Бо ж створюючи собі цих ідолів, люди забувають, що їхнє справжнє покликання на Землі – поклонятися Богові та в *Його ім'я творити добро*. З кожного рядка книг пророків звучить заклик до істини, добра і краси через поєднання з джерелом цих ідей – з Богом. Вони доводять: хто Бога відкидає, але намагається зберегти оті ідеали, уподібнюється до того, хто хоче зберегти промені, погасивши їхнє джерело.

Кажучи словами о. *Олександра Мєня* (1935–1990), з приходом Христа Його Євангелієм все сказано. Ним, Христом, усе звершено. Кожна людина з цього часу має як усі необхідні життєві орієнтири, так і психологічну опору свого буття. А тому і до питання про яснобачення, як і до інших проявів «надприродного», маємо ставитися з пересторогою та обережністю.

Тож у Біблії знаходимо різкий осуд будь-яких спроб «заглянути в завтрашний день»: «Нехай не буде між тобою нікого, хто переведив би свого сина чи дочку свою через вогонь, хто ворожить або кидає жереб, хто ворожить по хмарах чи по птахах, або чарівник, і хто чорнокнижник, і хто викликає духів або віщує, або розпитує мерців. Бо огидний для Господа кожен, хто це робить... Бо народи, яких ти маєш прогнати, слухаються чарівників і ворожитів, тобі ж Господь, Бог твій, не дозволяє так чинити» (Второз. 18: 10–14). Передбачена і кара за це: «Чоловік або жінка, що будуть викликати духа мерців або ворожити, мусять бути скарані на смерть; камінням нехай поб'ють їх...» (Лев. 20:27). І ще: «Ворожки не залишай живою» (Вих. 22:17).

А тим часом завжди знаходилися люди, які, крім особистої долі, за будь-яку ціну намагалися навіть передбачити, «коли настане кінець світу». При цьому вони повністю ігнорували сказане Христом: «Про день же той і годину ніхто не знає, ні ангели небесні, а тільки Отець Мій один» (Мт. 24:36). Отці Церкви пояснили, чому це так: як зазначив *Василій Великий*, «некорисно людям знати про це, бо стале очікування робить людину більш ревною у чеснотах, а знання, що до суду ще довго, зробило б її більш безтурботною у благочесті в надії, що можна спастися, покаювшись пізніше».

У «Книзі правил св. Апостолів, св. Соборів Вселенських і помісних і св. Отців», на відміну від Старого Заповіту, вказуються легші кари тим, хто, «поєднуючи обман із безумством, ворожить про щастя, про долю...», як і тим, «хто розганяє хмари, виготовляє охоронні талісмани, чарівникам». Їх належало виключати з Церкви. В часи ж Середньовіччя багатьох із них, як знаємо, спалювали. Речі страхітливі, але такими були тодішні реалії життя з його безконечними війнами, пошестями та іншими стихійними бідами. Тому й вдавалися люди до ворожіння, намагаючись у той чи інший спосіб заглянути у своє майбутнє.

Àìîèèè ìðì
îîîðððððððððð

Особливою популярністю користувався у свій час і в наші дні «пророк європейської історії» французький лікар *Мішель Нострадамус* (1503–1566), нібито «найдивовижніша з тих, хто коли-небудь жив, людина», для якого «межі часу і простору не були реальністю». Спочатку Нострадамус завоював собі визнання успіхами в боротьбі з чумою. Згодом він став знаменитим

завдяки публікації серії пророцтв, які перевидавали загалом близько 90 разів. На його могилі вміщено напис: «Тут спочивають кості Мішеля Нострадамуса, майже божественне перо якого, на думку всіх, було визнане гідним повідомляти і накреслювати людям про впливи зір на майбутні події, які повинні статися на всій земній кулі...»

У передмові до своєї книги Нострадамус стверджує: «Вже з давнього часу і багаторазово я передбачував задовго до подій те, що згодом збувалося...» Але, щоб не зазнавати образ, «був змушений зробити повідомлення у вигляді темних і двозначних сентенцій... Я склав пророчі книги, в яких кожна містить по сто чотиривірші..., смисл яких я свідомо затемнив і які доведені до 3797-го року...»

Вірші Нострадамуса вже опубліковано в багатьох виданнях. Ті, хто їм довіряє, стверджують, нібито він, «закодувавши чотиривірші так, що кожній букві відповідає певне число і сума цифр рядка в цілому дає число, ключове для того чи іншого року», передбачив практично всі події світової історії (обидві світові війни ХХ ст. зокрема) і навіть висадку астронавтів США на поверхню Місяця (1969 р.).

Створюється, однак, враження, що ці «передбачення» реалізовано «заднім числом»: після того, як події сталися, коментатори добирають для них відповідні місця «пророцтв». Ось як у брошурі «Предсказания Нострадамуса» (Миколаїв, 1991) виглядають «пророцтва» на 1992–1994 рр.: у 1992 р. нібито мали вбити лівійського керівника Моамара Каддафі, румунського президента І. Ілієску, іракського – Саддама Хусейна (цей нібито принаймні міг спастися і десь зникнути). У 1993 р. нібито мав статися вибух на Рівненській АЕС, а також – на Хмельницькій АЕС зразу після введення її в дію. Україною нібито «мав правити гетьман, якого обиратимуть на 8 років» (здається, від 1991 р.).

Є там і такі дивовижні речі: «у 2000 р. в Росії народиться другий Христос, який правитиме Росією з 2033 р.», «у 1999 р. народиться Антихрист-Сатана». «В Сонячній системі передбачаються великі зміни, тому наші нащадки будуть позбавлені можливості спостерігати всі планети, які видно тепер». «Вплив Місяця на Землю закінчиться в 2000 р.» «Багато зір наблизяться до Землі на небезпечну відстань і спричинять глобальні катаклізми, передусім у кліматі». «У 2023 р. Земля може зійти зі своєї орбіти».

Тим часом, зокрема, усі три згадані керівники держав ще надовго і благополучно залишилися «при кермі», і, хвала Богові, згадані АЕС працюють як належить. Твердити ж про те, нібито «Земля може зійти зі

своєї орбіти» і т. п., значить не мати жодного уявлення про закони, які керують рухами небесних світил, розвитком Всесвіту взагалі...

Як курйоз можна згадати таке. Син Нострадамуса на підставі одного з віршів свого батька передбачив загибель міста Пусена від пожежі. А, щоб здійснити це «пророцтво», він сам підпалив місто, проте був схоплений на місці злочину і скараний на смерть. Ще один курйоз. «Ясновидець» Садік Афган прорік, що Леніна винесуть із Мавзолею і похоронять ще 1991 р...

Ἀπὸ δὲ τῆς ἀρχῆς
ἐ ἀϊδιῆς ἐπιείκῃς

Окремо слід розглянути питання про гороскопи. Для давніх людей поява Сонця над горизонтом означала початок дня, а певної групи зір над точкою заходу Сонця ввечері – повернення певної пори року. І те, і друге явище повторюється ритмічно, одне – з дня на день, друге – з року в рік. Вдивляючись у зоряне небо після заходу Сонця, люди виявили певні закономірності: коли видно над горизонтом сузір'я «А» – надходить пора сівби, «В» – пора жнив, «С» – останніх польових робіт. Складалося враження, що ці зорі «віщують» їм, яка праця чекає їх завтра...

Згодом було виявлено п'ять «блукаючих світил» – планет. Для кожної з них встановлено час, за який планета здійснює свою (петлеподібну – у бік сходу, дещо назад і знову в бік сходу) мандрівку серед зір і повертається у те ж сузір'я. В намаганні з'ясувати причини окремих явищ (засухи, повені, нашествя чужоземців тощо) люди зіставляли положення планет серед зір з тим, що діялося навколо. Склалося уявлення, за яким те ж явище повториться, якщо планета знову опиниться в тому ж сузір'ї.

Випадковий збіг двох періодів призвів до того, що таке уявлення набуло певної достовірності. Це – рух Юпітера серед зір і зміна в кількості плям на Сонці. Юпітер з кожних 13 місяців протягом 9 зміщується на 40° в бік сходу, тоді за 4 місяці – назад, у бік заходу, на 10°. За 11,86 року він займає приблизно те ж місце у тому ж сузір'ї. В наш час кількість плям на поверхні Сонця змінюється з середнім періодом 11,1 року, однак 4000 років тому цей проміжок, як виглядає, був більшим – близьким до періоду обертання Юпітера.

Отож у роки, коли плям на Сонці багато (як-ось у 1980, 1991 рр.) на його поверхні трапляється до 10 потужних спалахів (вибухів) за добу, при кожному з яких виділяється енергія, що еквівалентна вибухові мільйона мегатонних водневих бомб. Інтенсивність рентгенівського випромінювання Сонця у ці моменти (а це – декілька хвилин) зростає в 100–300 разів. Це призводить врешті-решт до істотних збурень магнітного поля Землі. І, як наслідок, – до спазмів кровоносних судин в організмі людини і, зокрема,

до різкого збільшення числа інфарктів, інсультів, транспортних і виробничих трагічних випадків. Наприклад, на шляхах Естонії у 1980 р. загинуло 280 чоловік, у 1985 р. (плям на Сонці практично не було) – 200, у 1990 р. – понад 300. А, головне, в роки максимумів сонячної активності (коли плям багато) опадів бувало значно менше. Отже – посуха, неврожай, голод, пошесті та ще й напади зголоднілих сусідів. І ці стихійні (і суспільні) лиха можна було передбачити... за поверненням Юпітера у те ж сузір'я! Адже про плями на Сонці та періодичну зміну їх кількості тоді ніхто нічого не знав! Це і зміцнювало віру людей в астрологічні передбачення, зокрема в гороскопи. Не випадково китайці назвали Юпітер «Зоря-основа», «Начальник духів і демонів» тощо.

До речі, ворожіння за положенням зір і в минулому, і тепер здійснюється двома методами. У першому випадку беруть до уваги положення Сонця в одному із 12 так званих *зодіакальних сузір'їв* – Овен, Телець, Близнята і т. д. (насправді йде мова про *знаки Зодіаку* – дуги однакової довжини, по 30°; їх позначено знаками сузір'їв, на які ці дуги «вклалися» 2000 років тому; у наш час, завдяки зміщенню точки весняного рівнодення назустріч видимому річному рухові Сонця на небі на 1° за кожні 72 роки, ці «знаки» зміщені вже на одне сузір'я в бік заходу, як-ось – знак Овна «накладається» на сузір'я Риби, знак Тельця – на сузір'я Овна і т.д.). Тут «доля» усіх, хто народився протягом 30 днів, «доки Сонце перебуває в певному сузір'ї», однакова. В другому випадку визначають, яке із зодіакальних *сузір'їв сходило в момент народження людини* і де відносно горизонту були всі інші 11 сузір'їв (а також – в якому з них перебувала кожна з планет). Тут уже сузір'я, «під яким народилася людина», змінюється через кожні дві години. Саме цим методом і складають *гороскопи* – таблиці, в яких вказують положення сузір'їв (і планет у них) на момент народження.

Було здійснено статистичний аналіз астрологічних передбачень для десятків тисяч людей. Висновок чіткий: ніякої погодженості між передбаченнями астрологів і реальною долею людини немає. Оце й уся правда. Ні, навіть інакше: люди, які не цікавляться гороскопами, живуть (це довели учені США) на три-п'ять років довше! Звичайно, людям потрібно передбачати свої майбутні кроки, складати плани на, принаймні, найближче майбутнє. Але не варто намагатися «перехитрити» свою долю! Хоч як це виглядає «несучасно» в наш «освічений вік», але таки доводиться нагадувати (собі), що без волі Божої у кожного з нас і волосинка з голови не падає...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1. Які аналогії можна навести для пояснення феномену яснобачення?**
- 2. Які мотиви були головними в книгах старозаповітних пророків?**
- 3. Чи здаються Вам переконливими «пророцтва» Нострадамуса?**
- 4. Чи була у Вас можливість з'ясувати детальніше суть гороскопів, їх справджуваність?**
- 5. Чи здаються Вам переконливими розміркування о. О. Меня про «сусідній з нами» план нашого світу?**

ЗАВДАННЯ:

Узявши декілька різних газет, зіставити наведені в них «гороскопічні прогнози» на один і той же тиждень і зробити висновки.

Є два бажання, сповнення яких може скласти справжнє щастя людини, – бути корисним і мати спокійну совість.

Лев Толстой

Російський філософ **Василь Розанов** (1856–1919) підкреслив: «Життя людини – це дар Божий Землі; у кожній людині планета отримує дарунок». І з Євангелія (Ів. 3:16) знаємо, що Творець усього так полюбив світ, тобто людську спільноту в ньому, «що дав Сина Свого Однорожденного, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув...» Ми ж усвідомлюємо, що віра в Христа – це віра у безмежну любов Божу до людини...

Проблему людини та її самостановлення як істоти духовної розглядаємо тут під кутом зору **Блеза Паскаля** (1623–1662): «Людина – найнезбагненніше для себе створіння природи, бо їй важко збагнути, що таке матеріальне тіло, ще важче – що таке дух. І вже зовсім незрозуміло, як матеріальне тіло може поєднатися з духом. А це – вона сама». Головна ж тут ідея – у гаслі: «З твердою вірою в Бога – берися за плуг!» І з певним гумором можемо водночас згадати ось ці слова англійського письменника **Бернарда Шоу** (1856–1950): «Порядні люди – це як Даниїл у рові з левами, як вони виживають – це справжнє чудо...»

Але, обговорюючи це питання, мусимо заглянути в душу людини, у свою душу. Щоб, з одного боку, не переоцінювати своїх (чи чужих) сил, з іншого ж – щоб не впадати у відчай при першій же сутичці з дійсністю. Тож читаємо у книжці **Миколи Шлемкевича** (1894–1966) («Загублена українська душа», К., 1992, с. 59, 74): «Бо в людських душах є все: ангел і чорт, святий і розпусник, праведник і злодій, і лише перевага однієї чи другої крайності характеризує людину. І є культурна людина, і є дикун-звір у людині, але культурна людина в цивілізованому суспільстві приборкує звіра, накладає намордник закону на його пашчеку, заковує в кайдани страху його до злочину готові руки. Цивілізація й культура заганяють того злочинця й звіра в душевне підземелля, де вони мовкнуть, чекаючи нагоди вискочити..., в душах людини є все, небо і сонце, і далина, і темні льохи для приборканого в душі злочинця. В людській душі є добро і зло, правда й брехня, щирість

і підступ, праведник і розбійник... Ті приборкані сили душі... визволяються в снах, в недугах, що є боротьбою нашого цивілізованого «я» із нашим глибинним «щось».

Усе тут – правда. Хіба що слід би додати: «намордник закону» – це, так би мовити, зовнішня спонука. *Людина не стала б людиною, якби в неї не було намордника сорому, якби в неї не було совісті, не було усвідомлення гріха, вешті-решт, того, що зветься страхом Божим.* Ось на цьому й будувалися суспільства і ось чим дотепер тримається світ...

§ 15. İĐĖĐİÄÄ ² ÑÓÒÍ²ÑÒÛ ĘĔÄĖĖĖ

Ñïđîäë
äääääääöîëö
äëçîä+äîü

Сто п'ятдесят років тому *Чарльз Дарвін* такими словами описав мешканців Вогняної Землі: «Люди ці були зовсім голими і вимазаними фарбою, довге їхнє волосся було сплутане, рот вкритий піною, що виступала від збудження, вираз лица дикий...» На думку Дарвіна, такими були і наші предки, і лише тисячі років прогресу зробили їх справжніми людьми.

Але наскільки справжніми? Наскільки – людьми? Бо ось, гортаючи сторінки газет, з жахом дізнаємося, що он там «брат убив брата» («просто так, за чаркою!»), «батько убив сина» (інший варіант – «син убив батька»). І цих «героїв нашого часу» не можна уявити інакше як такими ж, що й бачив Дарвін – «рот вкритий піною..., вираз лица дикий». Якщо не «фізично», то вже точно морально, скажемо загальніше – духовно.

У свій час *Василій Великий* дав таке визначення: «Людина – це звір, якому звелено піднятися до неба», тобто – до Бога. Перспектива, здавалося б, гарна. Однак навіює непевність те, що вона, людина, повинна робити це *добровільно*. І тоді ж, у IV ст. інший з Отців Церкви, *Амвросій Медиоланський* (†397 р.), склав такий афоризм: «Чи може Всемогутній Бог створити камінь, який Він не підніме? Так, і цей камінь – людина». Бо вона сама, *добровільно* повинна здійснювати цей підйом...

Тому і три, і дві тисячі років тому, і сьогодні про людину мовилося те, що написав *Іван Багряний* (1906–1963) у «Саду Гетсиманському»: «Людина – це найвеличніша з усіх істот. Людина – найнешасніша з усіх істот. Людина – найпідліша з усіх істот. Та найдивовижніше є те, що всі ці три рубрики сходяться в одній і тій самій людині».

Згадаємо ще, як принц датський Гамлет у другій дії однойменної трагедії *Вільяма Шекспіра* (1564–1616) вигукнув: «Що за майстерний витвір чоловік! Який шляхетний розумом! Який безмежний хистом! Як

вважає й дивує доцільністю постаті й рухів! Дією подібний до ангела! Тямою – до Божества! Окраса Всесвіту! Найдовершеніше з усіх створінь! Однак що мені ця квінтесенція праху..?»

Справді, як часто людина лише розправляє крила для польоту – і нещадна смерть рве нитку її життя, кладе край її існуванню...

Збагнути суть людини – **за межами релігії** – намагалися вже давньо-грецькі філософи. І тут зразу маємо приклад того, як нелегко відповісти на питання «що таке людина?» Розповідають, що коли **Платон**, тоді ще молодий філософ, сказав: «Людина – це двонога істота без пір'я», то **Сократ** мовчки кинув йому під ноги обскубаного півня. Отже – маємо справу зі спробою встановлення відмінності між людиною і найбільш подібними, за проявами своєї життєдіяльності, іншими живими істотами.

І вже давньогрецькі вчені збагнули, що йдеться про три **критерії відмінностей**: морфологічні, фізіологічні та психологічні. Неважко, звичайно, було виділити найголовніше: *людина – це істота, яка обдарована розумом і яка завдяки цьому вивиснується над царством природи, вона здатна осмислювати світ, здатна творити.*

Тому й з'явилися такі визначення людини, як «вінець природи», «мисляча очеретина», «істота, яка знає», «яка вміє», «істота, яка здатна розбудувати економіку» (Маркс), «яка зайнята доланням, придушванням сексуальних потягів» (Фрейд), «яка здатна створювати собі проблеми» (Марсел), «яка творить історію» (Гадамер), «яка здатна творити помилки» (Рікуер), «яка придумує утопії» (Блок), «яка здатна вступати в діалог» (Бубер), «це істота релігійна» (Лукман), «це істота вільна» (Сартр), «істота, яка здатна сказати «ні» інстинктивному імпульсу» (Шепер), «істота, яка змогла піднятися над інстинктом» (Плесснер), «це тварина, яка здатна обіцяти» (Ніцше), «це тварина, яка має почуття сорому» (Вол. Соловійов) тощо.

Упродовж століть наближення до розуміння сутності людини відбувалося завдяки здавна зформованим уявленням про душу і дух.

За визначенням, **душа**, на протигагу тілу, – це особлива нематеріальна сутність, це активне рушійне начало в людині, яке визначає її життя, здібності та особистість; в буденній свідомості є синонімом терміну **психіка** і, отже, це сукупність психічних і моральних якостей людини, особливостей її емоційного стану і рис характеру. **Дух** – нетілесне надрозумне начало, яке пізнається безпосередньо, інтуїтивно; в людині дух визначає її самосвідомість, волю і дію. Отже, часто дух розглядають як всю сукупність думок, ідей та проєктів, тоді як душу «обмежують» сферою

чуттєвого, емоціонального буття людини. Кажуть і так: душа є засобом, завдяки якому проявляється дух.

І вже давньогрецький філософ **Платон** склав уявлення про людину як істоту, безсмертна душа якої ув'язнена в смертному тілі... З іншого боку, цей дуалізм людини було зафіксовано у Біблії.

ὁ ἄνθρωπος
αἰσθάνεται

З 20-х років ХХ ст. розпочався розвиток **філософської антропології** – галузі філософії, яка ставить своєю метою якраз всебічне вивчення людини як такої. Її засновником є німецький філософ **Макс Шелер** (1874–1928). Ось деякі думки згаданого вченого з його праці «Положення людини в космосі» (див. «Зарубіжна філософія ХХ ст.» кн. 6, К., 1993): «...існують природничонаукова, філософська й теологічна антропології, які не цікавляться одна одною, *єдиної ж ідеї людини ми не маємо*. Спеціальні науки, що займаються людиною і весь час зростають у своїй кількості, скоріше *приховують сутність людини*, аніж розкривають її. І якщо взяти до уваги, що підірвано уявлення про рай і гріхопадіння, про надлюдський розум і, особливо, ...зовсім підірвано дарвіністське вирішення проблеми походження людини, можна сказати, що ще ніколи в історії *людина не ставала настільки проблематичною для себе*, як за нашого часу.

...Я стверджую: сутність людини і те, що можна назвати її *особливим* становищем, *підноситься* над тим, що називають інтелектом і здатністю до вибору, і не може бути досягнутим, навіть якщо уявити, що інтелект і здатність до вибору довільно зросли до безконечності.

Але невірною було б і мислити собі те нове, що робить людину людиною, тільки як новий суттєвий ступінь психічних функцій і здатностей, який додається до інших психічних ступенів... *Новий принцип*, що робить людину людиною, *лежить поза межами* всього того, що в найширшому розумінні, з внутрішньо-психічного або зовнішньо-вітального боку, ми можемо назвати життям. Те, що робить людину людиною, *є принципом, протилежним усьому життю взагалі*, він, як такий, взагалі не може бути зведений до «природної еволюції життя», і якщо його до чого-небудь і можна звести, то тільки до вищої основи самих речей – до тієї основи, частковою маніфестацією якої є «життя». Вже греки відстоювали такий принцип і називали його «розумом». Ми хотіли б вживати для зазначення цього ширше за змістом слово, яке містить у собі поняття розуму, але і... певний клас емоцій та вольових актів..., доброти, любов, каяття, шанування тощо, – слово *дух*. *Діальний же центр*, в якому дух з'являється всередині скінчених сфер буття, ми будемо звати **особистістю**,

на відміну від усіх функціональних «життєвих» центрів, які, при розгляді їх з внутрішнього боку, зветься також «душевними» центрами.

...основним визначенням «духовної» істоти буде її... *екзистенціальна незалежність від органічного, свобода, звільнення від примусу і тиску...* Така «духовна» істота більше не прив'язана до потягів та зовнішнього світу, але «вільна від зовнішнього світу і... «відкрита світу»...

Тільки людина – оскільки вона є особистістю – може піднятися *над собою* як живою істотою і... зробити предметом свого пізнання **все**, у тому числі і саму себе».

Àèâîãíðè
õöñòëÿíñüêî;
áíððîííëîä³;

Тепер – про Біблійну, конкретніше – **християнську антропологію**. За Біблією, людина створена Богом «...за образом і подобою Божою» (Бут. 1:26; 9:6; 1 Кор. 11:7; Як. 3:9). Річ ясна, йдеться не про фізичну, а духовну подібність. Такі атрибути духа, як розум, совість і воля, якимось віддзеркалюють властивості Божества! Створена Богом людина також і морально була бездоганною, бо ж була створена «у справедливості й святості правди» (Еф. 4:24).

Питання ж про «складові» людини, напевне, вичерпно з'ясоване **Генрі К. Тиссеном** у його «Лекціях із систематичного богослов'я» (С.-Пб., 1994): «Всі одностайні в тому розумінні, що в людини є матеріальна й нематеріальна природа. Її матеріальною природою є тіло; її нематеріальною природою є душа і дух. Тому виникає питання, є людина двоюкою чи трюкою істотою. Ті, які покладають, що душа і дух – це одне і те ж, зветься *дихотомістами* (гр. «дихе» – ділю навпіл), а тих, які не вважають, що це одне і те ж, звать *трихотомістами*. Західна Церква в основному утверджує дихотомію, а Східна... в основному трихотомію.

1. Дихотомічна теорія... підтверджується рядом фактів. (1) Бог вдихнув в людину лише один принцип, душу живу (Бут. 1:7). У Книзі Іова (27:3) «життя» і «дух» вживаються ніби взаємно замінним способом (див. 33:13). (2) Вирази «душа» і «дух» начебто вживаються взаємно замінним способом у деяких посланнях (Бут. 41:8 і Пс. 41:6; Мт. 20:28 і 27:50; Ів. 12:27 і 13:21; Євр. 12:23 і Об. 6:9)...

2. Трихотомічна теорія... стверджує, що людина складається з трьох різних елементів: тіла, душі і духа. Тіло є матеріальною частиною нашої конституції, душа є принципом тваринного життя, а дух є принципом нашого розумного життя... Трихотомічна теорія ґрунтується на таких міркуваннях. (1) В Бутті (2:7) не стверджується абсолютно, нібито Бог створив двоюкою істоту. Єврейський текст зберігає форму множини:...

життів. Зауважимо, що тут не сказано, що людина стала духом чи душею... (2) Павло начебто роздумує про тіло, душу і дух як про три різні частини природи людини (1 Сол. 5:23). На це ж, як виглядає, є вказівка і в Посланні до євреїв (4:12), де сказано, що Слово «проходить аж до поділу душі й духа...» (3) Потрійна організація природи людини враховується, можливо, і в класифікації людей, коли Павло говорить про людей як про «душевних», «духовних», «тілесних» (1 Кор. 2:14; 3:4)...

Імовірно, правильним буде, якщо ми уявляємо собі нематеріальну природу людини так, що вона складається з нижчих і вищих сил. Душі людини належать уява, пам'ять, розуміння; духові людини належать сили його розуму, совість і вільна воля. Цей варіант традиційного трихотомічного погляду допомагає зберегти і аргументи на користь дихотомічного погляду, пояснюючи водночас, як одні християни можуть бути тілесними (душевними), а інші – духовними. Він збігається також із вченням, що нинішнє тіло є плотським або душевним тілом, а воскресле тіло буде духовним тілом (I Кор. 15:44). Інакше, нематеріальна природа людини уявляється нам єдиною природою, яка складається, однак, з двох частин. Іноді ці частини істотно відрізняються одна від одної».

Тому й висловився св. *Августин* так: «Людина – це велика містерія» (тобто таємниця). Не випадково і сучасний російський філософ *П. С. Гуревич* заявив: «Як не крути – людина все-таки чудо».

А ось головні ідеї австрійського психіатра *Віктора Франкля*, який при з'ясуванні «суті людського в людині» вдало використав геометричні прийоми. Візьmemo просторову систему координат (декартову) з відповідними гранями-площинами xOy (горизонтальна площина) та yOz (вертикальна, одна з двох). Розглянемо найпростіший предмет, піднятий над площиною xOy на певній відстані від площини yOz , – склянку з водою. У проекції на площину xOy отримуємо круг (обвід – коло), проекція склянки на площину yOz дає прямокутник (чотирикутник). Проекції – суперечливі. Фігури, що описують їх, відповідно коло і чотирикутник, є замкнутими. А тим часом посудина (склянка) є відкритою!

Є й другий закон «розмірнісної онтології» *Франкля*: різні предмети, спроектовані з їхнього виміру в нижчий щодо них стан, дають багатозначні проекції. Наприклад, в проекції на площину xOy куля, циліндр і конус можуть дати однакову фігуру – коло. Висновок: «Якщо редукувати специфічно людський вимір на площини біології і психології, то ці проекції суперечать одна одній. Але це не ставить під сумнів єдність людини. Проте... виявити

її можна лише у вищому вимірі – вимірі специфічно людських проявів». Бо: «на біологічному рівні людина відображається як замкнута система фізіологічних рефлексів, на психологічному рівні – як замкнута система психологічних реакцій. Тим часом людина – «відкрита світові»! Бути людиною – значить виходити за межі самої себе..., бути завжди спрямованою на щось чи на когось: віддаватися справі, якій людина себе присвятила, або людині, яку вона любить, або Богові, якому вона служить».

Декілька слів про людину **Миколи Бердяєва** («Істина і одкровення», С.-Пб., 1996, с. 13): «Людина є трагічною істотою саме тому, що вона перебуває на грані двох світів, вищого і нижчого, і поєднує в собі обидва світи. Вона не може бути цілком пристосована до нижчого світу. І це виявляється в розкритті людської природи в історії. І на вершинах цивілізації виявляється в людині звір та діють первісні інстинкти, які не могли бути здолані цивілізацією, що не проникає в глибину. Але поруч з цим завжди є вияв і духовної людини...

Людина є істотою трагічною, бо природа її подвійна і вона належить до двох світів, не може задовольнитися одним світом...»

Äiãäi ÿë
öóíääiãíö
ííðäëüííñö³

Одна з найважливіших рис людини – наявність «у її серці» добра, а відповідно – його вільний вияв людиною, хоча б у формі *співстраждання*. Тут щодо цього обмежимося витягом із Вступної статті до книги Володимира Соловйова «Оправдання добра» (М., 1996), написаної **А. Н. Голубєвим** та **Л. З. Коноваловою**: «Давно було усвідомлено, що людина – далеко не однозначна істота. Їй властиві не лише краса і велич, а й агресивність та злоба, лінивість і заздрість, підступність і хитрощі та немало інших гріхів і пороків. Тож чи можна однозначно позитивно оцінити її природу з моральної точки зору?

В людини, підкреслює Соловйов, є такі риси, які відсутні в усіх інших тварин. Так, жодна тварина не соромиться своїх фізіологічних актів, тоді як людина їх соромиться. Вона соромиться, коли тваринне начало бере в ній верх над людським. Але найдивніше в тому, що ніякими біологічними чи фізіологічними причинами, користю для особи чи для роду сором пояснити неможливо. *Почуття сорому* має інше, серйозніше значення: воно свідчить про вищу, порівняно з тваринами, моральну природу людини: я соромлюся своєї тваринності, отже, я існую як людина, я соромлюся, отже, існую не фізично тільки, а й морально.

Поруч з цим моральним почуттям, продовжує Соловйов, у природі людини є ще одне: жалість, що розуміється як відчуття чужого страждання або

потреби, солідарність з іншими. З цього простого кореня... походять згодом такі специфічні моральні почуття, як співстраждання, милосердя, совість, вся багатоскладність внутрішніх і зовнішніх соціальних зв'язків.

Крім цих основних почуттів (сорому і злості), є в людській природі ще одне, третє, таке ж первинне, як і вони: моральне ставлення до чогось особливого, що визнається як вище, від чого людина цілковито залежить, перед чим вона готова схилитися, благоговіти. Це *почуття благоговіння перед вищим*, яке становить основу релігії, породжує такі складні явища морального життя, як устремління до ідеалу, самоудосконалення.

Отже, саме сором, жалість і страх Божий, найпервинніші прості почуття, утримують на собі всю людську моральність і відвертають людину від зла.

...Ми відчуваємо, твердить Соловйов, що є добро в його безумовній сутності... Але таке добро ... від Бога. Тому людина шукає добро не лише у глибині власної природи, а й устремляється в пошуках його вгору – до Абсолюту, до абсолютного добра. Так добро... стає фундаментом моральності, її безумовним началом.

...таке добро постає перед людиною як вищий ідеал. А це породжує бажання стати кращим..., бажання зробити загальним завданням життя удосконалення як шлях життя... Тому устремління до добра складає *діяльну* основу моральності, формулює мету усього людського життя.

Дуже важливим є творчий характер добра: для досягнення особистої досконалості і Царства Божого необхідний процес, в якому кожен бере участь самостійно, добровільно, вільно і *активно*. Добро дане не лише в свідомості, а й у волі: необхідно перетворити його в життя...

...людині дано також персоніфікований зразок досконалості – Богочоловік, Христос, втілений ідеал... В образі Христа людство ніби підсумувало увесь соціальний і моральний досвід попереднього періоду, звело воедино результати своїх наполегливих пошуків добра/ідеалу».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Підсумовуючи свій життєвий досвід, як Ви, беручи до уваги хоча б слова Івана Багряного, оціните «середньостатистичну» людину?
2. Яке з наведених у тексті визначень людини Вам здається найбільш відповідним?
3. У чому, на Вашу думку, полягає різниця у визначеннях душі і духа?
4. У чому суть дихотомічної і трихотомічної теорій природи людини?
5. Наскільки переконливими і логічними є сформульовані В. Франклем закони «розмірнісної онтології»?

ЗАВДАННЯ:

Прочитати твір Івана Багряного «Сад Гетсиманський» і з'ясувати, ким, коли і з яких причин було зформульовано наведені в тексті слова про людину. Якщо книга відсутня, знайти цитоване тут місце з драми «Гамлет» Вільяма Шекспіра.

§ 16. --, ЕРÄЕІЕ, ²ÄÄÄЕ ÄÄЕЕ×ІЕЕ

öîðîóääííÿ
ÿäöä îñîäëñîîñö³

Продовжуючи розмірковування про сутність людини, ще раз окреслимо поняття особистості. Ось визначення французького філософа *Еммануеля Мунье* (1905–1950): «Особистість – це духовна істота, ядро якої формується завдяки її приєднанню до певної ієрархії цінностей, що їх вона вільно вибирає, робить своїми і ними живе, перебуваючи в стані відповідального залучення; особистість здійснює свою діяльність вільно та удосконалює її у творчих актах, спираючись на своє покликання».

Формулювання це дуже влучне, але при його обдумуванні виникають три зауваження. Образно кажучи, почнемо з третього. Якби то кожен із нас «з коліски» знав «щось конкретне» про своє покликання: бути фермером, космонавтом чи лікарем! Не можемо ж ми розмірковувати про себе лише абстрактно... Напевне, важливою має бути така установка: «*Я стаю дорослим у цьому світі, він, цей світ, робить мені виклик (зокрема щодо конкретного мого місця в ньому), і я цей виклик приймаю, але перед тим уже «озброївшись» певною ієрархією цінностей!*» І, напевне, у цей час незайвою буде така коротка молитва: «Господи, дай мені збагнути Твій задум щодо мене»...

Друге зауваження таке. Оце «ядро особистості» не формується «само собою» (принаймні не цілком само собою), бо кожен із нас має змогу буквально з дитинства *оцінювати* «діючі навколо» ієрархії цінностей і *здійснювати вибір*: оте я вважаю важливим, а це – дріб'язковим. У процесі нашого духовного зростання в надрах нашого «Я» формується своєрідна **моральна конституція**. Далі наведемо уривок із згаданої вже книги *Генрі К. Тіссена*: «Під нею (тобто моральною конституцією людини) ми розуміємо ті сили, які спонукають людину до добрих або злих дій. За словами Стронга, ці сили – це інтелект, емоційність і воля в поєднанні з тією особливою силою розрізнення і спонуки, яку ми звемо совістю. Інтелект дає людині здатність відрізнити добро від зла, емоційність звертається до неї із закликом робити те чи інше, а воля вирішує здійснення. Проте... є й інша сила, яка охоплює усі ці сили і без якої не може бути жодних моральних дій. Це совість. Вона вказує нам на моральний закон в

особливих випадках і наполягає на дотриманні його. І... дуже необхідно порозмірковувати про совість і волю.

1) **Совість** – це пізнання самого себе відносно усвідомленого закону добра і зла. Вираз «совість» ніде і ніколи не зустрічається в Старому Заповіті, а в Новому Заповіті – близько 30 разів. Він походить від грецького слова «синеїдесис», що означає «супроводжуюче пізнання». Це пізнання і усвідомлення наших моральних дій і станів у зв'язку з певними моральними стандартами або законом, який досягається і сприймається як наше справжнє «Я», а тому, отже, і має владу над нами... Вона оголошує нам, узгоджується чи не узгоджується наша дія і стан з нормами, вона ж пояснює ті дії і стани, які узгоджуються із стандартами, обов'язками. Роль совісті – свідчити (Рим. 2:15)...

Дуже часто задають два питання... По-перше, чи є совість такою, що її не можна зруйнувати, знищити. А по-друге, чи є вона непомильною? Щодо першого, то Письмо каже: совість може бути осквернена і розбещена (I Кор. 8:7; Тит. 1:15, див. Євр. 9:14; 10:22)..., але ніде немає натяку на те, що вона може загинути. Великі грішники дуже часто пробуджуються завдяки звинуваченням і осуду совісті, так що вони переживають жахливі агонії каяття... Щодо другого питання, то зауважимо, що совість судить відповідно до засвоєних нею норм. Якщо моральні норми, сприйняті інтелектом, недосконалі, то і рішення совісті, хоча й відносно справедливі, виявляться цілком несправедливими... Савл до свого навернення був свідомим злочинцем (Дії 14:16)... Розум Павла сприйняв певне тлумачення Старого Заповіту, а совість його свідчила про те, узгоджувалися його дії з ними чи ні. [Загалом же] єдиним істинним стандартом для совісті є Слово Боже...

2) **Воля** – це сила душі з'ясовувати спонуки і спрямовувати відповідно свою діяльність, узгоджуючи її з вибраними спонукками... Людина несе відповідальність за всі прояви волі, як і за сутність волі... Дух Божий діє через волю людини, щоб повернути її до Бога, щоб воля людини бажала виконувати волю Божу (Ів. 7:17; Фил. 2:13). Воля людини, виявившись у гармонії з волею Божою, точно визначена в Євангелії від Івана (1:12): «А всім, що Його прийняли, їм владу дало дітьми Божими стати...», що не з крови..., але народились від Бога».

Оце і є те перше зауваження щодо визначення Е. Муньє особистості як духовної істоти: маємо продумати, що означає це «Коли хто не народиться згори, то не може побачити Божого Царства», «що ж уродилося з Духа – є дух... Так буває з кожним, хто від Духа народжений» (Ів. 3:3,6,8). І ще: «Не від світу вони, як і Я не від світу» (Ів. 17:16). І ще ось ці слова апостола

Івана: «Улюблені, – любім один одного, бо від Бога любов, і кожен, хто любить, родився від Бога... Бо кожен, хто родився від Бога, перемагає світ... Ми знаємо, що ми від Бога, і що увесь світ лежить у злі» (І Ів. 4:7; 5:4,19).

Āʹāīʹnōū ʹ
īāīīāōīōīʹnōū
ēpāēīē

Справді нелегко жити «у цьому світі». Це про нього св. **Василій Великий** сказав так: «Наш світ – ворог, що, мов скажений пес, ходить і шукає, кого б пожерти». Вже в наш час, за інших реалій, американський лікар **А. Каррел** зауважив: «Все наше життя змагає до того, щоб при найменшому зусиллі мати якнайбільше приємності». А ось пересторога Папи **Павла VI** (1964 р.): «Ми маємо справу зі щораз більшим намаганням відкидати з християнського життя все те, що вимагає жертви або спричиняє невигоду. Таке ставлення відкидає практику християнського аскетизму та роздумування про Божі заповіді як щось непотрібне і марне...»

Тим часом «бути у світі, але не від світу» – тобто знати, що насправді потрібне *людині*, а що не є головним – вимагав уже Закон Старого Заповіту. Ось друга із десяти заповідей Божих: «Не роби собі ідола, ані якої подоби до того, що на небесах угорі, і що на землі внизу, і що у воді під землею; не поклоняйся їм і не служи їм» (див. Второзак. 5:3). Буквально «в тамті часи» йшлося про «тесаного боввана», проте з часом люди почали усвідомлювати: *є ідоли всілякі!* Людина може зробити собі ідола з багатства, з бажання влади, бажання «бути знаменитим», зрештою – з їжі чи пиття, із сексу. Але вона не може не задавати собі питання: «А чи годиться так чинити? Чи не принижує це мою гідність?!»

Власне про *гідність* людини, християнина думали Отці Церкви вже в перші століття християнської ери. Ось, зокрема, як висловився св. **Макарій Єгипетський** (IV ст.): «Безмірно висока гідність людини! Подивись, яке небо і земля, сонце і місяць: і не в них благоволив вселитися Господь, а тільки в людину. Тому людина дорожча від усіх творинь...» **Симеон Новий Богослов** (V ст.) розвиває цю думку, протиставляючись античній традиції: «...кожний із нас створюється Богом як другий світ, великий всередині малого цього видимого світу, як свідчить разом зі мною Григорій Богослов».

Як ці, так і багато інших висловлювань Отців Церкви, та передусім увесь зміст Нового Заповіту, свідчать: людина в етичній системі християнства незмірно дорожча не лише за всі скарби землі, а й за весь Всесвіт. *Кожна окрема особистість – неповторна, унікальна.* Тому коли у Старому Заповіті пророк **Єремія** оплакував розорення чудового

Єрусалимського храму, то **Іван Золотоустий**, проповідник Нового Заповіту, плаче над розоренням храму душі свого ближнього, вважаючи, що це горе є незмірно більшим (ця тема розгорнута в дисертаційній роботі **Вол. Карагодіна** «Проблема морального виховання у педагогічній думці IV–XI стт.», Тернопіль, 1997).

Кожна людина зокрема, усі люди Землі отримали від свого Творця повеління: «Будьте святими, бо Я святий» (Лев. 11:15) і ще раз: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний» (Мт. 5:48). Величний, пречудовий ідеал! Важко реалізувати його «у цьому світі». Але це – провідна зоря, яка має бути орієнтиром для кожного з нас!

Вісцäбіє
оääéöäöä,
ôöäíéëÿ з Äpāī

Жити «не як від світу» треба вчитися. Бажано мати в цьому надійних провідників, учителів. Одним із них може бути німецько-французький філософ **Альберт Швейцер** (1875–1955), лауреат Нобелівської премії миру (1954 р.). Ось слова про нього **А. А. Гусейнова** у післямові до книги А. Швейцера «Благоговіння перед життям» (М., 1992), післямові, що має знаменну назву «Благоговіння перед життям: євангеліє від Швейцера»: «Він показав, що людина може жити відповідальним і гідним життям. Треба лише... усвідомити, що лише елементарна моральність задає вектор, який протистоїть хаосу буття... Альберт Швейцер, безсумнівно, належить до великих людей... Він – геній, але такий, якого може повторити кожен. Його звать генієм людяності. Він намагався на досвіді власного життя показати, як можна залишатися людяним у нашу нелюдську епоху».

Формуючи себе як людину, А. Швейцер виробив такі чотири риси свого характеру. Перша – *самостійність*, незалежність своєї особистості. Це завдяки їй він у віці понад 30 років вивчив медицину і виїхав на важку багаторічну працю в Екваторіальну Африку (Ламбарене). Там він, зокрема, на гроші від Нобелівської премії збудував селище для хворих на проказу. Друга риса характеру Швейцера – *індивідуалізм*, тобто самостійність думки і дії, заперечення будь-якої влади над собою, крім влади власного рішення. Він «слухався лише самого себе», але «це було проявом особливої міри відповідальності». Якщо, за німецькою приказкою, камінь, випущений з рук, належить дияволу, то Швейцер «не випускає каменя з рук!» Третє – *раціоналізм*, опора на чітке раціональне знання, цілковита довіра людини до її власного мислення. Швейцер мав переконання, що розум дано людині «не для того, щоб виконувати чужі накази, а щоб самому приймати відповідальні рішення». Четверте – *подвижництво*, служіння людям, служіння безпосереднє і діяльне. Ритм його життя був дуже напруженим:

його сон тривав усього 3–4 години, і це було майже нормою (він, щоправда, мав щасливу здатність засинати на декілька хвилин, сидячи за столом, вдень)...

Три роки пробув в екстремальних умовах нацистського концентраційного табору вже згаданий учений психіатр **Віктор Франкль**. Та він виявив «упертість духу», довів здатність людини не піддаватися, не ламатися під ударами, що звалюються на тіло і душу. Приваблює його світосприймання, яке він назвав *трагічним оптимізмом*. Оптимізмом – бо це віра в можливості людини, у краще, що є в ній. Трагічним, бо дуже часто зло в людині виявляється сильнішим чи бажанішим для неї... Приймемо його, **В. Франкля**, «установку на життя»: «Незважаючи на нашу віру в людський потенціал людини, ми не повинні закривати очі на те, що людяні люди є і, можливо, назавжди будуть залишатися меншістю. Але саме тому кожен із нас відчуває виклик приєднатися до цієї меншості. Справи погані. Але вони стануть ще гіршими, коли ми не будемо робити все, що в наших силах, щоб їх покращити!»

І це було ж сказане: «...жнливо велике, та робітників мало» (Лк. 10:2)...
Будьмо працьовитими жінцями!

Є величні постаті в реальному житті, є вони і в художній літературі. Один із цих других – уже згаданий єпископ маленького французького міста Діня Шарль Міріель з книги **Віктора Гюго** «Знедолені». Наведемо тут кілька його думок: «Якомога менше грішити – ось закон для людини. Зовсім не грішити – це мрія ангела». «Коли душа переповнена темрявою, у ній дозріває гріх. Винен не той, хто грішить, а той, хто створює темряву». І ще: «Ніколи не слід боятись ні злодіїв, ні вбивць. Де небезпека зовнішня, вона мала. Боятись треба самих себе. Забобони – ось справжній злодій, вади – це справжні вбивці. Найбільша небезпека прихована в нас самих. Чи варто турбуватися про те, що загрожує нашому життю і нашому гаманцю! Будемо думати лише про те, що загрожує нашій душі». Нарешті таке: «Що зроблене тобі ближнім, те дозволене Богом. Якщо нам здається, що на нас чатує небезпека, обмежмося молитвою, але молитвою не за себе, а за нашого брата, щоб він не впав у гріх через нас»...

«âââîâââë³º
â³ ä ðâââéöâðâ»

А ось найважливіші думки з «Євангелія від Швейцера», точніше, з епілога його праці «З мого життя і думок»: «Два переживання затьмарюють моє життя. Перше полягає в розумінні того, що світ постає непояснено таємничим і повним страждання; друге – в тому, що я народився в період духовного занепаду людства. З обома допомогла мені справитися думка, яка привела

мене за допомогою етичного світо- і життєутвердження до благоговіння перед життям. У ньому знайшло моє життя точку опори і напрям.

На цьому я стою, і так я дію у світі, керуючись устремлінням зробити людство за допомогою думки духовнішим і кращим...

Єдина можливість надати своєму буттю якийсь смисл полягає в тому, щоб підняти своє природне ставлення до світу до рівня духовного... Варто людині задуматися над загадковістю свого життя і над тими відносинами, які існують між нею та іншими... життями, і вона відчує благоговіння перед своїм власним життям і перед будь-яким іншим життям, з яким вона стикається. І це благоговіння перед життям вона втілить в етичному світо- і життєутвердженні... Етика благоговіння перед життям – це універсальна етика любові. Це усвідомлена у всій своїй логічній необхідності етика Ісуса... Благоговіння перед природним життям неминує веде також до благоговіння перед життям духовним...

У світі безконечна воля до життя відкривається нам як воля Творця, яка повна для нас темних і болючих загадок, а в нас – як воля до любові... Отже, світогляд благоговіння перед життям має релігійний характер. Людина, яка сповідує і практикує його, є елементарно віруючою... Прихована суть християнства, яке звістив Ісус і яке досягається розмірковуванням, та, що лише завдяки любові ми можемо досягнути спільності з Богом. Будь-яке живе пізнання Бога сходиться в тому, що ми серцем відчуваємо його як волю до любові...

Християнство повинно бути переповненим духом Ісуса, повинно одухотворюватися ним як жива релігія самопоглиблення і любові, яким воно і є від початку. Лише в такій своїй якості воно зможе стати розчиною духовного життя людства. Те, що за минулі дев'ятнадцять століть постало світові як християнство, було лише початковим його етапом, повним слабкостей і помилок, а не досконалим християнством у дусі Христовому».

Як знаємо (див. § 1), у світі є багато релігій, і кожна з них – це «самобутня» стежка до Творця. Проте лише християнство закликає водночас і до життя одухотвореного – «Бо храм Божий є святий, а ним є ви...» (1 Кор. 3:16) – і до активного життя у цьому світі. Адже хоча «народжена від Духа» людина вже «не від світу», проте «у світі». Вона повинна жити в ньому й удосконалювати його з почуттям отого благоговіння, про яке так щиро мовив Альберт Швейцер.

Величний, але і важкодосяжний ідеал людини, що його зформувало християнство, деяких людей залякує. Виправдовуючись, вони можуть закривати своє

ōbēnōēyīnōāī
- āāēē+īēē
çāēēēē

обличчя творами окремих найлютіших ворогів християнства, як-ось **Фрідріх Ніцше** (1844–1900). Справді, чого варті хоча б ось ці рядки з його праці (1888 р.) «Жадання влади»: «Я засуджую християнство, я підношу проти християнської церкви найстрашніше з усіх обвинувачень, які будь-коли лунали на землі. Я вважаю його найогиднішим розбещенням... Християнська церква занпащує все, чого торкнеться: знецінює будь-яку вартість, перетворює правду на брехню, справедливість – на душевну ницість... Я ненавиджу християнство як велике прокляття., як незнищене ганебне тавро на всьому людстві».

З'ясування причин цієї ненависті можна знайти у праці «Ніцше і християнство» (М., 1994) **Карла Ясперса** (1883–1969). Проте обмежитися можна таким зауваженням. Після третього читання стає очевидним, що ці тексти писала психічно хвора людина (і справді, написавши їх, Ніцше на 12 років, до кінця свого життя, потрапив до психлікарні...).

Але є й ще одне питання: чи можливе заперечення християнства з поверненням до часів (вірувань, уявлень про Бога), які йому передували? Відповідь на нього дав італійський філософ **Романо Гвардіні** (1885–1968) у праці «Кінець нового часу» (див. зб. «Феномен человека», М., 1993, с. 240): «...якою буде релігійність грядущої епохи? [Буде] різкий наступ нехристиянського існування... Розвинеться нове язичництво, але не таке, яким було перше, історію не можна повернути назад. Як форма існування античність остаточно відійшла в минуле. Сьогоднішня людина стає язичником зовсім в іншому смислі, ніж нею була людина дохристиянської епохи. Тоді – при всій величї її життя або творінь – в її релігійній установці було щось юнацько-наївне. Вона стояла ще біля порога того вибору, який прийшов у світ з Христом. Перейшовши через цей вибір – байдуже, в який бік, – людство переходить на новий екзистенціальний рівень... Буття людини набуває невідомої давнім серйозності, та античність і не могла її знати. Бо ця серйозність виростає не з власне людської зрілості, а із заклику, зверненого до особистості від Бога і переданого їй Христом: цей заклик відкрив їй очі, і віднині вона не спить, хоче того чи ні. Ця серйозність – це плід довгих віків, коли людина проходила життєвий шлях разом з Христом; вона виникла із співпереживання тієї жахаючої ясності, з якою Він «знав, що в людині», і тієї надлюдської мужності, з якою Він пройшов своє земне життя. Ось звідки дивне враження дитячості, яке виникає при зіткненні з антихристиянськими віруваннями античності. Те ж можна сказати і про спроби відродити нордичну міфологію».

а цю свободу вона отримала від Бога, отже, Бог причетний і до цього вибору, і до цього зла. Внутрішня парадоксальність добра робить життя людини трагедією. Тут і трагедія добра, і трагедія Бога.

У християнстві ця трагедія усувається тим, що, не позбавляючи людину дару свободи, Бог виступає не просто як творець світу, а як Спаситель і Відкупитель, бере на себе гріхи і пороки людей, для викупу їх приносить у жертву свого сина, являючи зразок жертвовної любові, наддобра».

Незайвим буде повторити: загально визнано, що саме завдяки релігії людина почала прислухатися до свого внутрішнього голосу – совісті, яка вказувала їй на різницю між добром і злом. Це завдяки релігії в людей виробилося поняття гріха. І кожна людина намагалася уникати його не тому, що боялася кари людської, але кари Божої. Тим самим віра у Всемогутнього, Всезнаючого Творця привносила упорядкованість і лад у співжиття людей.

² ï ä ö ä ò è ä
³ é ï ï ð ï ï ³ ñ

Ф. Ніцше порівняв людину з канатоходцем на дроті, протягнутому між ангелом і звіром. Поспівчуваймо ж йому, цьому нещасному створінню – людині: її дух змушує (!) пориватися вгору, до Неба, до ангела, до Бога – її Творця. Бо ж вона усім своїм єством відчуває – це там, угорі її Батьківщина, там її спокій, її щастя. Тобто – у всьому *доброму* вже й тут, на Землі, у злагоді з усіма, в любові... Але її тіло має свої потреби, часто зовсім нікчемні (прикрити наготу свою якоюсь одежиною – «та де тут духовність?», але ж *треба*, треба дітей до школи зодягнути, ні копійки немає, «якось би викрутитись»...).

Е. Кант ввів поняття **категоричний імператив**, що означає «безумовне моральне веління, вічне і незмінне, яке споконвічно властиве розумові і яке лежить в основі моралі». Він же сформулював його так: «Дій так, щоб ти ніколи не ставився до людей тільки як до засобу, а завжди як і до мети», або ж «поводься так, щоб правила, якими керується твоя воля, могли стати принципами загального законодавства (тобто були визнані моральними усіма)». Чудове повеління: кожна людина – це твоя *мета* і ніколи – *засіб* («я її використав і відкинув геть»), така річ негідна людини!

Що ж, Кант придумав слово, яким позначаємо оте важке веління. Саме ж воно, це повеління, **імператив**, відоме від початків людської цивілізації: «Будьте святими, бо Я Святий!» (Лев. 11:45). Але ж відомо, і це визнає Церква: «Нема святого, крім Тебе, Господи...» І той же Кант сформулював ще одну тезу: «чиста совість – це винахід диявола». Не може людина «бути у світі» і не грішити.

Ось що на цю тему пише сучасний український філософ **Сергій Кримський** (ж. «Людина і світ», ч. 5, 1996), беручи до уваги, що Отці Церкви, крім визначених Декалогом, виділили ще сім головних гріхів (гордість, скупість, неохайність, ненависть, обжерливість з пияцтвом, гнів і лінивість): «Християнству ми завдячуємо, серед іншого, тим, що воно вперше розмежувало поняття грішника і грішного світу. Світ, що в гріху лежить, заслуговує на осуд, тим часом як грішна людина потребує каяття і милосердя (часом навіть безмежного). Адже людина може бути вбивцею і при цьому не відати гріха гордині, брехні чи перелюбу. А може, будучи абсолютно моральною, разом з тим виявитися винною в гріхові гордині. Безгрішність – це ще не є моральність, Христос, як відомо, засудив фарисея, котрий не мав ніяких гріхів. Він засудив його за те, що той не поділяв відповідальності за гріхи інших людей».

І далі, дуже важливе: «Ми живемо у грізному світі й на кожному кроці змушені вдаватися до компромісів. Що більше, компроміс нині – це, певно, єдиний ефективний спосіб досягти порозуміння між людьми. Й гадати, що той, хто іде на компроміс, хай і з щонайблагородніших міркувань, залишається при цьому людиною з кришталево чистою совістю, – це означає закривати очі на ті реальні проблеми, що виникають на кожному кроці».

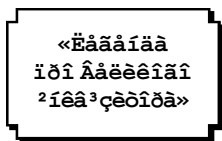
...Глуха-темна ніч. Там далеко, на краю рівнини – вогник, куди маємо йти. Під ногами – безліч глибоких калюж, які мусимо оминати, звертаючи щораз то вправо, то вліво... Отаке становище людини у цьому світі: мета в неї одна – йти на вогник, до свого Творця, який дав їй повеління «будь святою». І вона, людина, йде, але ж – ями, калюжі!

Тому вона змушена звертати вбік, іноді «назад, до звіра», тобто – йти на певні компроміси зі своєю совістю... Щаслива та людина, якій було під силу не йти на ці компроміси. Такими людьми (а їх так небагато...) гордиться кожен народ! Вони стають отим Світлом у світі, про яке мовиться в Євангелії (Мт. 5:14)...

Для всіх же інших – чи не кожен компроміс, кожен фактично гріх – це важкий удар по людському еству!

І власне з тих причин християнство – релігія найдосконаліша. Бо ж до кожної людини зокрема звертається Христос зі словами: «*Так, ти згрішила, слабка людино, але покайся і йди вперед. Твій гріх Я взяв на Себе!*»

У свій час датський філософ **Серен К'єркегор** (1813–1855) назвав гріх «непритомністю свободи». **Сергій Кримський** визначив ситуацію так: «гріх існує лише тоді, коли існує свобода».

Так, свобода – великий Дар Творця. Але чи хоче його людина, чи хоче вона безперервно здійснювати отой вибір між добром і злом, між гріхом і чеснотою? Чи здатна вона, образно кажучи, втримати на своїх плечах тягар свободи? Чи не хотіла б вона відмовитися від такого дару Творця? Якраз ці питання і розглянув *Федір Достоєвський* у «Легенді про Великого Інквізителя», вставленій у твір «Брати Карамазови».

Ось коротко зміст «Легенди»: років 700 (!) тому Христос зійшов на Землю, Його в одному західноєвропейському містечку Інквізитор звелів заарештувати й запроторити у в'язницю. Відвідавши Його в камері, Інквізитор виголосив перед Ним довгу звинувачувальну промову, в якій передусім згадав про три спокуси Христа дияволом у пустелі (Мт. 4:3–10): «Немає нічого правдивішого від цих трьох питань. В їх появі – чудо. Якби зібрати усіх мудреців світу, не придумали б краще. У трьох фразах вся майбутня історія світу і людства! Три образи тут, в яких зійдуться всі нерозв'язні історичні суперечності людської природи на всій землі».

Інквізитор (фактично – від імені диявола) звинувачує Христа в тому, що Його вимоги непосильні для людини. Водночас він розкриває перед Христом, як їм (*тим, хто з дияволом*) довелося «ощасливлювати» людей: «Ти хочеш іти у світ і йдеш з голими руками, з якоюсь обіцянкою свободи, якої вони, у простоті своїй і в природженому безчинстві своєму не можуть навіть осмислити, якої бояться, бо нічого і ніколи на було для людини і для людського суспільства нестерпнішого від свободи! А – оберни ось ці камені в хліб – і за Тобою побіжить людство як стадо, вдячне і слухняне... Та Ти не захотів позбавити людство свободи і відкинув пропозицію, бо яка ж свобода..., якщо послух куплено хлібом. Ти заперечив: людина не одним хлібом живе, але чи знаєш Ти, що в ім'я цього самого земного хліба і повстане проти Тебе дух землі, і побореться з Тобою, і переможе Тебе, і підуть за ним усі... «Нагодуй, тоді і питай про чесноту» – ось що напишуть на знамені, яке піднімуть проти Тебе..., а потім придуть до нас, і ми нагодуємо в ім'я Твоє, збрешемо, що в ім'я Твоє... Ти... відкинув прапор земного хліба... в ім'я свободи і хліба небесного!»

Друге питання – «хто заспокоїть совість людей і яким чином»: «...невже Ти не подумав, що вона (людина) відкине врешті... і Твій образ, і Твою правду, якщо її пригноблять таким страшним тягарем, як свобода вибору..? Є єдині три сили на землі, які можуть навіки перемогти і полонити совість цих слабкосилих бунтівників, для їхнього щастя: *чудо, таємниця і авторитет*. Ти відкинув усе. Ти не кинувся вниз із вершини храма... Ти не зійшов з хреста..., не захотів поневолити людину чудом і бажав вільної

віри..., бажав вільної любові... Але і тут Ти оцінював людей надто високо, бо... людина слабка і підла... Чим винна слабка душа, що не в змозі вмістити так страшних дарів? Невже і справді Ти приходив лише до вибраних і для вибраних? Якщо так, то тут таємниця, і нам не зрозуміти її.

А якщо таємниця, то і ми вправі були проповідувати таємницю і вчити їх, що не вільне рішення сердець їх важливе і не любов, а *таємниця*, якій вони повинні сліпо підкорятися навіть мимо їхньої совісті. Так ми і зробили. Ми виправили подвиг Твій і заснували його на *чуді, таємниці і авторитеті*. І люди зраділи, що їх знову повели, як стадо, і що з сердець їх знято нарешті такий страшний дар, який приніс їм стільки муки... Навіщо Ти прийшов тепер нам заважати?

Ми не з Тобою, а з *ним* – ось наша таємниця... вісім століть. Ми оголошили себе царями земними... А тим часом Ти міг тоді взяти меч Кесаря. Навіщо Ти відкинув цей останній дар? Прийнявши..., Ти впевнився б, що шукає людина на землі: перед ким схилитися, кому вручити совість..., кому ж володіти людьми, як не тим, хто володіє їхньою совістю і в чийх руках хліб їхній? Ми і взяли меч Кесаря..., відкинули Тебе і пішли за ним.

В Тебе є вибранці, а ми заспокоїмо всіх. Вибранців же... воля, вільна праця і наука заведуть в такі нетрі і поставлять перед такими чудами і нерозв'язними таємницями, що одні знищать себе, інші, малосильні, одні одних..., треті приповзуть до нас... «володійте нами!»! Усі таємниці совісті принесуть нам..., тим, хто взяв на себе прокляття добра і зла.

В «Легенді» у відповідь на ці звинувачення Христос мовчки цілує Інквізитора й вільно виходить із в'язниці.

«Легенду» аналізували багато філософів. І передусім бралось до уваги, що вона створена батьковбивцем Іваном, щоб виправдати себе, виправдати вбивство – звинуватити Бога, зробити Його винуватцем тих обставин, які приводять до вбивства. Інквізитор і підмінює вчення Христа своїм. **В. А. Роменець** в «Історії психології XIX – поч. XX ст.» (К., 1995) зазначив, що в темі «Великого Інквізитора» зосереджено «всі найвизначніші суперечності людського існування, найглибші конфлікти людської душі», тут також «історія взаємного нищення й компромісного виживання» людей. Це – діалог людини з собою...

Ń. Āæ³iā³iîâ iðî
iñëõîiîiäë³ç

Певною мірою тема «Легенди» – психологічна. В наш час питання «міцності» людської психіки актуальне, як ніколи, праці психіатра **Зи'мунда Фрейда** (1856–1939) – у кожній книгарні. Тому доречно тут навести фра'мент передмови **С. Джімбінова** до книги З. Фрейда «Я і Воно» (М., 1990): «Об'єк-

тивну експериментальну перевірку результатів психоаналізу почали робити в 40-ві роки... Результати цієї перевірки виявилися бентежливі: звичайно, були зцілення, але важко було зрозуміти, якою мірою вони були наслідком методики психоаналізу, а якою – просто результатом віри в певного лікаря та самонавіювання. Чи не простіше було висповідатися священикові? Цей вид зцілення душевних ран має тисячолітню традицію...

Для віруючої людини молитва, сповідь і причастя роблять фігуру психоаналітика цілком зайвою і навіть шкідливою. Але в обезбоженному світі ХХ ст. лікар-психоаналітик самовпевнено спробував узяти на себе хоча б частину функцій священика. *Психоаналіз – атеїстична пародія на сповідь*. У ХХ ст. Фрейд привніс позитивізм середини минулого століття. Що стосується пансексуалізму Фрейда, тобто намагання пояснити усі душевні розлади витісненою і не задоволеною сексуальністю, то про це влучно сказав австрійський есеїст **Карл Краус** (1874–1936): «Психоаналіз сам є симптомом тієї хвороби, за спосіб лікування якої він намагається себе видати».

Читаючи Фрейда, відчуваєш, що читаєш не строгого вченого, а міфолога... Психоаналіз – напівхудожній, напівнауковий твір. Але понурий матеріалізм Фрейда і безпросвітній атеїзм роблять його міфологію неповноцінною, кульгаючою.

...Іронізуючи над спробами філософів до кінця пояснити закони, які керують світом, **Й. Ф. Шіллер** закінчує вірш «Всесвітні мудреці» (1795 р.) такими словами (в буквальному перекладі):

*Доти, доки філософія не зможе керувати світом,
Ним будуть керувати голод і любов.*

...Давно було зауважено, що вчення Маркса і Фрейда є ніби двома спробами пояснити світ виходячи з шіллерівських начал: для Маркса таким началом був голод (у формі економіки, створеної для його втамування), для Фрейда – любов (у формі статевого інстинкту)...

Якщо голод керує світом, то основою всього повинна бути економіка. Вчення Маркса спочатку так і називали – «економічний матеріалізм». Знайшлася країна, яка зважилася застосувати його на практиці, впровадити в життя. Результати виявилися катастрофічними... Щоб приховати економічний крах, довелося вдатися до маленьких хитрощів на подобу залізної завіси.

Країни, яка зважилася б на практиці ввести психоаналіз, тобто покласти його в основу державного життя, на щастя, не знайшлося. Даремно мені будуть вказувати на післявоєнну Америку: релігію там ніхто не

уневажнював, хоча атеїзм – суттєва частина як фрейдизму, так і марксизму. Але коли б така країна і знайшлася, можна не сумніватися, що з любовним і взагалі емоційним життям її мешканців трапився б чи не більш «поганий анекдот», як у нас із економікою. Всезагальний «груповий секс» так само надійно зруйнував би усі опори суспільства, як у нас – «соціалістичне планування» усього і вся.

Висновок дуже простий. Пояснити людину виходячи з того, що лежить у неї нижче від пояса, шлунок то чи геніталії, неможливо. Тим більше не можна, виходячи з цього, будувати суспільство. На гіркому досвіді ми усвідомили, що слова великого Шіллера містять лише частину істини. Людина причетна не лише до цього, а й до іншого світу.

īāā³ōū
çāīāōā+ōp+ē
Āīāā, ēpāēīā
øōēā° ēīāī

Ще раз зачитуємо згадану статтю *Сергія Кримського*, яка має саме таку назву «Балансуючи між ангелом і звіром»: «Свого часу Шпенглер звернув увагу на таку обставину: вся європейська історія, як і історія багатьох інших народів, проходила під знаком страху не стільки перед катом, скільки перед пеклом. Але коли після французької революції в європейській свідомості стався розрив «юридичного договору» з Богом і згадане релігійне обмеження було знято, розпочалося нестримне виверження зла з глибин людської психіки. Виник феномен свого роду імперіалізму зла; це явище набуло нині небаченого розмаху (соціологи навіть говорять про пандемію зла, про хворобу, що охопила всю планету). Так на Заході з'явився ряд досліджень, автори яких обстоюють думку про те, що злочини нацистів були не чим іншим, як свідомою провокацією Бога, що мала на меті з'ясувати, до яких меж можна порушувати Декалог. Подібне явище існувало і в іншій тоталітарній системі – у сталінській імперії. Тут, як відомо, атеїзм набрав таких патологічних форм, що мимоволі закрадається думка: а може, оте ревне, істеричне заперечення Бога було пов'язане з небажанням мати свідка усіх злочинів, що їх породив сталінізм?»

У свій час *Паскаль* зауважив, що вітка ніколи не може збагнути смисл цілого дерева. І хоча людина тут, на цій планеті, може назвати себе «вінцем творіння», та все ж їй не збагнути смислу Всесвіту «в цілому». Але усім еством вона відчуває: ні тілесне («соматичний рівень»), ні душевне («психологічний рівень») її не втамовує. Це може зробити лише духовне («ноетичний вимір» за *В. Франклем*). І саме тому кожна людина щаслива лише тоді, коли вона живиться «словом, що походить із уст Божих» (Мт. 4:4) і коли, долаючи перепони, піднімається «від звіра до Бога». А в тому, що Він, Творець усього, є, в цьому переконає нас і сучасна наука, зокрема

астрономія та біологія (див. §§ 8–12). Таки на цьому і повинна базуватися вся людська мораль...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Як В. Соловйов з'ясує проблему «співвідповідальності Бога за вибір людиною зла»?
2. Що таке категоричний імператив?
3. Наскільки, на Вашу думку, оправдане те, що людина при розв'язуванні тих чи інших своїх проблем вдається до компромісів?
4. В чому головна ідея «Легенди про Великого Інквізитора»?
5. Що Ви знаєте про психоаналіз?

ЗАВДАННЯ:

Знайти в Новому Заповіті місце, де описано спокушання Христа дияволом; з'ясувати суть кожної із трьох спокус; пояснити, чому, за Ф. Достоєвським, «немає нічого правдивішого від цих трьох питань», чому в них «вся історія світу і людства».

§ 18. ҶԵԻՆՕԱԲ՝Է Օ ԴՁԶՁ Զ ԴԱԶԶ՝

ԴՁՁՁՁՁՁ
Է ԳԱԶԶՁՁՁՁ
ՁՁՁՁՁՁ!

За визначенням, «віра – це стан людини, який тісно пов'язаний з її духовним світом і який є мотивом, стимулом, установкою та орієнтиром її діяльності. Надія – радісно спрямоване очікування, передчуття чогось життєво важливого для людини. Надія – це світлий промінь, що освітлює людині шлях уперед».

Віра, надія і любов – це три головні чесноти людини, яка зве себе християнином. Але «Найбільша з них – любов» (1 Кор. 13:13). А водночас цей дар Божий у всій своїй повноті розкривається у тій людині, яка жодної миті не сумнівається у своїй приналежності до друзів Божих (Ів. 15:14) і, отже, має найглибшу віру, і яка цілковито поклала у всьому надію на свого і всіх Творця. Тож кожен із нас зміцнюється в вірі, збагачується надією в процесі усвідомлення самого себе, у складному процесі виховання й самовиховання, у намаганні виробити собі світогляд, тобто розуміння як свого місця на Землі, так і свого завдання на ній. Тож «ми з'явилися на цій землі, щоб здійснити щось велике і при цьому знайти себе» (Іван Франко).

Збагнути, «навіщо я тут, що я повинен робити?» – найважливіше в житті кожної людини. Про це влучно сказав *Федір Достоєвський*: «Без твердого уявлення собі, для чого їй жити, людина не погодиться жити і швидше знищить себе, ніж залишиться на землі, хоча б навколо неї були все хліби...»

Звичайно, хліб (загальніше – їжа, пристойна одежа, житло) – річ вкрай необхідна кожній людині. Коли певного мінімуму матеріального достатку немає, важко очікувати від людини тих чи інших чеснот (про це виразно сказав *св. Тома Аквінський*). Це, звичайно, не означає, що кожен обов'язково стане злодієм. Зовсім ні! Психіатр *Віктор Франкль*, який, нагадаємо, три роки пробув у нацистських концтаборах, ствердив (та й тисячі інших свідчень цього є), що навіть перебуваючи у нестерпних умовах, людина здатна зберегти свою гідність. Навіть ідучи на смерть!

Суть якраз – у *гідності* людини. Ті, від кого це хоч як-небудь залежить, не повинні ставити людину в принизливе становище і передусім – у забезпеченні її шматком хліба щоденного. Тим і величне християнство, що воно закликає у кожному ближньому бачити образ Божий, бачити Христа (Мт. 25:40). Відрадно, що ще в часи «глибокого застою» російський філософ *В. В. Бичков* зважився написати ось такі слова: «Християнство подивилося на людину, причому на кожную конкретну людину, як би низько не стояла вона у суспільній ієрархії, очима Бога, який став людиною, щоб відкрити їй можливість стати Богом. З цих позицій людина стає найвищою цінністю у світі, а *людяність* – найвищою і невід'ємною властивістю і людини, і людської культури... Поняття гуманності було чужим для давнього світу; лише раннє християнство найбільш послідовно усвідомило його і намагалося активно упровадити в культуру пізньої античності. Для римлян бої гладіаторів і шматування людей хижакими на арені – захоплююче видовище, для християн вистави амфітеатру – вершина нелюдяності і жорстокості («Естетика позdney античності», М., 1982, с. 189).

Велике слово – гідність! І кожному слід шанувати свою та з повагою ставитися до гідності іншої людини. Після цього можна сказати: попри все, не турбота про матеріальні блага визначає людину як таку. Бо ж не випадково сказано в Євангелії: «Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що виходить із уст Божих» (Мт. 4:4).

«Навіщо я тут?» – важке питання! Відповіді на нього, для всіх прийнятної, філософи усіх часів і народів так і не знайшли! У Біблії ж сказано, що народи створив Бог «собі на хвалу, на славу й на честь» (Второзак. 26:19). І очікує Він відповіді від кожної людини: «Як любитимеш Господа, Бога твого, ходитимеш Його дорогами та додержуватимеш Його заповідей, настанов і рішень, – то житимеш...» І далі: «Життя і смерть проявив Я перед тобою, благословення й прокляття. Вибирай життя, щоб жити на світі тобі і твоєму потомству...» (Второзак.

30:16,19). Псалмоспівець же конкретизував це так: «Відступи від зла і чини добро» (Пс. 33:15).

Настанови Святого Письма про пошук смислу життя записані близько 3000 років тому. Але і тоді, і упродовж століть не один із мешканців нашої планети запевняв себе й інших, що життя – це суцільне безглуздя. Тому й заявляв, скажімо, *Зигмунд Фрейд* таке: «Коли хтось запитує про смисл чи цінності життя, то він хворий». Проте зараз уже всім зрозуміло: Фрейд дуже помилявся. Його ж співвітчизник **В. Франкль** переконливо довів: *людина, особливо молода, навіть зобов'язана шукати смисл життя. І те, що вона цей смисл шукає, є її досягненням. Цей пошук якраз засвідчує, що вона є Людиною!*

Тут можна згадати афоризм, складений австрійським письменником **Францем Верфелем**: «Спрага – найкращий доказ того, що вода існує». Інакше: коли б у світі, у нашому житті не було смислу, то людина не задумувалася б над ним, не шукала б його! Тож – шукаймо його, зміцнюючись у вірі і надії...

İē ððð,
ûîá îðâîîîîæó-
âàðè äîáðî

Всемогутній Творець, давши кожному уміння розрізняти добро і зло, покликав нас у цей світ, де ми щомиті *мусимо здійснювати вибір*. А також – неухильно та щоденно *примножувати добро*: «Так нехай світить перед людьми ваше світло, щоб вони, бачивши ваші добрі вчинки, прославляли вашого Отця, що на небі» (Мт. 5:16). Велика це річ – добитися того, щоб люди, дивлячись на вашу поведінку гідну і працю чесну, після зустрічі з вами йшли далі, зігріті вашою доброзичливістю, наче сонячними променями, щоб після цього і їм хотілося жити й працювати...

Тут неминуче постає питання: як жити? Інакше кажучи, *які принципи і категорії моралі допомагають віднайти себе, стати собою?* Ось думки з цього приводу митрополита **Філарета**, який у 30-х роках був першоієрархом Російської Православної Церкви за кордоном (див. кн. «Нравственность христианина», М., 1991): «Християнство вчить нас тому, що земне життя людини є часом подвигу, часом приготування людини до майбутнього вічного життя... [Людина] повинна працювати над собою, боротися зі своїми недоліками і вадами..., бо ж сказав Господь: «Царство Боже зусиллям досягається...» В такому життєвому подвигу в кожній людини виробляється її моральний характер і створюється її моральне обличчя...

Отже, ...життя є боротьба, подвиг, шлях безперервного устремління до добра і досконалості. І зупинки на цьому шляху бути не може...

Людина, яка перестала працювати над собою, не залишиться такою, якою була, а обов'язково стане гіршою...

Людина має свободу волі. І це – свобода вибору між добром і злом... Свобода волі – це наша ні від кого і ні від чого не залежна здатність самовизначення відносно добра і зла. Але християнин здатний керуватися своєю власною волею і вчинками – і відповідальний за них перед Правдою Божою. І така свобода є найвищим даром людині від Бога, який очікує від неї не механічної покори, а вільно-синівського послуху любові...

Першим – і найважливішим – обов'язком людини відносно самої себе є вироблення в собі духовної особистості.

...Все земне життя християнина є безперестанним подвигом морального самовдосконалення.

...воля людини є такою силою її душі, завдяки якій вона вступає у світ і діє в ньому, моральний характер людини залежить від характеру і спрямування її волі...

Кожному з нас потрібна дисципліна... Ще важливішою є... внутрішня самодисципліна. Людина повинна сама себе поставити в певні рамки, створивши певні умови і порядок життя, – і від цього вже не відступати, бо безпринципна людина є небезпечною для оточення.

Найважливішою якістю людської волі є її добре спрямування – в бік добра, а не зла... Необхідною умовою будь-якої діяльності людини, що змінює її волю, є праця...

Турбуючись про свою душу, християнин не повинен залишати без уваги і своє тіло. І передовсім він повинен берегти його по-християнськи, не лише від хвороб, а й від гріхів, що забруднюють, оскверняють та ослаблюють його. Одним з найгірших тут є розбещеність статева. Це – гірше чуми. Це – найжахливіша виразка, лихо і прокляття сучасного людства. А тут ще кіно і сучасна література, що наввипередки оспівують та описують гріх у найпривабливіших фарбах, з відвертістю та безсоромністю, від яких жажнулися б наші скромні та богобоязливі предки. Усілякі «сальні анекдоти», ця духовна гниль і зараза, яка убивчо забруднює розум і серце людини, – все це хмарою спокуси насувається на молоду душу... [Пам'ятаймо!] смертельним є шлях того, хто ігнорує, зневажає і вперто порушує дані Богом Закони чистоти і християнської правди, осквернюючи тіло і вбиваючи душу...

Не внось у життя ні фальші, ні брехні, ні образи – ніякого зла. Усі люди – твої ближні, не роби їм того, чого не бажасш самому собі... твори добро, по совісті, від серця, надихаючись Євангельським законом любові, милосердя і всепрощення... усі розглянуті тут подробиці ставлення християнина до

ближніх приводять нас до основної чесноти. Це – християнська любов, і вона – корінний принцип християнської моральності».

Так, дуже важко юнакові чи дівчині «самовизначитися в добрі», якщо поруч подаються приклади «солодких переживань» і «кайфу». А треба! Треба проявляти твердість характеру і волі! Треба, щоб товариші по школі (по роботі, в будинку) знали: це він (вона) встановлює моду (а не пливе за течією в погоні за дорогими, часто «не по кишені» речами), це він (вона) визначає правила поведінки («палити чи ні», «випити чи ні»). Звикнуть, поважатимуть і... братимуть приклад. Бо ж хочуть мати цей добрий приклад! Нарешті, слід збагнути й таке: на телеекрані часто показують «щось» не для того, щоб «їх» наслідувати, а, навпаки, щоб, повернувши голову вбік, ми могли сказати: «Боже, як це бридко, хвала Тобі за те, що ми все-таки живемо у кращому світі...»

ḡāīnēīīāēpāādānū,
ēēēāp+ē āīāā

Погляньмо ж, що писав про духовне зростання людини, про її моральну активність **Семен Франк** у праці «Світло в п'єтмі» (1949 р.): «Основна заповідь Божа («Будьте досконалі...») закликає нас удосконалювати не інших людей і не світ в цілому, а нас самих; і... вона приписує нам не якісь там конкретні дії, а певний, саме максимально досконалий стан душі... Але оскільки змістом цього внутрішнього удосконалювання є любов, то... заповідь удосконалювання співпадає з заповіддю розвитку в собі благодатних сил любові. А сила любові, за своєю суттю будучи деяким випромінюванням назовні, конкретно виражається в моральній активності, в любовній діяльності на благо ближнього, у виливанні добра у світ. [Це співпадає] із завданням удосконалювання світу в найширшому розумінні цього поняття...»

І ще – висловлювання цього ж автора з іншої його праці «З нами Бог»: «Ми одночасно і маємо, і шукаємо Бога; ми можемо шукати Його лише тому, що маємо, але ми можемо мати Його лише оскільки ми Його шукаємо, до Нього пориваємось... Наше релігійне життя є безперестанне діяння, боріння, активність. Ми повинні безперестанно боротися з неміччю нашого тіла, з нашою гріховною засліпленістю... Спілкування з Богом за своєю суттю відбувається в незримій для світу глибині... Але... християнський ідеал не є втечею від світу, як від чистого зла, а активне оволодіння світом для його зцілення і спасіння...»

ōī³ īē - ʒ³ nāīāī
āēēēīnōāā

Як знаємо, природа не терпить порожнечі. І там, де послаблюються зусилля батьків і школи – ввести дитину у світ краси, добра і правди, посилюється руйнівна роль вулиць і підвалів.

За свідченнями психологів, визначальними і вирішальними у справі виховання є перші шість-вісім років життя дитини. Якраз тоді в неї закріплюються звички, формуються риси поведінки й почуттів, моральні установки – розуміння «доброго» і «злого». Саме в ці роки в її характері закладаються позитивні і негативні якості. Як зауважив **Т. Карсич** («Принципи, над якими варто подумати», 1996 р.), «не слід особливо надіятися на те, що ваші діти згодом під впливом релігійного виховання зміняться». А тому «починайте їх виховувати з найбільш раннього віку», оскільки, як про це свідчить статистика злочинів серед неповнолітніх, «сім'я послуху і непослуху, здорового настрою розуму і почуттів, поваги і неповаги до інших, сіється в дитячій свідомості з дуже ніжного віку». Не випадково ж повчає мудрий **Соломон**: «Наставляй юнака на початку шляху його, і він не зверне з нього, навіть коли постаріє» (Прип. 22:6).

Тож неминуче постає питання: а якою є атмосфера в сім'ї, де формуються розум і почуття дитини, її особистість в цілому? Чи панують там чистота і любов, ввічливість і взаємна повага, чи дбають батько й мати дитини про свою честь і гідність? Чи є вони для неї – щодня, щогодини і в цілому – належним прикладом? Питання, отже, в тому, чи усвідомили двоє молодих людей, який важкий обов'язок вони взяли на себе, утворюючи сім'ю. Заздалегідь готуймо їх (а вони – самі себе) до цього!

На жаль, нерідкими є випадки, коли одне або й обоє батьків не подають доброго прикладу, найчастіше – через пияцтво. І тут дитина повинна якомога раніше усвідомити, що це для неї своєрідне випробування, занадто, може, ранній, але – екзамен. На стійкість, на людяність. Адже може прийти час, і батько (мати) щиро розкається! Тому повсякчасно слід поводитися з усією терплячістю і любов'ю так, щоб цей момент не був затьмарений спогадами про «мою різкість і нестриманість».

Іншим випробуванням є сирітство. Але й тут зауважено: *діти, які залишалися без батьків*, часто ставали видатними особистостями. Хіба не підтвердженням цього є те, що сиротами були М. Коперник, Й. Кеплер, І. Ньютон?.. Дитина змалку перебирає на себе відповідальність за своє життя, за будівництво себе як *Людини*, гідної цього імені...

Як важливо пам'ятати сказане філософом **Артуром Шопенгауером** (1788–1860): «Для щастя людського життя найістотнішим є те, що людина має в собі *самій*». А має вона те, що винесла зі свого дитинства!

В наш час значна частина батьків є невірними. І їм, і учням потрібні логічні розмірковування, як про це свідчать і вчителі Церкви. Нагадаємо

хоча б ось ці слова св. *Августина*: «Віра, якщо вона не продумана, не є ніякою вірою, вона не має вартості». І ще: «Ми не могли б взагалі вірувати, якби не мали розуму». Те ж заявив перед європейськими вченими у 1983 р. Папа *Іван Павло II*: «Віра, будучи прийняттям надприродної правди і дійсності, вимагає думки, розуму, пошуку, одним словом – пізнання».

Добиваймося того, щоб наші радіо- і телекомпанії щонеділі вранці давали принаймні годинні передачі нашої української хорової (зокрема церковної) пісні. Адже недаремно колись *Павло Тичина* сказав: «Без музики в Україні революцію не зробити». Наша хорова пісня – це те євшан-зілля, яке здатне пробудити у найзачерствілішій душі почуття своєї приналежності і тугу за все ще не здійсненим ідеалом – стати народом, на який з подивом задивляється світ. Прислухаймося і до сказаного нашим філософом *Миколою Шлемкевичем*, що «найбільша духовна революція в Україні, її християнізація відбулася під впливом співу»!

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Як визначити поняття віра і надія?
2. У чому принципова різниця в поглядах на пошук сенсу життя між Фрейдом і Франклем?
3. Яким є християнський зміст життя?
4. В чому суть моральної активності людини?
5. Що, за Шопенгауером, є найістотнішим для щастя людини?

ЗАВДАННЯ:

Обговорити зміст декількох найвідоміших телесеріалів і дати їм оцінку, зокрема, з точки зору моральних принципів; якими є і якими повинні бути вчинки їх героїв.

§ 19. ÓÇŞÂØÈÑÛ ÇÀ ÌËÓÃ – ÎÐÈ!

îáîá'ÿçîê
êîáîîáî -
ñòàðè ñîáîð!

На всі часи і для кожного сказано це: «Жоден з тих, хто поклав руку свою на плуг і озирається назад, не є гідним Царства Божого» (Лк. 9:62).

Декому важко збагнути слова Євангелія – чому це сказав Христос: «Я прийшов розлучити сина з батьком...» (Мт. 10:35). Але тут прихований глибокий смисл, що його розкрив філософ *Е. Фромм*. У цих словах – заклик до кожної людини: «Усвідом себе, своє високе покликання, здолай свою дитячість і перебирай на себе певні обов'язки та відповідальність!» Тобто, підрастаючи, учися долати труднощі, а дозрівши – не бійся їх. І, узявшись за чепіги плуга, не озирайся назад. Ори свою ниву, засівай її і збирай урожай...

Ми з'являємось на світ з волі Небесного Отця, хоча й завдяки батькам. Тому аж ніяк не сміємо дорікати їм. Святе Письмо суворо попереджає: *«Горе тому, хто каже батькові: навіщо ти мене сплотив. Або матері: навіщо ти мене породила»* (Іс. 45:10). Він вивів нас у цей світ, напевне, *щоб ми прожили своє життя гідно*, щоб попрацювали чесно, *щоб*, врешті-решт, тим самим *склали тут своєрідний екзамен*.

Услід за одним філософом кожен з нас мав би розмірковувати так: *«На Страшному Суді наш Творець не запитає мене, чому я не став Ейнштейном, Веделем чи Шевченком. Ні, Він запитає мене, чому я не став Степаном (Іваном, Миколою...), тобто тим, ким мене назвали і ким я повинен був стати, використовуючи всі обдарування, що їх Він мені дав. А я мав стати самим собою, Його гідною дитиною...»*

Продовжуючи ці ж розмірковування, кожна віруюча людина повинна сказати собі: *«Творець не запитає мене, чому я не став гідним німцем (французом, японцем). Ні, Він запитає, чому я не став гідним українцем, чому я не засівав свою ниву своїм потом і не йшов її жати. Чому не докладав своїх зусиль у праці, щоб з нас не сміялися інші народи, мовляв, «ось як не треба жити»...»*

«Нїдãããããã
їãñãããëÿ»

«Не озиратися» – це передусім не сумніватися у своїй вірі, у переконанні, що Бог – Творець світу – існує. Певним чином може допомогти в цьому розмірковування, що відоме як **«ставка Паскаля»**. Ось слова цього французького філософа: *«...між нами і Богом – безконечність хаосу. І десь тут, на краю цієї безконечності, йде гра: що випаде – орел чи решка... Не грати не можна, хочете ви чи не хочете, ви вже втягнуті в цю історію... Якщо ви поставите на орла, тобто на Бога, то, вигравши, ви отримаєте все, якщо програєте – не втратите нічого...»*

Справді, визнавши тезу «Бог є» і заплативши відносно невелику ціну (усунувши зі свого серця ненависть до людей, відмовившись від певних надмірностей у житті, аморальних розваг, пияцтва), вже тут і сьогодні людина отримує фізичне і психічне здоров'я. А після смерті – вічне щастя спілкування з Богом. У протилежному випадку (приймавши тезу «Бога немає») людина має сумнівний вигравш у вигляді «свободи від забобонів», свободу вживати горілку і наркотики, свободу сексуальну. Але і ціна тут висока: відсутність смислу життя, страх смерті, важкі похмілля, венеричні хвороби. Після смерті ж таку людину чекає вічна загибель, тобто трагедія, що її не окуплять ніякі задоволення цього світу.

Як бачимо, навіть при однакових імовірностях «за» і «проти» єдино розумним є прийняти той погляд, який надає життю людини сенс, цінність і мету. Тобто – «за». Тим паче, що до цього схиляють згадані вже аргументи, передусім космологічний і телеологічний.

бґуâøèñü
áóáóââðè –
íâ îçèðâèñü

Звичайно, зрідка озирнутися необхідно. Щоб зівставити хоча б, як далеко ми піднялися вгору на шляху нашого духовного зростання. Щоб збагнути, як колись цим же шляхом, але в інших історичних умовах йшли наші діди і прадіди. Щоб зорієнтуватися, наскільки ми випереджаємо наших сусідів (чи відстаємо від них). Сказав же колись *Аристотель*: «Все пізнається в порівнянні...»

Перед нами – Біблія, Святе Письмо, писане для всіх часів і народів. У ньому кожен знайде для себе і повчання, і пересторогу. Одна з них є актуальною для нас сьогодні: про врятування Лота, а водночас – про перетворення його дружини на соляний стовп...

У Біблії (Бут. 19:26) розповідається, що через важкі гріхи Содом і Гоморри Господь вирішив покарати їх мешканців. Праведного ж Лота, його жінку і двох дочок Ангели Божі вивели за місто. Кожному з них було сказано: «Рятуй свою душу – не озирайся позад себе...» Однак «жінка його, Лотова, озирнулася... і стала стовпом соляним!»

Можна висловити різні (повчальні для нас) припущення, чому ця нещасна жінка озирнулася. Можливо, в її серці раптово з'явився спогад про свою найкращу сусідку. Можливо, її пройняв жаль – «я ж її вже більше не побачу». Але ж тут йдеться про стійкість у доброму, про активне протистояння злу, навіть про самопожертву заради цього (таким є оповідання Біблії про Лота). Тим часом особа, яку згадала дружина Лота, таких устремлінь не мала, навпаки – сприяла торжеству зла. Та, може, і самій дружині Лота це зло не було цілком осоружним. Можливо, ті чи інші форми зла вона подумки «приміряла на себе». Тому й озирнулася, тому й не змогла піти з сім'єю дорогою добра...

Як знаємо, «Царство Боже всередині нас» (Лк. 17:21). Бо ж це «праведність, мир і радість у Святому Дусі» (Рим. 14:17), отже – це особливий стан душі, відчуття щастя і гармонії, повної єдності з Творцем. І цього Царства не є гідним той, хто «поклав руку свою на плуг і озирається». А це той, хто, маючи чітке уявлення про добро і зло, нібито узявся множити добро й протистояти злу, орати й засівати добро, але сумнівається: «важко, холодно, самотньо, дощ січе...» І – роздумує: «а чи ж то правда, що Бог є, он той зранку до вечора твердить, що Бога немає, і йому не всох язик; то навіть

мені...» Тож і не буде така людина мати миру в душі своїй, не матиме радості в серці...

²ääääë Æīōōāīā
ää Ñāīō-
Æēçfiāō³

Будь-яке будівництво, навіть найзвичайнісінької споруди, здійснюється за певним проектом. Будівництво ж «Царства Божого всередині нас» неможливе без певного ідеалу. І будівничий (а це – кожен із нас), узявшись до праці, не повинен мати жодного сумніву в тому, що цей ідеал величний і що він повинен бути втілений в життя.

Такий ідеал, маючи на увазі християнську цивілізацію, і змалював нам французький письменник *Антуан де Сент-Екзюпері* (1900–1944): «Моя цивілізація заснована на культурі Людини... Століттями моя цивілізація бачила в людині Бога... В людині вшановували Бога. Люди були братами у Бозі. Це відображення Бога в людині надавало невід’ємної гідності кожному... Споглядання Бога робило людей рівними, рівними в Бозі. І ця рівність мала ясний смисл. Це була... рівність прав Бога в особистостях. Звідси... повага людей до інших людей. Учений повинен був виявити повагу навіть вантажникові, бо в особі вантажника він засвідчував повагу Богові, Чийм послром був і вантажник. Якою б не була цінність одного і незнуцність іншого, жодна людина не могла претендувати на те, щоб перетворити іншу на раба... Посла не принижують... Таким чином, любов до Бога створювала між людьми благородні відносини – все звершувалося на високому рівні між послрами, а не між особистостями.

Мені зрозуміле походження братерства між людьми. Люди були братами в Бозі.

Мені зрозуміле значення милосердя, яке проповідували мені. Милосердя понад особу служило Богові. Воно було даниною Богові, якою б не була нікчемність особи. Таке милосердя не принижувало того, кому воно було вигідним, не обплутувало його кайданами вдячності, бо адресувалося не йому, а Богові. І, навпаки, ніколи милосердя не було даниною поваги посередності, глупоті чи невігластву. Обов’язок лікаря перед самим собою був ризикувати життям, доглядаючи за найнікчемнішим зачумленим. Він слугував Богові. Лікаря не принижувало те, що він проведе безсонну ніч біля ліжка злодія.

Мені зрозумілим є глибокий смисл смирення, яке ставилося в обов’язок особі. Воно зовсім не принижувало її. Воно вивищувало її і просвітлювало відносно своєї ролі Посла. Так само, як воно змушувало її вшановувати Бога і в самій особі – стати вісником Бога на шляху до Бога. Смирення змушувало її до самозабуття, щоб звеличитися. Бо коли

особа впоюється своїм власним значенням, шлях неминуче заводить у глухий кут.

Моя цивілізація, спадкоємиця Бога, проповідувала також самоповагу, тобто повагу до Людини, яка здолала саму себе.

І, нарешті, мені зрозуміло, чому любов до Бога зробила людей відповідальними один за одного і перетворила для них Надію на доблесть. Бо, зробивши кожного Послом того ж Бога, в руки кожного вона цим віддала долю всіх. Ніхто не мав права на відчай, бо він був виразником чогось, що перевершувало його самого. Відчай ставав запереченням Бога в собі...

Моя цивілізація, спадкоємиця Бога, зробила кожного відповідальним за всіх людей і всіх відповідальними за кожного... [Однак] гуманізм узяв намір проповідувати Людину словом, а не ділом...»

Так, це ідеал. Бо дійсність фактично ніколи не була такою прекрасною. Але яким щасливим був письменник, яким щасливим є кожен, хто зберігає в своєму серці такий високий ідеал і зв'язує з ним усі свої дії і помисли. Та... не озирається назад – «бо, може, даремно орю...»

...Під час будівництва Шартрського собору (недалеко від Парижа у Франції) один перехожий зупинився біля доріжки, якою робітники тачками возили цеглу на його будову, і запитав декількох чоловіків підряд: «Що ти робиш?». Один зі злістю відповів: «Хіба не бачиш? Мучуся, цеглу вожу». Другий сказав: «Заробляю на хліб собі і своїй сім'ї». Третій же гордо промовив: «Я будую *Собор!*». А це було ще в XII ст!

Творець наш хоче, щоб ми, кожен зокрема, чесною працею («у поті чола») продовжували тут Його справу. Щоб будували Царство Боже кожен у своїй душі і *Собор* наших душ як спільнот, націй і народів, що їх Він вивів на арену світової історії...

²āāī ōāāīēī:
ōīçōī³īīŷ īāī
ñāīāī īāīā'ŷçāō

Ухилитися від обов'язку «перти плуг поперед себе» декому допомагає пошук «орієнтирів» та «точки відліку» *по горизонталі* – серед знайомих, близьких чи просто «відомих» людей: «а цей он такий», «а ця і те не так, і це не як треба», «то чому я маю бути інакший?»... Але ж вони дивляться на нас (на Тебе, Миколо, на Тебе, Галинко) і з нас хочуть взяти зразок для наслідування! То що – зачароване коло? *Ні!* Бо ж кожен може звести очі вгору: це там є вірець – на *вертикалі!* Це – Ісус Христос з Його, як людини, мудрістю, скромністю, довготерпеливістю і всеохопною любов'ю до всіх втомлених і струджених (Мт. 11:28). На Нього маємо «рівнятися», з Нього брати приклад – завжди.

Водночас, звичайно, маємо належно оцінювати та вшановувати наших дідів, батьків, старших братів і сестер за їхню часто самовіддану й жертвовну працю у всіх царинах життя. Ось слова з Енцикліки Папи *Івана Павла II* «Звершуючи труд» (1981 р.): «...людина своєю працею бере участь у діянні Бога навіть тоді, коли виконує найбуденніші справи!»

Вшановуймо ж наших Трударів, зокрема тих, хто примножує наші духовні скарби – письменників і поетів, художників і композиторів, особливо пам'ять тих, кого вже серед нас немає. Цікавмося їхнім життям, особливо тим, як вони долали життєві труднощі й розчарування, як вгамовували болі й муки своїх душ, своїх сердець. Один із них – наш Каменярь, *Іван Франко*. Багато рядків із його творів кличуть до нашого сумління (як-ось «Пролог» до поеми «Мойсей»). Але особливої уваги заслуговує ось цей його своєрідний нам заповіт:

«...не люблю русинів. Так мало знайшов я серед них справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи, що справді не знаю, за що мав би їх любити... Признаюсь у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато я бачив світу, щоби запевняти, що ніде немає такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, щоб не відчувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадянського духа, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту? Чи, може, маю любити світлу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?

Коли ж, незважаючи на те, почувую себе русином і по змозі й силі своїй працюю на Русі, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До цього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син селянина-русина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почувую обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука, щоб я міг видряпатися на висоту, де світло ясніє, де волі чутно дух і вселюдські ідеали зоріють. Мій руський патріотизм – то не сентимент, не національна

Джордж Вашингтон (1732–1799), перший президент США: «Віра, релігія і моральність – це необхідні опори усякого добробуту і ладу. Не є приятелем вітчизни той, хто підкопує оті підвалини людського щастя. Розум і досвід показують нам, що моральність без віри не може існувати».

Семен Франк: «Епохи віри завжди є епохами творчості, припливу нових сил, а епохи невірства – епохами занепаду, зuboжіння і застою».

Історія людських спільнот довела, що без релігії, без Бога життя людей втрачає свій глибинний смисл, вартість і мету. Людина без Бога позбавлена імпульсів до творчої праці. Тим часом ця наполеглива праця мала б бути відповіддю кожного на заклик Творця, звернений безпосередньо до нього...

Так, у минулому релігія відіграла надзвичайно важливу роль у житті окремих народів і цілих держав. Вона була засобом збереження соціальних зв'язків, історичного обличчя народу, скріплюючим стрижнем його життя, вона, зрештою, була суттю душі того чи іншого народу. Тому особливій уваги заслуговують ось ці слова російського вченого **Ігоря Шафаревича**: «[Більшість етнографів] згодні з тим, що основною причиною вимирання примітивних народів при їх зіткненні з сучасною цивілізацією було не фізичне винищення їх європейцями, не заразні хвороби, спиртні напої, а зруйнування їхнього духовного світу, релігії і ритуалів, які прив'язували їх до життя!» Ця важлива роль релігії, попри все, зберігається і сьогодні.

İäðíîððäðíä
äîñîääððäîíý
ääçäîäîäîäîä

Тут доречно згадати висновок, зроблений близько 90 років тому німецьким філософом **Максом Вебером** (1864–1920) про те, що в розвитку західноєвропейського індустріального господарства велику роль відіграло глибоке релігійне переконання – «усі мої зусилля є моїм святим обов'язком перед Творцем» – кожного з активних, скажемо так, творців суспільних матеріальних структур, кожного з організаторів виробництва.

І, навпаки, напевне, лише безбожницьке суспільство могло допускати страхітливе марнотратство. Адже, скажімо, як про це повідомляла газета «Известия» (28 листопада 1989 р.), в СРСР «щорічні втрати від безгосподарності сягають 600 млрд. крб., тоді як повні прямі матеріальні втрати за всю Велику Вітчизняну війну становили 679 млрд. крб.»! Наприкінці 80-х років громадськість дізналася і про те, що продуктивність праці в промисловості в СРСР була в чотири, а в сільському господарстві – в десять разів нижчою, ніж за кордоном. І про те, що експлуатація «тут» була ледве не в чотири рази більшою, ніж «там». Тому й «сталося те, що сталося»... – розвал великої і, здавалося б, могутньої держави.

На превеликий жаль, століттями над нашою землею царював великий гріх: «на найкращих у світі чорноземах люди ледве не регулярно клацали від голоду зубами» (про жажіття 1932–1933 рр. тут не йдеться...). Причину цього розкрив, зокрема, **В. Селюнін** у змістовній праці «Истоки» (М., 1990 р.). Общинне володіння землею, яке увів Іван Грозний, підрізувало крила енергійним, укріплювало понуру та убогу рівність, проте було зручним і для самодержавства, і для соціалістів. Але ось результат такого господарювання: середня врожайність пшениці з гектара у Росії в 1911–1915 рр. – 6,3 центнера, тоді як в Англії та Німеччині (на їхніх то землях!) – 20,3 ц, тобто утричі більша. Жита в Росії – 7,6 ц/га, у Німеччині – 16,7 ц/га (див. зб. «Мы и планета», М., 1985 р.). Спадкоємцями общини стали колгоспи і радгоспи. І – та ж картина. Як засвідчила «Большая Советская Энциклопедия» (т. 24, ч. I); за 1965–1974 рр. врожайність зернових зросла з 6,7 до 11,7 ц/га. Та ні, врожайність була таки більша, але чи не третина пропадала ще на полі, далі немало – в елеваторах...

Але ці числа, особливо з дореволюційних часів, змушують задуматися: чого треба було селянинові на початку ХХ ст. в Росії? Він вітав революцію, бо та обіцяла йому землю. Насправді ж йому потрібна була культура землеробства, потрібна була освіта. Освіта!!!

öäöéää
³ñîöªæüíá
ïëðáííÿ

Наприкінці ХVІІІ ст. розпочалася *індустріальна революція*. І селяни масово покидають свої вбогі оселі, йдуть у місто і там на фабриках в неймовірно важких умовах працюють по 14–16 годин за мізерну плату. І заради справедливості слід сказати, що в середовищі Католицької Церкви знайшлося чимало особистостей, які своєю діяльністю намагалися покращити це тяжке становище як прямою матеріальною допомогою робітникам, так і формуванням відповідних моральних норм, зважаючи на вимоги нової економічної системи. Створюються лікарні і школи для бідних, організовуються «товариства молодих підмайстрів», з'являються католицькі профспілки, кооперативи, проводяться католицькі кон'реси в багатьох країнах Європи. Єпископи багатьох країн виступали з пастирськими листами, посланнями і проповідями на соціальні теми. Тобто, як зауважив (1991 р.) о. **Іван Музичка**, «Церква не мовчала, хоч її голосу слухало мале число людей, а захоплення марксизмом ширилось, неначе вогонь серед сухого лісу...» У вступі до «Маніфесту» (1848 р.) **Карл Маркс** проголосив, що Європою бродить привид комунізму!

У 1891 р. з'явилася енцикліка «Нові часи» (*Rerum Novarum*) **Папи Лева ХІІІ**, якою Католицька Церква розпочала докладати зусиль щодо

певного вирішення соціального питання. У Вступі «Мотиви Енцикліки» наголошено: «Тому що після усунення в минулому столітті корпорацій ремісників, фахів... робітництво помалу залишалось саме, ставало безборонним, один на один з нелюдськістю панів і жадібністю власників. Зросла пажерливість, захланність, а лихварство, що стільки разів було засуджене Церквою, продовжує своє існування під іншим забарвленням. Додамо ще сюди монополію продукції і торгівлі, які досягли вже такого ступеня, що жменька багатіїв накинула на численну кількість пролетарів ярмо, яке не відрізняється від невільничого».

Було вказано на те, що для вирішення соціального питання «соціалізм – це фальшивий засіб»: «Соціалісти, розпалюючи заздрість (убогих до багатих), вважають, що для усунення прірви між ними потрібно знищити приватну власність... Але цей напрямок не розв'яже суперечностей, навпаки – принесе шкоду самим робітникам. Окрім того, такий погляд на речі є несправедливий, оскільки порушує права законних власників...» Відносини ж між суспільними класами повинні будуватися на справедливості, а обов'язком капіталістів і власників має бути: «не уважати робітників невільниками; шанувати в них гідність людської особи», [бо] «в багатстві розрізняється законне володіння і законне вживання». [І коли запитуємо] «як маємо вживати такі добра, Церква устами св. Томи без вагання відповідає: «під тим поглядом людина не повинна посідати зовнішні добра як власні, але як спільні, в такий спосіб, що легко може уділити іншим, хто потребує».

Особливо підкреслено тезу: «кожний, хто отримав від Божої щедрості більшу частку благ (дїбр), чи то зовнішніх і матеріальних, чи духовних, отримав їх для того, щоб вживати для власного удосконалення, але, водночас, має бути слугою Божого Провидіння на користь інших: «Той, хто має здібності, нехай не живе у мовчанні, хто має досить майна, нехай вважає, щоб не мати сучасної руки в практиці милосердя, хто має вміння жити, нехай ділиться здобутками і користями» (св. Григорій Великий). Підкреслено роль Держави у регулюванні стосунків «працедавць-робітників», бо ж «пролетарі є не менш, аніж багатії, громадянами», і те, що «нікому не дозволено безкарно порушувати гідність людини, яку сам Бог надзвичайно шанує».

Декілька важливих документів з робітничого питання проголошені Римськими Архієреями і в ХХ ст. Своєрідним підсумком тут стала Енцикліка Папи **Івана Павла II** «Сотий рік» (*Centesimum annus*) від 1991 р. У ній, зокрема, підкреслено, що наприкінці ХІХ ст. «Вселенський Архієрей,

а разом з ним і Церква, як і спільнота мирян, опинилися в суспільстві, поділеному конфліктом, причому таким жорстоким і нелюдям, що не підкорявся жодним правилам і нормам поведінки. Це був конфлікт між капіталом і працею...» Цей конфлікт «протиставляв майже як «вовків» людину людині, аж до рівнів фізичного існування одних і надмірного багатства інших.

Підкреслено, що «ключем до читання енцикліки [Лева XIII] є гідність трудівника як така і, через це, гідність праці, яка... є покликанням кожної особистості, [оскільки] людина виражає себе і самореалізується у своїй праці». Папа **Іван Павло II** підкреслив, оглядаючи минуле століття, що лікування, яке було запропоноване соціалістами, «виявилось ще гіршим, аніж сама хвороба»: «Те, що має бути засуджене в класовій боротьбі, це – радше – ідея конфлікту, який не обмежується міркуваннями етичного або юридичного характеру, який відмовляється поважати гідність іншої особистості (і, як наслідок, свою власну), який унеможливує, внаслідок цього, розумну угоду і має на меті уже не загальне добро суспільства, а інтереси певної його частини, яка підмінює собою загальне добро і хоче знищити те, що йому протистоїть».

Íáíí+óòà
íàòáñòíðíáà
ààòíð'á çá'ðíéèà
«Á'òè»

Так, суспільна нерівність, що часто зводиться буквально до різноманітних форм рабства (фізичного чи духовного), не може не викликати протесту! Для подолання цього можна розглядати два шляхи.

Перший – це заклик до морального самовдосконалення кожного члена суспільства і передусім тих, в чиїх руках влада і долі тисяч, мільйонів людей. З жалем доводиться констатувати, що цей шлях менш ефективний, ніж годилося б, беручи до уваги високі християнські ідеали. *Другий* шлях – усунення гнобителів та експлуататорів за допомогою насильства. Своє логічне завершення таке розуміння історії отримало в ідеї побудови на Землі суспільства, в якому не було б жодної експлуатації людини людиною, де всі були б рівні, всі були б щасливі. А що реальний світ не такий, і він, як визнаємо, створений Богом, то звідси й заперечення самого Творця такого *недосконалого світу*. І, як висловився **Семен Франк** в «Єресі утопізму» (1946 р.), людина бере на себе справу влаштування світу на нових праведних основах. Або, як сказав інший російський філософ **Сергій Булгаков** (1871–1944), «людина ставить тут себе на місце Провидіння і в собі бачить свого спасителя».

«Унормувати» відносини між працедавцями і робітниками в Росії взялася не Церква, а «революційна інтелігенція». І ось що їй пророкував ще

в 1909 р. *С. Булгаков* у статті «Героїзм і подвижництво», яка була опублікована у збірнику «Віхи»: «Герой, який ставить себе у роль Провидіння, завдяки цій духовній узурпації приписує собі і більшу відповідальність, ніж може нести, і більші завдання, ніж людині доступні... Через відсутність ідеалу особистості, точніше, його викривлення, все, що стосується релігійної культури особи, її вироблення, дисципліни, неминуче залишається в інтелігенції у певному занедбанні. В неї відсутні ті абсолютні норми і цінності, які для цієї культури необхідні і які даються лише в релігії. І передусім відсутнє поняття гріха, настільки, що слово гріх звучить для інтелігентського вуха так же дико, як і смирення... Вона увірувала разом з Руссо і усім просвітництвом, що природна людина добра за своєю природою, що вчення про первородний гріх... є забобонним міфом, який не має нічого відповідного у моральному досвіді. Тому взагалі ніякої особливої турботи про культуру особистості, про так зване жалюгідне самоудосконалення бути не може і не повинно, а вся енергія цілком має бути витрачена на боротьбу за покращання середовища. Оголошуючи особистість всеціло його продуктом, цій же особистості і пропонують покращувати це середовище, як барону Мюнхаузену, який витягнув себе за волосся з болота... Перед російською інтелігенцією – важкий шлях перевиховання особистості, на якому немає стрибків, немає катаклізмів, де перемагає самодисципліна».

Згодом його земляк *А. Біломорський* скаже: «Моральне самоудосконалення людини є... єдиним засобом для встановлення справедливого соціального ладу. Боротьба одних соціальних груп проти інших без цієї умови – лише змінює попередні групи гнобителів новими, аніскільки не знижуючи несправедливості та пригнічення».

Чим закінчилася ота інтелігентська спроба побудувати суспільство «на нових праведних основах» і без Бога, ота *спокуса міфом літературного походження* – вже відомо. Пролито море крові, а з кісток невинно замордованих можна б насипати еверести. Економіка усупільнена – вкрай неефективна. Держава займалася проблемою побудови раю на землі, тоді як завжди і скрізь її турботою має бути одне: щоб земне існування людей не перетворилося на пекло. І ось тепер йде повільна перебудова, повернення до нормальних економічних відносин. І – до Бога!

Справді, як висловився наприкінці 80-х років письменник *Чингіз Айтматов*, на шляху без Бога суспільство успіхів не знайшло. І люди, які пішли цим шляхом, забули, що таке гріх, розучилися аналізувати свої

вчинки і думки, відучилися каятися у своїх провинах, а це ж – одне з великих досягнень людського духу. Після демонстрації (ще за часів СРСР) кінофільму «Покаяння» крилатим стало запитання: «Яка вулиця веде до храму?» Тобто – де отой шлях до правди і добра, яким треба йти кожному. На це питання російський публіцист *Ігор Золотускін* тоді й відповів так: ця вулиця проходить через душу кожного з нас, і отой храм – храм добра, правди, совісті і любові – кожен повинен будувати у своїй душі, вимітаючи звідти зло і брехню, які там вгніздилися і руйнують її. Без цієї праці над своїм зростанням, без отого самовдосконалення, духовного і морального, неможливі ніякі зміни у житті суспільства. Люди, духовно сліпі, можуть на найкращих у світі чорноземах сидіти з простягнутою рукою, злобно кліпаючи очима і клацаючи від голоду зубами. А в наш час – ще й розмахуючи атомними бомбами...

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Наскільки особистим може вважатися питання про те, вірує хтось у Бога чи не вірує?

2. Підвищення врожайності наявних у селян царської Росії земель могло б збільшити їх прибуток утричі, конфіскація усіх поміщицьких і церковних земель на їх користь збільшувала наділи, а отже, і прибуток удвічі. Чому ж, на Вашу думку, Росія не пішла першим шляхом?

3. Що пропонувала Католицька Церква на противагу концепції класової боротьби?

4. Які загалом шляхи унормування відносин між працедавцями і робітниками можливі і який із них узгоджується з принципами християнства?

5. В чому суть «повернення до нормальних економічних відносин» на територіях колишніх «соціалістичних країн»?

ЗАВДАННЯ:

За допомогою енциклопедій і *статистичних довідників* з'ясувати такі питання: а) кількість орної землі на душу населення в різних країнах світу і в Україні зокрема, б) середня врожайність цих земель сьогодні. Які країни сьогодні найбільше страждають від голоду? Оцінити величину допомоги, що її могла б подати їм Україна за умови активного використання власних земель.

§ 21. А АІДІЕЕ² НОДАААІЇ

Ноду
«ієодііу²іаа»

У § 4 вже йшлося про те, що «цей світ у злі лежить», що він то тут, то там страждає, корчиться від болю в найрізноманітніших його, болю, проявах. І всіх, хто

це усвідомлює, не може не мучити питання: навіщо цей біль, навіщо страждання, для чого вони людині, кожному з нас? У цьому суть «питання Іова», його задавала собі людина, як тільки усвідомила себе... Доводиться констатувати: *ми – перед великою таємницею, якої повністю збагнути не можемо. І цілком конкретної відповіді на це питання Іова не маємо.*

У Святому Письмі (1990 р., переклад о. Івана Хоменка) в передмові до «Книги Іова» читаємо: «Книга Іова – високопоетичний твір Св. Письма... У пролозі автор виводить на сцену особу праведного Іова, який з родиною живе у великих статках... Та ось на нього спадає ряд нещасть, які позбавляють його дітей і всього майна... Найзлиденнішим, найнещаснішим чоловіком на землі стає Іов. Та навіть і в такому стані він не розлучається зі своїми чеснотами і непохитно тримається своєї віри в Бога...

По-старосвітському твердять Іову приятелі, мовляв, зло падає на людину за її гріхи: Бог воздає кожному за ділами його. Та Іов твердить, що не почуває за собою ніякого гріха, отождиває цю думку друзів. Бо зло й страждання можуть, мовляв, мати не тільки значення кари за гріхи, а й значення проби та іспиту, очищення і викупу, перестороги й заслуги...

Молодий віком Елігу... подає думку про виховний бік болю та страждання.

Нарешті в бурі з'являється Бог і проголошує, що слухним був Іов. Водночас Він дає зрозуміти, що цілковито збагнути і розв'язати проблему зла людині не під силу. Зло має всі гадані властивості: воно може бути зіслане і як кара, і як випробування, і як очищення, і як чинник заслуги, і як пересторога. Та при всьому тому воно залишається тайною, незбагненим явищем у долі людини на землі».

А тим часом, як згадано в § 4, не знаючи відповіді на це «питання Іова», намагаючись збагнути, «у чому смисл страждань і зла, якими переповнений світ», багато людей зневіряються і стають атеїстами.

Цю суперечність між ідеєю Всемогутнього Милосердного Бога і наявністю зла і страждань у світі філософи XVII–XVIII стт. намагалися розв'язати в рамках окремої доктрини, яка отримала назву **теодицеї**. Ось як її розкриває «Теологічний словник»: Теодицея («виправдання Бога») – цей термін передусім означає доведення... за допомогою релігійної або філософської думки, що зло у світі... не скасовує натурального, філософського або релігійного переконання про існування святого, нескінченно досконалого і доброго Бога. У цьому допомагають:

- виявлення різниці між створінням скінченим і нескінченим Богом,

• підкреслення відносного характеру нашого оцінювання добра і зла будь-якої події (щось може бути добром у вищому розумінні і одночасно може здаватися абсурдним в «нижчій» системі відносин),

• недосконалість світу, який ще розвивається і може бути кращим, якщо людині пощастить усунути те, що є причиною страждань,

• значущість свободи, навіть якщо вона може стати джерелом зла,

• важливим є також застереження перед фальшивою, антропоморфічною інтерпретацією чисто біологічного болю і смерті, підкреслення факту, що через безсмертність людини не можна вимагати досконалої гармонії її існування виключно в земному вимірі її життя».

І ще: «Проблеми теодицеї, якою завжди треба цікавитися, не вистачає для заперечення існування Бога: заперечення Бога веде до фактичної нерозв'язності проблеми антроподицеї. Відмова від теодицеї не розв'язує загадок існування; така відповідь визначає сенс як антивідповідь і проголошує, що дійсним сенсом життя є його абсолютна безсенсовість. Але людина у своїй відкритості спостерігає дуже багато світла, щоб могла припустити, що абсолютна темінь є дійсним і первісним сенсом її життя».

Усе, тут сказане, вимагає глибоких і тривалих розмірковувань. Корисно також звертатися до інших текстів, де це ж питання з'ясовується дохідливіше.

ḏīçābīōāāīfū
ī. ²āāīā
īḏōēīnūēīāī

У праці «Вірити» (Мюнхен, 1990 р.) о. **Іван Ортинський** пише: «Думати означає запитувати про смисл життя. А до такого мислення спонукає нас передусім досвід зла і терпіння. Тому таке питання врешті-решт – питання про Бога. Наявність зла і терпіння є тією брамою, через яку всі люди мусять проходити та де вони покликані вирішити – з Богом вони чи без Нього. Власне кажучи, незважаючи на двозначність становища, людина є таки більш схильною підвести очі до неба та благодати за Спасителем». Благання це і невід'ємне від закидів докорів, питань та остаточно від процесу над вірою в Бога. Такий докір чинить і відомий письменник **Ф. Достоевський**, кажучи устами Івана Карамазова: «Я не кажу вже про терпіння старших. Вони вже покуштували яблуко з дерева знання – і до чорта з ними, але діти, діти! Чому вони теж стали гноєм якоїсь майбутньої гармонії?»

Питання про вину та про терпіння невинних залишається відкритим. Всередині історії, тобто на цьому світі, його ніяк не розв'язати. Раціональне богословське осмислювання, поступ науки, філософія та історія не можуть його заспокоїти.

Але й глибока віра на вигляд терпіння обурюється, дивується та запитує. Так, наприклад, славний богослов і людина глибокої побожності, **Романо Гвардіні** в останні дні свого боголюбного життя звиряється своєю другові: «На страшному суді не будуть тільки мене питати, я теж буду ставити питання, на яке ніяка книжка, навіть св. Письмо, жодна догма, жодне богослов'я, а також моє, не зможе дати відповіді: «Чому, Боже, до спасіння – жажливі обхідні шляхи, страждання невинних?»»

...найбільш вражаючий вияв нарікання, скарження і оскарження знаходимо в книзі Іова та в Новому Заповіті... Іов – людина праведна... Та ось на нього спадає ряд нещастя... Іов звертає оскарження до Бога, якого він оскаржує. Іов шукає захисту в Бога, якого він оскаржує...

Людина може говорити. Якщо дійсно вона говорить з Богом, то немає нічого, чого б вона не сміла Йому сказати... Бог, відповідаючи Іову, не захищає себе і не пояснює, чому це так. Він вказує людині на її місце, її властиве становище як творіння, розум якого не в стані збагнути задумів, дій, поступу Бога, тому й не в силі перевіряти Його, засуджувати Його та вимагати звіту від Нього. Як сам Бог та Його життя є неосяжною таємницею для людської обмеженості, так і Його зарядження, питання про страждання та про зло належать до царини, виміри якої прикриті завісою таємниці, що не доступна людині..., людським можливостям її зрозуміння... Питання про терпіння та зло людина може розв'язати тільки своєю вірою в обітницю Бога... Розв'язка протиріччя збувається у потойбіччі...

Проте тільки в Ісусі Христі... знаходимо завершення історії Іова та всіх людей, що терплять на цьому світі... Апостоли хочуть знати причину зла... Ісус, однак, не дає пояснення... Ісус звертає думку на значення терпіння та на те, що Бог хоче від нас у даному терпінні. Це значить, що терпіння залишається для нас тайною, якої Бог нам не виявляє. Але й означає, що терпіння є викликом Бога, Який нас закликає прийняти Його в вірі... Ісус замість того, щоб дати нам пояснення, чому нам доводиться так багато страждати на цьому світі, підкоряється оцій самій долі... Саме тут Христос дає нам відповідь на наші страждання...

Ми можемо і маємо право, а то й обов'язок чинити все, щоб уникнути, віддалити, зменшити наші страждання та продовжувати наше життя якнайбільше. Але якщо Божою волею є те, чого нам не уникнути, то ми повинні прийняти те, що нас знаходить або з нами діється, в покорі та в довір'ї як Божу волю, знаючи, що це все на наше добро. Терпіння стає певною мірою більш наявним наближенням нас до Бога, до прийняття Його волі... Терпіння означає входити в таємницю Бога та Його любові.

...Хто бере терпіння та смерть у такому спрямуванні волі, той добре знає, що хрест не є остаточним словом. Знає, що хресна дорога не закінчується в гробі, а постає світлом воскресіння...»

Äbîêê
Â³ëë³ Äðà°ià
³ Êëäéëä ÊÛp;ñà

Пережите людиною страждання залишає глибокий слід у її душі. Ось що пише на цю тему відомий проповідник **Віллі Грес**: «Страждання – доля усіх людей. Людина не шукає в житті страждання, воно приходиться само... Про страждання важко говорити, а тим більше писати – його необхідно переживати. Страждання – не абстрактне поняття, воно реальне та конкретне і залишає шрами. Коли минають вітри страждань, ми вже інші, ніж до страждань.

Людина може пізнати, що таке страждання, лише тоді, коли сама пройде через нього. *Часто лише озирнувшись назад, ми починаємо розуміти смисл і цінність страждання.* Чи зауважували ви таку закономірність, що ті, хто виявив великий вплив на суспільство, страждали більше за інших? *Страждання розкриває приховані глибини характеру і звільняє невідомі сили...* Люди, які проходять життям, не заторкнуті печаллю і болем, бувають поверхові у своїх поглядах. *Страждання наче розпушують 'рунт нашої душі', розкривають у ній глибини, які дають більше сили для досягнення мети.* Лише глибоко скопана земля може принести багатий урожай.

Біль багатолікий. Можна страждати фізично, морально, емоційно, духовно. Є багато видимих і невидимих ран, які буває важко розпізнати... За певних обставин людина може знести гострий фізичний біль, але може бути вбита одним недобрим словом... Слово Боже багато говорить про згубну силу язика і про його жорстокість... Ми повинні проявляти особливу чуйність, коли маємо справу зі стражданням, особливо коли зустрічаємося зі стражданнями ближніх. Справа в тому, що ми не можемо відчувати біль іншої людини, ми не можемо знати усі розміри її страждань...»

В наших фізичних стражданнях міститься велика істина. Ось що про це написав англійський богослов **Клайв Льюїс** (1898–1963): «Біль підносить прапор правди всередині фортеці бунтівної душі... Страждання – це один з Божих шляхів до нас з метою спонукати нас звертатися до Нього. Таким чином, Господь кличе нас до Себе через страждання... В останні десятиліття суспільство також позбавляє нашу молодь впевненості. Багато хто з молодих людей не шукає підтримки в Бога, а намагається уникнути проблем за допомогою захоплення усілякими пороками, що породжує нові і поглиблює старі проблеми. Молодь намагається втекти від своїх труднощів уживанням наркотиків. Без Бога,

ПИТАННЯ ДЛІА САМОКОНТРОЛЮ:

1. У чому суть «питання Іова»?
2. Яку відповідь дає теодицея на питання Іова?
3. Яку відповідь дав Ісус Христос на питання Іова?
4. Який слід, на Вашу думку, залишає страждання в людській душі?
5. Чи можна вірити тому, що люди, які пережили важкі випробування, дорожать цим досвідом свого життя?

ЗАВДАННЯ:

Ознайомитися з Книгою Іова у Святому Письмі, зокрема детальніше із діалогом Бога з Іовом (Іов. розд. 38, 39 і 42).

IV. СУЧАСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

*Коли людина хоче бути сліпою,
то ніяке світло їй не допоможе.*

Людвиг ван Бетховен

В «Одіссеї» *Гомера* (VIII ст. до н.е.) є такий епізод: наблизившись до невідомого острова, Одиссей наказав своїм товаришам по морській мандрівці: «Придивіться, чи мешканці цього острова вшановують богів. Якщо так, то вони добрі і благородні люди. Якщо ні – вони є дикими і жорстокими».

Безперечно, звичаї людей, зокрема європейців, сьогодні істотно відрізняються від тих, якими вони були три тисячі років тому, бо й спосіб життя в них зовсім інакший. З іншого ж боку, жахіття 20-го століття (дві світові війни, Освенцім і ГУЛАГ, зрештою – виснажлива щоденна конкуренція на ринку праці) і в нашому, начебто вже давно християнізованому світі виявляють суміш благородства й дикунства, доброти і жорстокості. Нічого дивного: сьогодні цей світ у своїй основі таки мало християнський, мало пройнятий релігійними ідеалами, їх заступив абстрактний гуманізм...

Не випадково Католицька Церква проголосила необхідність «нової евангелізації», нового походу до сердець мільйонів людей. Треба поспішати! Бо ж сьогодні, як це влучно зауважив американський математик *Норберт Вінер* (1894–1964), «людина настільки змінила середовище проживання, що тепер, щоб вижити в ньому, вона повинна змінити себе». В який бік змінити? Відповідь очевидна: у бік більшої відповідальності за весь світ, у бік співстраждання зі «знедоленими і відкинутими», яких у цьому світі так багато, загалом – у той бік, де виразно звучать заповіді християнської любові. Про це чи не найкраще сказав англійський філософ (здається – атеїст!) *Бертран Рассел* (1872–1970): «Є деякі речі, в яких має потребу наше століття і яких йому слід уникати. Наше століття потребує співчуття, передусім воно потребує мужньої надії та імпульсу, щоб створити її. І в корені речей – дуже проста і старомодна річ, настільки проста, що я майже соромлюся назвати її, побоююся насмішки, з якою розумні циніки зустрінуть мої слова. Це – любов, християнська любов

або співчуття. Якщо ви відчуваєте її, у вас є мета існування, керівництво для дії, основа для мужності, владна необхідність для інтелектуальної чесності».

Особливо драматичним є становище молоді, яка лише розпочинає свій життєвий шлях: їй буває дуже важко знайти своє місце поруч з іншими членами суспільства (відсоток безробітних в європейських країнах досить високий). І трапилося так, що жодна з трьох віток Христової Церкви не подала молоді ефективну і своєчасну допомогу. Тому й з'явилися різноманітні напіврелігійні чи псевдорелігійні угруповання, які зваблюють молодь, обіцяючи їй відповіді на всі болючі для неї питання. Тому й чуємо оті зневажливі репліки типу «Релігія – це рекет» (*Дж. Рутерфорд*, другий з черги керівник еговістів) або ж «Коли хтось хоче зробити мільйон доларів, то найкращий шлях – це заснувати нову релігію» (*Л. Хаббард*, засновник «Церкви сайєнтології»).

І як ніколи раніше, саме нам, в Україні, необхідне усвідомлення того, що без духовної злагоди, без моральної єдності народу нас усіх може чекати падіння в небуття...

§ 22. ПРОГРЕС І... СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ

Що таке людська історія? Чи це усього лише безглузде чергування імен і подій, чи в ній є певний (нехай і прихований) смисл? І наскільки визначальним є те, що одні з отих творців історії є віруючими, релігійними, інші ж – невіруючими, безбожниками?

Однозначних відповідей на ці питання немає. І це не дивно. Бо ж їх можна конкретизувати по-різному. Скажімо, так: чи є прогрес в урізноманітненні матеріальних благ та в удосконаленні технологій? Але й інакше: яким є моральний смисл історії, зокрема, чи відбувається безперервне зростання людяності, чи, навпаки, людство просувається до занепаду і деградації?

Якщо мовиться про прогрес людства в удосконаленні технологій та урізноманітненні матеріальних благ, то він незаперечний. За якихось чотири тисячі років людина здолала відстань від кременевої сокири до всезнаючого комп'ютера (який до того ж живиться прирученою енергією атома), від примітивного дикунського способу життя в печері до найвибагливіших дарів нинішньої цивілізації.

Отож, з цієї точки зору у розвитку людського суспільства сьогодні прийнято виділяти три стадії: 1) доіндустріальну (інакше – «традицій-

ну», аграрну), 2) **індустріальну** і 3) **постіндустріальну** (інакше – інформаційну). З'ясовано, що на кожній зі згаданих стадій життя людей, їх стиль мислення, системи цінностей (їх ідеологія) були різними.

Так, на аграрній стадії (а це – звична для нас «епоха феодалізму» і попередня щодо неї, до VI ст. н.е. – рабовласницька) від перших століть християнства і до епохи Відродження, тобто принаймні до XII ст., в Європі безроздільно панував християнський *теоцентричний* світогляд.

Орієнтовно з XII ст. завдяки зміцненню міст, де саме тоді інтенсивно розвивали й урізноманітнювали ремесла, посиленню торговельних зв'язків Європи з Азією, зрештою – завдяки безпосередньому знайомству європейців з Близьким Сходом (хрестові походи) в європейських містах з'являються паростки того, що в подальшому отримало назву світської культури. У багатьох містах Європи організовано університети (у XV ст. їх було вже понад 60). Саме з цього часу розпочалася епоха повільної, але неухильної *секуляризації* – поступового витіснення релігійних ідей із суспільної свідомості та громадського життя.

В часи Відродження (XIII–XVI ст.) світогляд людей стає *антропоцентричним*: центральною фігурою системи філософських знань стає *Людина* з її творчими можливостями і функціями. Як стверджують історики-атеїсти, «у цей час виникає *гуманізм*, а його діячі, зламавши духовну диктатуру Церкви, створили новий раціональний, життєрадісний світогляд».

Ще пізніше, з XVII ст., верх бере філософія Нового часу – *біцентристська* (так звана буржуазна філософія). Першою з головних ідей тут є *вільне громадянське суспільство*, що значною мірою була логічним завершенням розпочатої *Мартином Лютером* (1483–1546) Реформації. Зокрема, один із її творців – *Жан Кальвін* (1509–1564) твердив: кожен віруючий повинен думати, що він є Божим вибранцем і своєю працею на життєвій ниві він має довести цю вибраність. Як стверджував *Макс Вебер*, саме це глибоке релігійне переконання кожного, скажемо так, з активних творців суспільних матеріальних структур (їхнє самоусвідомлення: «усі мої зусилля – це мій святий обов'язок перед моїм Творцем») зіграло чи не вирішальну роль у побудові в Західній Європі індустріального господарства, у досягненні тієї стадії розвитку, яку названо капіталістичною. Другою головною ідеєю філософії Нового часу стала безмежна віра в науку – *гносеоцентризм*, віра в те, що саме наука вирішить усі проблеми людства. На неї покладали особливі надії щодо розумної організації суспільного життя.

У ХХ ст. до цих двох «системотворчих принципів» долучився третій – *гедонізм* (від грецьк. «гедоне» – насолода), чи інакше – *консумізм* (від англ. «консюм» – споживати). Погоня за матеріальним успіхом, за насолодами життя (і те, і друге часто – у найпримітивнішому розумінні) привела до повного духовного зубожіння людей. А підсумок є невтішним. Бо «західний» спосіб життя є таким же матеріалістичним, атеїстичним за своєю суттю, як і в нас, на руїнах безбожницького режиму. І там, і тут, всупереч заповіді «Не створи собі ідола» (Вих. 20:4) «матеріальний успіх» став справжнім ідолом...

Інформаційна стадія сьогодні є вже домінуючою на Заході. Зокрема, у США тих, кого звать «голубими комірцями», тобто «робітничим класом», налічується усього близько 17% від усієї кількості працездатних. Ще 3% – це ті, хто працює в сільському господарстві. А близько 80% працездатних людей зайняті у сфері обслуговування, багато хто з них отримує платню за те, що виробляє, зберігає і передає ту чи іншу інформацію.

І стабільність суспільства забезпечується сьогодні не армією (і Церквою, як це було на першій стадії), не промислово-фінансовими корпораціями (як в індустріальній стадії)! Тепер вирішальними є інтелект, освіта людей, їх високий фаховий рівень. А отже, найголовнішу роль у наш час відіграють університети!

Немає сумніву, що в цьому ж напрямі буде розвиватися і Україна. Але поки що можемо лише побідкатися на свою вбогість: у 1959 р. в Україні відносно число високоосвічених фахівців становило 1% усього її населення, у 1989 р. – 10%. Тим часом Японія увійшла у ХХІ ст. чи не зі 100-відсотковою вищою освітою своїх громадян.

Ἄλλιά ἄλλα:
ἐπαεία ἄ
νότι εὐνοᾶ

І ось як у своїй «Філософії» (К., 1997, с. 347) **Ганна Горак** описує становище окремо взятої людини в отій течії суспільного прогресу: «У міру просування людства шляхом індустріального розвитку, прискорення темпів історії людина опинилася в ситуації пасажира поїзда, який швидко мчить колією в невідомому напрямку без керманича... Загрозою для людства є можливість вичерпання природних ресурсів, що потребує сповільнення темпів розвитку, яке при діючих програмах розвитку неможливе... Разом з тим технічний розвиток щодо духовного вдосконалення людини не є виключно позитивним, у цьому процесі мають місце і певні духовні втрати... Тому розглядати технічний прогрес як першопричину духовних досягнень і злетів людини – помилково.

...Ця суперечність як суперечність між індивідом і соціальною системою є довічною, вона призводить до того, що удосконалена і роз-

винута соціальна система не є комфортною для існування індивіда, навики, зміцнюючи себе, вона посилює тиск на індивіда, нівелюючи його особливості...

Практично неможливо будувати життя кожної людини на основі лише високих ціннісних орієнтирів... Людині дано постійно прагнути у височінь, вона здатна долати в собі духовну нищість, підіймаючись до висот духа, переборювати свою обмеженість історичним часом...» Але: «Суспільство, створене нею, підтримує її високі устремління в тих історичних межах, вихід за які може загрожувати його існуванню як системи...» Тим більше, що в цьому суспільстві є люди «різного типу духовності, ціннісних орієнтацій, миттєвих цілей та ін.» В суспільстві усе це проявляється «як боротьба добра і зла, світла і темряви, благородних поривів і нікчемних устремлінь. Вона не може бути вичерпаною і закінчитися перемогою прогресивних сил над регресивними...»

Висновок же такий: «Суспільний регрес, кризи і падіння викликають знецінення найвищих вимірів буття, на які здатна людина.

Протягом усього існування людства спостерігаються злети і падіння його духовності. Життя суспільства має пульсуючий характер».

Опинившись на вершині хвилі отакого вражаючого технологічного і суспільного прогресу, людина мусить продумувати наведену вище Вінерівську тезу – «щоб вижити, необхідно змінити себе». А й справді – чи зможе?

Певні роздуми на цю тему знаходимо в праці «Куди веде дорога?» («Философия истории». Антология. М., 1995, с. 311) польського вченого **Адама Шаффа**. Автор передусім звертає увагу на те, що з подальшим розвитком суспільства інформатики зростатимуть явища структурного безробіття, яке набуде велетенських масштабів, вражаючи передовсім молодь. З цієї причини молоді люди «опиняться в ситуації, коли для них буде заблоковано більшість традиційних життєвих шляхів». Тому й необхідне прогнозування, вжиття профілактичних заходів, зокрема зменшення тривалості робочого дня. Але, головне, йшлося про зміну стилю і продовження навчання з паралельною певною працею в якійсь суміжній царині (виконання функції вчителя, інструктора чи консультанта, соціального опікуна тощо). Так мала б з'явитися Нова Людина – *Людина, яка навчається* – *Homo studiosus*, «вона буде водночас реалізацією давньої мрії великих гуманістів про створення нового типу Людини Універсальної – *Homo universalis*».

Ще один висновок А. Шаффа: зі зростанням процесу автоматизації і роботизації відмиратиме фізична праця, а тому й відіме поняття робітничого класу. Фізична праця перетвориться у своєрідне хобі, яке лікарі будуть рекомендувати своїм пацієнтам, йдеться лише про те, що «ми перебуваємо у стані цейтноту, недостачі часу... Для розмірковувань нам залишилося дуже мало часу... Час не чекає, якщо ми не хочемо створити соціальну патологію». Надія на те, що суспільство зуміє вчасно взятися за таку профілактичну справу.

А ось як А. Шафф бачить вирішення «Вінерівської проблеми»: «Передусім у зв'язку зі зростанням соціального багатства у високоіндустріалізованих країнах настане з великим ступенем імовірності відхід від зразків споживацького суспільства. Устремління до споживацтва і можливість орієнтації на відповідні установки характеризують людей «голодних», і лише в цих умовах може траплятися суперництво багатств «напоказ», що, в свою чергу, породжує і споживання «напоказ»...

З великим ступенем імовірності можна передбачити втрату матеріальним багатством риси цінності, якою – як це в сучасному суспільстві – визначається мета діяльності більшості людей. Коли суспільство буде мати все необхідне для життя людини, причому на високому рівні споживання, нагромадження багатства і підкорення життя цьому як меті стане не лише зайвим, а й смішним... Ця зміна системи цінностей повинна у підсумку привести до істотних перетворень моральної і соціально-політичної сфери людської життєдіяльності. У моральній сфері воно природним чином відкриває шлях до установок альтруїзму та філантропії: вузький егоїзм, що так часто зустрічається в людей сьогодні, обумовлений, передусім, страхом впасти у злидні...»

І, нарешті, – чи не найважливіша проблема, яку заторкнув А. Шафф:

«У зв'язку з проблематикою цінностей вимагає вирішення ще одна дуже, на мій погляд, важлива проблема: релігійна віра як цінність у грядущому суспільстві інформатики. Я вважаю, що значимість цієї цінності зростає. Це твердження... вимагає об'рунтування.

Забобони бувають... і такі, які дедуктивно виводяться із довільно взятих загальних засновків. До них належить «забобон» раціоналізму, за яким широке поширення наукового знання автоматично веде до відмирання релігійної віри. Це – як свідчить досвід – неправильно. Джерело помилок міститься в переконанні про те, нібито наукове знання перекидає всю сферу людських інтересів і проблем. Насправді це не так, оскільки наукове знання не абсолютне і завжди є межі, за якими

знаходиться зона незнання – хоча б тимчасового, оскільки розвиток людського пізнання буде відсувати їх все далі, – а наукова істина є безконечним процесом, що має форму асимптоти і завжди залишає деяку «остачу», яка не вкладається у правила наукового мислення... А з цього випливає, що на кожному етапі розвитку існують «прогалини», які досяжні нам лише у формі питань, а не конкретних відповідей...

Проблема полягає лише в тому, чи будуть на новому етапі розвитку суспільства люди, які мають потребу у вірі. На це питання можна сміливо відповісти, що їх буде більше, ніж тепер. Це переконання спирається на результати емпіричних досліджень, які свідчать, що в середовищі вчених найбільший відсоток віруючих становлять представники природничих і точних наук, особливо останніх... Очевидно, ця віра буде більш елітарною, більш сублимованою, яка не сприймає покров забобонів та образних уявлень, призначених для «дітей», але завдяки цьому – глибшою.

Орієнтації на релігію будуть сприяти не лише «прогалини» в позитивному науковому знанні, не лише психологічно зрозуміла «втеча» у стані стресу до віхи релігією, а й устремління до психологічної компенсації факторів відчуження... в суспільстві інформатики. Ці фактори, а їх, як відомо, виявиться немало і їх дія буде великою, спричинять потяг до «спільного життя», а такий потяг найлегше задовольнити спільністю ідеалів, які опираються на релігійну віру. Сьогодні це проявляється... у поширенні серед молоді релігійних сект, пов'язаних, зокрема, з медитацією. Чи не виявиться завтра це ширшим явищем, яке охопить і світ дорослих? Адже і сьогодні у Сполучених Штатах, наприклад, людина невіруюча здається чимось «непристойним» – як босяк серед святково одягнутих людей на урочистому прийомі. Це може виявитися небезпечним і для традиційних церков з їх літургією, які не забезпечують таких умов спілкування. Успіхом будуть користуватися ті релігійні течії, які об'єднують віруючих на основі спільних емоцій або спільної медитації».

İđîáëäîä: ðîëü
Äîäâ ä ³ñöîð³ç

Смислові історії надають певне теологічне, біблійне тлумачення. Зокрема, протоієрей **Сергій Антимінсов** (брош. «Про богослов'я прот. О. Меня». М., 1993)

пише: «ще ...важливо відмітити, що Сам Бог спрямовує людську історію, але не силуючи, а узгоджуючи це з волею людською, не ігноруючи, а враховуючи моральний стан людства. І ось ця думка безперервно підкреслюється авторами Біблії – успіхи і падіння людського суспільства, процвітання і загибель народів залежали від їхнього морального стану – від того, наскільки вони сягають успіхів у добрі або,

навпаки, занурюються у зло». З аналізу ж тексту о. О. Меня впливає, що він здійснив спробу «провести ідею так званого морального прогресу в історії. Показати, що одночасно з нагромадженням наукових і технічних знань в людстві удосконалюються і «моральні уявлення». Наскільки ця ідея суперечить Біблії, навряд чи й варто говорити».

Дещо ширше, а головне, маючи на увазі нинішню ситуацію «на Заході», цю ж проблему обговорив о. дякон **Андрій Кураєв** у статті «Важке сходження» (ж. «Новый мир», ч. 6 за 1993 р.). Зокрема, читаємо: «Гедоністична Європа нового часу зробила з релігії Розп'яття привід для «почуття глибокого задоволення»: «ти лише визнай, що за тебе борг вже заплачено, і продовжуй твій бізнес, бо місце на Небесах тобі вже готове». Чи може бути більша підміна? І чи не є це усього лише видача вже не окремої, як бувало в католиків, а тотальної індульгенції за рахунок «заслуг Христа»?

О. А. Кураєв відзначає, що «за релігійною ознакою всі цивілізації можна розділити на *сотиріологічні* (грецьк. «*сотирія*» – спасіння) і *гедоністичні*. Перші шукають спасіння, найвищий смисл людського життя бачать за порогом смерті, людське життя розглядають як приготування до смерті. Ті, другі, вбачають найвищий смисл людського буття в тому, щоб з максимальним комфортом тут влаштуватися» (до перших нібито належать Індія, Середньовічна Європа і Росія).

Тут же наведено слова архімандр. **Іустина**: «Якби Європа залишилася християнською, то хвалилася б Христом, а не культурою... Європа... перед усіма зненавиділа і відкинула Бога... Ти – Азіят, сказала Європа Христу у своїй багатовіковій суперечці з Ним». Далі, маючи на увазі справу Лютера, **о. А. Кураєв** пише: «Реформа народжувалася в муках як протест проти «прирученого» християнства. А потім? Християнство «відновилося» на більш комфортабельному рівні. За Тілліхом, знайдено зручного, затишного Бога, який нічого не вимагає, завжди готового спасти тебе, хоча ти цього зовсім і не бажаєш». І ще: «Ці люди каються постаціонально! Євангеліє рекламується на кшталт зубної пасти. Це можливе в Америці, але не в Росії!».

«?ñôîðë÷îëé
ãð³ð
õðëñðëÿîñðãã»

Мотиви обох священнослужителів – високі і щонайкращі. Однак «караван іде»: світ живе, не зовсім і не завжди прислухаючись як до Православної, так і до Католицької Церков. Досить згадати хоча б питання про розлучення та аборти... Але загалом проблема тут глибша. Ось ще фрагмент тексту прот. **С. Антимінсова**: «Почуття вини перед Богом, свого неоплатного боргу перед Іскупителем – ось те головне відчуття, яке володіє

серцем християнського подвижника... Навпаки, в йозі саме культивується тяжіння до душевного комфорту... При такому «аскетизмі» людина дуже швидко забуває своє справжнє становище – становище підсудного і боржника перед Богом...» Але, з іншого боку, як тут не згадати сказане російським філософом *Дмитром Мережковським* (1865–1941): «Історичний гріх християнства в тому, що воно намагалося увесь світ перетворити на монастир». Чи не тому й «маємо» секуляризацію?

Справді, Д. Мережковський наголошував, що земля є місцем підготовки не лише для неба, а й для справедливішого життя на ній, що тепер – пора роздумів над пошуком соціальної справедливості; і Церква заслуговує осуду за те, що не веде наполегливий і повсякденний пошук у цьому напрямі. А тому, побачивши, що «в християнстві немає води, щоб втамувати соціальну спрагу тут і тепер», багато людей відійшло від Церкви...

Задумаймося: якщо людина повинна увесь час пам'ятати про своє становище «підсудного», то чому апостол Павло сказав «Завжди радійте в Господі» (Фил. 4:4)? Отже – маємо («як діти»!) радіти життю, докладаючи зусиль, щоб прожити його гідно. Але й можемо збагнути оті заклики до аскетизму. Бо ж в усі минулі часи матеріальні ресурси (зокрема, кількість зібраного врожаю) були надто обмеженими.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1. Які три стадії у розвитку людського суспільства прийнято виділяти сьогодні?**
- 2. Що таке гуманізм і в чому полягають його неприйнятні для християнина риси?**
- 3. Наскільки переконливими здаються Вам розмірковування А. Шаффа про «втрату матеріальним багатством риси цінності»?**
- 4. У чому суть Біблійного тлумачення смислу історії?**
- 5. Як Ви розумієте слова апостола Павла «Завжди радійте в Господі»?**

ЗАВДАННЯ:

Переглянути наявні підручники з історії народів світу і зробити певні висновки щодо того, в чому виявляється прогрес при переході через століття й тисячоліття.

§ 23. ВІРА СТАЄ СПРАВОЮ ІНТИМНОЮ?

Њāēōēÿđēçāō³ÿ
ç ěě ĩāñē³āēāīē

Секуляризація, модернізація, десакралізація, індивідуалізація – це поняття, за допомогою яких учені – філософи, теологи й релігієзнавці – осмислюють стан

релігії в сучасному світі та прогнозують цей стан на день завтрашній. Перше з цих понять, як вже згадано, означає: «те, що було колись у володінні церкви, з часом стає від неї незалежним» (словом «секуляризація» в 1646 р. при укладенні Вестфальського миру було «позначено» конфіскацію монастирських володінь). В намаганні «заглянути в завтрашній день» цю проблему доцільно заторкнути ще раз, тепер – заглянувши в навчальний посібник російського філософа **Віктора Гараджі** «Соціологія релігії» (М., 1996, с. 195 і далі):

«Європейське Просвітництво розсунуло межі і поглибило процес секуляризації, протиставивши релігії самостійний і не залежний від неї людський розум. Воно і в теорії, і на практиці підривало вплив релігії, утверджуючи самостійність світу: людина не потребує опіки з боку релігії і церкви... У понятті секуляризації виражається з тієї пори головним чином саме ідея самостійності світу, звільнення людського розуму від уярмлюючих його теологічних догм і заборон, звільнення людської совісті від насильства у виборі світогляду, переконань, йде боротьба за те, щоб відділити церкву від держави, а школу – від церкви.

Секуляризація була однією з головних сил, які сформували сучасну культуру і суспільство... В поняттях світської держави, світського суспільства виражається той факт, що відносини між людьми в суспільстві перестають бути релігійно обумовленими. Релігія і церква втрачають давнє місце і значення.

Це проявляється в тому, що різко зменшується або просто зникає апеляція до Бога, релігійна інтерпретація у поясненні різних сторін дійсності, як і при вирішенні життєвих проблем суспільства і особистості. Мова релігії, її поняття все більше віддаляються від щоденного досвіду, реального життя... Все менше залишається точок зіткнення між життям сучасного світу і церковною проповіддю.

...Секуляризація нерозривно пов'язана з плюралізмом світоглядів, зокрема з плюралізмом релігійним. Релігія перестає бути символом тієї головної святині, яка об'єднує і згуртовує як єдине ціле те чи інше суспільство. Вона стає справою особистого вибору індивіда, а не уособленням єдиної можливої істини та одного, єдиного можливого шляху в житті. Релігія стає приватною справою індивіда, вона «приватизується» і це неминуче призводить до зменшення її влади, сили її дії на життя людини».

Переведенню релігійного почуття в розряд приватного, інтимного «сприяють» і зусилля окремих богословів «модернізувати релігію».

людині справжній шлях життя. Бути релігійним, на думку Гарнака, значить наслідувати приклад Христа – жити відповідно до проголошених ним моральних принципів любові до ближнього.

Виразником концепції «безрелігійного християнства» був німецький євангелістський пастор і богослов (як учасник руху Опору був страчений нацистами) *Дітріх Бонхьоффер* (1906–1945). З одного боку, він заявляв: «Перед Богом і з Богом ми живемо без Бога», «Стаючи досконалішим, світ стає більш безбожним і, можливо, саме з цієї причини він тепер якраз ближчий до Бога, ніж був раніше». Але він же вважав релігію історично минаючою формою християнства. Бо: «Бог, як моральна, політична, природничонаукова робоча гіпотеза, подоланий і відкинутий; тою ж мірою як і філософська та релігійна робоча гіпотеза... Інтелектуальна чесність вимагає відмовитися від цієї робочої гіпотези». Як зазначено в Довіднику «Протестантизм», «Бонхьоффер увів у теологічну літературу поняття «повнолітній світ», під яким він розуміє світ, що не потребує ідеї Бога». Таким чином нібито «люди не мають більше потреби ні в Бозі як «робочій гіпотезі», ні в релігії як способі втечі від дійсності». «Бути християнином, – заявляє Бонхьоффер, – не означає бути релігійним в певному сенсі..., а означає бути людиною». Сутність християнства цей теолог вбачає «в любові до ближнього, яку він розуміє як відповідальність християнина за все, що твориться в світі, у суспільстві, в державі».

Отже, замість Усесильного і Могутнього Бога, якого визнає традиційне християнство, йдеться про Страждаюче Начало, втілене у самий світ, яке розкривається у ставленні людини до свого ближнього.

А ось назви двох книг американського протестантського теолога *Габріеля Ваханяна* (нар. 1927): «Смерть Бога» (1961) і «Немає іншого Бога» (1966). Цей автор з аналізу сучасної духовної ситуації у світі дійшов висновку, що «традиційний християнський Бог помер, ставши лише часткою культури». Тому, мовляв, «завданням теології в цей період є – довести обмеженість будь-яких конкретних культурно-історичних уявлень про Бога». На думку ж американця *Уїльяма Гамільтона* (нар. 1924), «смерть Бога» означає, що сучасна людина, маючи увесь досвід життя, «не відчуває потреби в релігії і не бачить смислу в теїстичних концепціях». Тому слід переходити «від проблем віри до реальної любові»: наслідуючи Христа, живучи за Його заповідями, утверджувати присутність Христа у світі.

Аналогічно американець *Пауль ван Бурен* (нар. 1924) у книжці «Секулярний смисл Євангелія» (1965) дійшов висновку, що «поняття «Бог» є або взагалі безглуздим, або дезорієнтуючим...» Тому завдання теологів

мало б полягати не в тому, щоб зберегти ідею Бога, а, навпаки, відкинувши її, «всі твердження про Бога перевести на мову безпосередніх розмірковувань про людину з тим, щоб створити теологію без Бога, утверджувати християнство без віри в Бога, тобто як чисто секулярну віру». І оскільки «суть Євангелія може бути виражена безвідносно до цього терміну», то «суть християнської віри полягає не в якомусь там наборі метафізичних тверджень про Бога або природу речей, а в певному баченні людиною того, якою повинна бути вона сама та її життя». За прикладом Христа – «бути відкритою, вільною для свого ближнього».

І, нарешті, думка ще одного американського протестантського богослова *Томаса Альтіцера* (нар. 1927), висловлена ним у «Євангелії християнського атеїзму» (1966): «Смерть Бога» настала, коли історія цілковито стала «тілом Бога». Отже, Бог як трансцендентний Творець, як історичний Ісус Христос залишився в минулому, тепер «Бог є любов'ю».

Можна б зробити висновок, що окремі благополучні професори-теологи «заради красивих слівця не пожаліють і рідного отця», тут – Отця Небесного (природознавець же скаже: та ж уся Природа засвідчує існування Бога! Не диво, що саме серед природознавців відсоток віруючих є найбільшим...). Проте в цьому розмірковуванні є серйозна думка: наші уявлення про Бога дуже обмежені. А тому суттю релігії, як це зазначив і *А. Гарнак*, має бути, зокрема, вчення не стільки про особу Христа, скільки про стиль Його життя, що виявляється в любові до ближнього! Те, зрештою, що сказав Василій Великий: людина повинна долати в собі звіра і підійматися до Бога!

Усі ці тексти тут наведено не випадково. За деякими даними, в Україні сьогодні віруючими – тобто такими, що визначилися відносно тієї чи іншої конфесії – визнає себе близько 50%. Нехай ще близько 10% переконаних атеїстів. Але не один із отой значної частини (40%) громадян – чесних, працьовитих, щирих людей – може заявити: «Я в Бога не вірую, я вірую в Добро, в Порядність, у Справедливість». А це і є те, про що говорять згадані вище теологи... Можливо, представники якоїсь Церкви «нічого сумняшеся» відправлять їх «на пекельні муки». Але наш Творець, може, таки ні! Зрештою, Католицька Церква використовує поняття «християнство анонімне» (див. «Короткий Теологічний словник», Львів, 1996, с. 603.), за яким людина «може бути врятованою навіть тоді, коли... не є хрещеною, та більше, вважає себе атеїстом».

З жалем, щоправда, слід нагадати і ось ці слова *В. Гараджі*: «релігійний вакуум, який утворюється внаслідок занепаду традиційної релігій-

ності, веде до появи і такої альтернативи, яка виявляється у поверненні до примітивних форм релігії – забобонів, магічних ритуалів, міфології, астрології, окультизму тощо. Ці вірування, які своїм корінням сягають дохристиянської епохи, досить живучі. А в ширшому плані – це спектр «замінників релігії» починаючи від нових соціальних утопій та ідеологічних міфів і закінчуючи комерційним культом сексу».

ôðäîñóà
îîð³äê: Äóó
äèøâ, äâ ôî÷â

Окремої уваги заслуговують ось ці розмірковування французького письменника, лауреата Нобелівської премії (1952), щирого католика **Франсуа Моріака** (1885–1970). З одного боку, він заявив (див.: «У що я вірю», К., 1993, с. 67, 71), що «в Католицькій Церкві не втрачено нічого зі слів, що є духом і життям». А проте він з жалем говорить і таке: «У лоні видимої Церкви я зазнав гострого почуття самотності». І ще: «Я думаю про многі обителі в домі Отця, відчуваю близькість до ізраїльтян, мусульман., до християн інших сповідань і не належних до певних сповідань. Бо світло, яке їх пронизує і яке вони відбивають, світить для мене особливо яскраво». А також ось це, здавалося б, зовсім парадоксальне: «... деякі люди збуджують в мені тим сильнішу відчуженість і навіть ворожість, коли я бачу, що вони сповідують ту ж віру, що й я».

А яким, скажемо прямо, людяним є ось це твердження Моріака: «Я вірю, що Дух, який наповнює Церкву, поширюється далеко за межі її видимих границь; і що Він якимось чином розпізнається у своїх шанувальниках, які належать до інших отар і кошар. Прихильники в душі й істині є в усіх Церквах...»

«В тон» з усім сказаним вище є й ось цей висновок письменника: «В Африці іслам легко отримує перемоги над християнством, бо його пізнання єдиного Бога... показує неотесаним умам Бога, не нав'язуючи їм при цьому богослов'я... Поширення Євангелія гальмується, бо навіть найкоротший катехизм вимагає від дитини знайомства з такими поняттями, збагнути які вона не здатна; більшість не в змозі збагнути їх упродовж усього свого життя...» Слова, які варто осмислювати усім нам...

Â³èðîð ôðäîéëü:
ðäè³ä³ÿ ñòà°
ñîðäâîð
³îðäîîð

Нашим прадідам в часи, коли фактично все населення країни проживало в селах, було легко утримувати своє релігійне життя у високій напрузі. Спільні відвідування храмів у неділі і свята, розмаїття святкових звичаїв та обрядів – усе це єднало людей, даючи їм відчуття певної безпеки і душевного комфорту. З настанням «епохи

урбанізації» – «великого переселення», ледве не упродовж одного покоління, в міста – завдано важких втрат як духовним цінностям, так і моральному стану суспільства. Тепер кожен перебуває у своїй «кам'яній клітці», а випадкові сусіди часто мають зовсім інакші уподобання...

Дослідження стану релігійності в різних країнах світу приводить до однозначного висновку: так, релігія щораз більше відтісняється з життя публічного в царину інтимного, внутрішнього життя особистості, вона все більше стає начебто «приватною справою». Сьогодні подекуди люди практикують багато дечого з того, що заборонено приписами Церкви (як-ось, у багатьох країнах аборти, розлучення дозволені законодавством). Але загалом пророкованого цілковитого занепаду релігії все-таки немає, як немає і повної десакаралізації, тобто «гибелі священного» – певних релігійних ритуалів, звичаїв та обрядів. Крім іншого, ще й тому, що, за словами *М. Шаповала*, людина має насолоду від здійснення обряду у найважливіші моменти її життя. Адже відповідним церемоніям, що супроводжують життя людини (народження, шлюб, зрештою, смерть), церква надала чудові естетично-мистецькі форми, які збуджують в людині повагу до її власного життя!

Австрійському психіатрові *Вікторові Франклю* було задано питання, чи бачить він тенденцію відходу від релігії і чи прийде світ до універсальної релігії. На це він відповів так: «Є тенденція відходу не від релігії, а від тих вірувань, які, як виглядає, не займаються нічим іншим, крім боротьби одне з одним і переманюванням віруючих одне в одного. Щодо другого, то, навпаки, ми рухаємося не до універсальної релігії, а до особистої, найглибшим чином персоналізованої релігійності, за допомогою якої кожен зможе спілкуватися з Богом на своїй власній інтимній мові.

Звичайно, це не означає, що не буде вже ніяких спільних ритуалів і символів. Адже є багато мов, але хіба багато з них не поєднає спільний алфавіт? Так чи інакше, різноманітність релігій подібна до різноманітності мов. Ніхто не може сказати, що його мова вища за інші мови: на будь-якій мові людина може прийти до істини, до єдиної істини, і на будь-якій мові вона може помилятися і навіть брехати. Також за допомогою будь-якої релігії може вона знайти Бога – єдиного Бога».

Підсумки ж тут сказаного підведемо в наступних підрозділах.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1. Як розуміти твердження, що внаслідок секуляризації відносини між людьми в суспільстві перестають бути релігійно обумовленими?**
- 2. У чому суть концепції «безрелігійного християнства»?**
- 3. Як розуміють протестантські теологи твердження «смерть Бога»?**

4. Наскільки, на Вашу думку, мав рацію Ф. Моріак, стверджуючи, що багато положень християнського катехизису більшість людей не здатна збагнути упродовж усього свого життя?

5. Чи згодні Ви з твердженням В. Франкля про те, що світ рухається до персоналізованої релігійності?

ЗАВДАННЯ:

Провівши «анонімне» опитування знайомих і близьких, обчислити відсоток приналежних до певної конфесії; якщо вдасться досягнути відвертої розмови, з'ясувати глибинні погляди тих, хто себе до жодної з конфесій не залічує.

§ 24. «НОВІТНІ ШЛЯХИ» ДО БОГА

Ńi ʒëüiʒ ðəñə
iāiðäëʒăʒé

З початком ХХ ст. багато учених-соціологів прогнозували цілковитий занепад «традиційних релігій», оскільки вони, мовляв, «не відповідають соціальному досвіду сучасної людини». Один із основоположників соціології француз *Еміль Дюркгейм* (1858–1917) ще в 1912 р. заявив: «Старі боги вмирають або вже померли, а нові ще не народилися». Щоправда, він же висловив переконання в тому, що в «релігії міститься дещо вічне, що лежить в основі усіх минутих символів, в яких виражається релігійна свідомість у різні історичні епохи». А тому швидше можна очікувати нових форм вияву релігійності...

Можна, мабуть, думати, що традиційні Церкви (передусім православна і католицька) певним чином таки «задовго» стояли осторонь згаданого «набуття сучасною людиною соціального досвіду». Може, трохи зпізно (1891 р.) з'явилася згадана вже енцикліка *Папи Лева XIII* «Нові часи» (§ 20) (чому б не перед «Комуністичним маніфестом 1848 р.»?), не були якнайповніше продумані шляхи і методи втілення її положень у життя. Нехтування інтересами простих віруючих проявлялося і на рівні богослужбового життя: у католиків задовго панувала латинська мова, на слов'янському Сході – ледве не така ж незрозуміла церковнослов'янська. І люди були приречені на тривале пасивне вистоювання в храмах, на споглядання дійств, суті яких вони часто зовсім не могли збагнути. Тож поверталися вони додому з невтамованою спрагою...

Певним чином, мабуть, тому і тепер, на початку ХХІ ст., мовиться і про «нову евангелізацію», і про «нові шляхи» до Бога, тобто про появу «нових релігій». Тут, однак, треба зразу зазначити: насправді нічого нового, оригінального в цих «новоутворених релігіях» немає. Ось як описано їхні риси в навчальному посібнику «Релігієзнавство» (вид. УГКЦ, Івано-Франківськ, 1997):

«Порівняння найрізноманітніших «нових релігій» виявляє певну кількість спільних, характерних рис., можна тут назвати такі пункти:

– **Еклектизм; синкретизм:** оригінальність нових релігій не полягає на творенні чогось до того часу цілком невідомого. Оригінальність часто полягає на підборі релігійних висловлювань і форм (еклектизм) і змішуванні запозичень із різних релігійних традицій (синкретизм), які для певних груп людей чи також для певного ре'іону і культури мають актуальне значення...

– **Орієнтація на цей світ і сучасну хвилю:** Відповідно до людського досвіду зла нові релігії концентруються часто на таких внутрісвітових, внутрілюдських потребах, як голод, хвороба, родинні проблеми, виховні проблеми, самотність, непевність, психічні і фізіологічні розлади. Всі проблеми вони намагаються розв'язувати, змішуючи прагматичні ради з науковим об'рунтуванням. Тоді мова про спасіння зазнає сильної конкретизації і одночасно втрачає характер розради, досвід спасіння у щоденному житті часто пробуджує заодно надію на остаточне спасіння, що перемагає смерть.

– **Харизматичний провід і досвід спільноти:** Сам досвід спасіння у даній релігії переважно пов'язаний з особою засновника. У цьому випадку часто йдеться про релігійну харизматичну особистість, *екстатичну*, тобто наділену лікувальними здібностями. Часто це є жінка. Захоплення самою особою засновника... є дуже часто важливішим, аніж окремі слова, які ця особа проголошує...

– **Ідентифікація і тенденція до універсалізму:** Змістовне здійснення особистої екзистенції завжди полягає на пошуках власної тотожності (ідентичності)... Однак, оскільки... західний скептицизм відносно власних здобутків у техніці і цивілізації зростає, недалеким є той час, коли люди Заходу будуть шукати і відкривать у неєвропейських релігійних утвореннях зразки для власної миттєвої позиції і віднайдення змісту існування...»

Це – текст автора із ФРН. Вдумуючись в ці останні слова, будьмо обачними і пам'ятаймо, що наш 1000-літній досвід, віра наших дідів і прадідів, наші релігійні традиції та обряди варті поваги і пошанування! А головне, збереження й активного з ними «і в них» життя.

У складеному *Людмилою Филипович* Довіднику «Нові релігійні течії та організації в Україні» (К., 1997) виділено сім окремих релігійних течій (класифікаційних груп) і загалом описано близько 30 різних неорелігійних організацій.

Ось їх дуже стисла характеристика:

1) **Неохристиянство.** Тут йдеться про своєрідні відгалуження від традиційного християнства, причому типовим для всіх неохристиянських груп є його критика «за відхід від первісних традицій, проголошення своєї церкви виключно істинною і навіть месіанською, своє особливе розуміння Трійці, природи Ісуса Христа, сутності Святого Духа тощо. Серед них – *Богородична церква*, яка проголосила себе Церквою Царства Божого, що його Божа Мати за дорученням Святої Трійці повинна збудувати на Землі. Далі, це *мормони* (Церква Христа святих останніх днів), які вважають себе обраними Богом людьми (є в Україні 23 громади). Це також *Новоапостольська церква* (33 громади), першоапостол якої перебуває в Цюріху. *Церкви Христа*, що утворюють мережу не залежних одна від одної релігійних організацій, ставлять за мету повернення «до первісної простоти, чистоти та ідеалів християнства» в житті кожного члена церкви. Є *Християнська місія «Еммануїл»*, *«Армія спасіння»*, *Церква повного євангелія*, *Спілка християнської міжконфесійної згоди «Логос»* і *Собор євангельських церков*.

2) **Релігії орієнталістського напрямку:** неоіндуїзм, течії необуддизму, рухи сінтоїстської орієнтації. За словами Л. Филипович, «характерним є... опора на давню ведичну традицію при вдалому використанні інших культур, цінностей багатьох релігій... спільної духовної традиції індуїстів, в основі якої лежить принцип... єдності в багатоманітті, нероздільності буття духовного і матеріального... популярні ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків шляхів до Бога, духовного базису в реконструкції суспільства». В Україні є громади *Міжнародного Товариства Свідомості Крішні*, *Ошо Раджніша*, *Саї-Баби*, *Шрі-Чінмоя*, *Місія «Світло Душі»*, *Міжнародного товариства «Всесвітня чиста релігія»* (сахаджи), *Трансцендентальна медитація* тощо.

Приналежні до руху «Харе Крішна» вірують «у Крішну як Верховну Особу, пропагують ведичні знання про космос, людину, суспільство, практикують бхакті-йогу, ведуть праведне життя (не вживають м'ясо, рибу, яйця, каву, чай, тютюн, наркотики, не грають в азартні ігри тощо). В Україні вони співпрацюють у боротьбі з наркоманією, працюють у в'язницях, проводять фестивалі, читають лекції тощо». Неорух *Трансцендентальна медитація*, за словами «Довідника» Л. Филипович, базується на техніці глибокого розслаблення та відпочинку, що «знімає стрес та поліпшує фізичне і психічне здоров'я людини». Спеціальні інструктори дають кожному з неофітів *індивідуальну мантру* – таємне санскритське слово,

яке необхідно постійно повторювати під час щоденної 20-хвилинної медитації. Послідовники Шрі Сатї Саї Баби (народ. 1926 р.) вважають його чудотворцем, аватарою (втіленням) Бога, який зцілює людей і духовно, і фізично. Свою місію Сатья визначив як ствердження праведності (дхарми), відродження в людині прагнення до духовності, а в людстві – бажання жити в мирі і співпраці... з принципами Істини, Праведності, Миру, Любові і Ненасилля».

У Центрах Шрі Чінмоя (народ. 1981 р.) навчають «Шляху Серця» – шляху любові, відданості і самозречення, який дає можливість швидко досягти духовного прогресу. Тут «Всевишній розкриває себе через людину, яка служить його інструментом для перетворення і вдосконалення світу. Головна мета послідовників учення – духовне і фізичне вдосконалення особистості через пізнання своєї глибинної суті, духовних істин, пошук, відкриття й проявлення їх у собі». Засновниця Вселенської Чистої релігії Шривастава Нірмала (народ. 1923 р.) «відродила давню систему духовного сходження і самооздоровлення сахаджу йогу. За вченням її, в кожній людині перебуває енергія чистого бажання (кундаліні), яка є відображенням Святого Духа. За допомогою медитації, молитви, специфічного методу, який відкрився засновниці, людина отримує самореалізацію – усвідомлення власного духа, тобто пробудження життєвої сили кундаліні..., в людині ніби народжується світло, в якому вона бачить істинну себе, розуміє, що їй треба робити, тобто стає сама собі майстром (господарем, вчителем), здатним зцілити себе, позбутися багатьох хвороб».

Серед сучасних форм буддизму, які представлені в Україні, виділяється *дзен-буддизм* (японське «дзен», кит. «чань» – від санскритського «дх'яна» – медитація). Тут вважається, що навколишній світ – це «ніщо» (му), він сприймається як ілюзорний. Що нібито «лише за допомогою медитації можна виявити свою первісну природу, яка є «сутністю Будди», пробудитися і після цього досягнути істинну природу речей, побачити їх сутність і усвідомити свою причетність до всього існуючого. Велику увагу приділяють у дзен проблемам психотренінгу, для чого використовують насамперед практики дзадзен і коан. Базовими ідеями дзен є практика «передачі істини від серця до серця» і вчення про «раптове просвітлення» (дунь у)».

Інша небуддистська секта *Вчення істини АУМ* була заснована в Японії в 1987 р. йогом Сьоко Асахарою. Це мав би бути синтез світових релігій – буддизму, індуїзму, гімалайської йоги, даосизму, християнства. Тут «для позбавлення стресів, здобуття душевної стабільності, вирішення

проблем здоров'я, розвитку природних задатків, поліпшення пам'яті, виконання бажань, підвищення енергетичного і духовного рівня, врешті-решт, досягнення просвітлення віруючих АУМ вчить перебувати в 4-х «великих невимірних станах душі»: святої любові до всіх живих істот; святого співстраждання до душ, далеких від істин; святої похвали тим, хто на шляху духовного розвитку; святої байдужості до проявів доброї чи поганої карми». Ці чудові слова «миттєвої програми» виявилися знеціненими, як тільки ця секта здійснила в Японії масові газові диверсії. Щоправда, її прихильники в Україні дистанціюються від японського і московського центрів.

3) **Синтетичні релігії** (штучні новотвори), які не просто еkleктично поєднують «чужі» догмати і традиції, а створюють власні вчення й системи обрядових дій, сильну церковну організацію, претендуючи на статус надрелігії, на богообраність. До цієї групи належать Біле Братство, Церква об'єднання (інакше – Церква уніфікації), Всесвітня віра бахаї.

Церкву Об'єднання заснував Сун Міунг Мун (народ. у Півн. Кореї 1920 р.), який у віці 16-ти років нібито мав видіння: йому з'явився Христос і доручив здійснити справу, яку не зміг завершити сам. Його послідовники у США давно вже підтримують думку, ще він є «Месією, Господом другого пришестя». Мун заперечує унікальну божественність Христа, стверджує, що «після розп'яття на хресті Бог і Ісус втратили все... Викупу не було, не було спасіння, не було покладено початок християнству. Тобто тоді, на хресті, люди не отримали спасіння». А Мун та його дружина вважаються «Істинними Батьками», третіми Адамом і Євою, які за дорученням Бога створили «досконалу сім'ю, що є джерелом спасіння для всіх сімей». Шлюбні пари якраз і добираються з благословення самого Муна. За Муном «людина є видимою формою Бога, а Бог є невидимою формою людини».

Щодо *бахайзму*, проголошеного в 1863 в. засобом «об'єднати людство на основі єдиної релігії», в основі якої – ідея єдності, то, за свідченням **Уолтера Мартіна** (див. кн. «Царство культів», С.-Пб., 1992) «хоча бахайзм має ісламське походження, він дуже обережно переодягся у західну термінологію і наслідує християнство за своїм зовнішнім виглядом і звичаями..., намагається не вступати в конфлікт з головними принципами Євангелія», однак «умисне підрізає основні догмати християнства, або прямо заперечуючи їх, або обережно маніпулюючи термінологією з тим, щоб «пом'якшити» богословський догматизм... християнства».

4) **Езотеричні об'єднання** (грецьк. «езотерікос» – таємний): теософія, антропософія, екстрасенсорика тощо; вони з'явилися на межі ХІХ–ХХ стт. як опозиція офіційній ідеології традиційних релігій.

За словами **У. Мартіна**, теософія («божественна мудрість») – «це мрія про братерство усіх віросповідань... Однак... перед нами утопія у формі безглузлого богословського фарсу. Теософія як релігія протилежна фактично всім вченням християнського сповідання і не має підтримки в іудаїзмі, злегка в ісламі і явно жодної у більшості релігій світу, крім буддизму та індуїзму...

В богослов'ї *теософії* розрізняють сім різних рівнів Всесвіту. Фізичний є найнижчим. За ним йде астральний рівень, тоді ментальний, існує чотири вищих духовних рівні, але «для непосвячених це лише «просто назви». Людина, природно, має фізичне тіло, ментальне тіло та астральне тіло..., за деякими винятками, так звані вищі духовні тіла повністю ще не сформувалися».

Найбільш відомим теософом була **Олена Блаватська** (1831–1891), родом з України, яка в 1875 р. заснувала всесвітнє Теософське товариство, а своє розуміння теософії виклала в багатотомній праці «Таємна доктрина». Головна ідея тут: людина має можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів з надприродними силами. В наш час Теософське товариство діє і в Україні.

5) **Сайєнтологічні рухи** (англ. «сайєнс» – наука), які нібито намагаються поєднати в собі науку і релігію та «адекватно віддзеркалити проблеми сучасного західного індустріального суспільства»: діанетика, Наука Розуму, Християнська наука тощо.

Засновником *діанетики* (сайєнтології, наукології) був **Лафайєт Рон Хаббард** (1912–1986) – письменник-фантаст, який на початку 1949 р. заявив: «Писати, щоб отримувати пенс за слово, смішно. Якщо людина справді хоче отримати мільйон доларів, то найкращий спосіб – це заснувати свою власну релігію» (див. кн. Дж. Макдауелл, Д. Стюарт «Обманщики», М., 1993, с.145). Через рік Хаббард опублікував книгу «Діанетика: сучасна наука розумового здоров'я», яка й стала Біблією нової релігійної течії. Цитуємо **Л. Фипинович**: «Вчення Хаббарда побудоване на поєднанні новітнього буддизму, інших світових релігій, фантастики, науково-технічних досягнень, практики психоаналізу. У створеній релігії багато власних нових термінів (тетан – істота-дух, яка періодично вселяється в якусь життєву форму, вічно перевтілюючись; інграм – нагромаджений протягом багатьох перевтілень певний життєвий досвід людини, від якого

вона прагне звільнитися). Діанетика пропонує технологію виявлення інграма (використовувалися детектори брехні, що дуже небезпечно для психічного здоров'я людини!), очищення від нього... Завдяки цій технології людина отримує владу над собою, здійснює контроль над матерією, енергією, часом і простором. Метою запропонованого Хаббардом вчення визнається досягнення внутрішнього спокою, мудрості, міцного здоров'я й найвищої душевної досконалості». Як жаль, що є чимало людей, які готові у це повірити...

Християнську науку Мері Бейкер-Едді детально описав С. Цвейг у «Совісті проти насильства». Тут обмежимося згадкою, що це якраз маючи її на увазі, другий з черги керівник Свідків Єгови *Рутерфорд* вигукнув: «Релігія – це ракет»...

Наукологія – один із прикладів культів «Нового віку» – «дивної суміші східного містицизму і західного матеріалізму, науки і забобонів, фізики і метафізики, давньої мудрості і сучасного мислення», як про це пишеться в передмові до книги *Девіда Маршалла* «Новий вік проти Євангелія» (Заокський, 1995). Там перелічено три концепції, які об'єднують ці різні системи вірувань: 1) «не існує жодних відмінностей між Богом і людьми, між мною та іншими людьми, між людьми і предметами і навіть між добром і злом. Навпаки, все це прояви однієї і тієї ж реальності», 2) «Все є Бог», «кожна людина є Бог», тому «основна проблема людства – не в моральній сфері (гріх і вина), а в метафізичній (незнання своєї справжньої суті)... Тому ми потребуємо не прощення, а просвіти» і 3) «оскільки самі люди – боги, то кожна людина має безмежні можливості перетворення свого «я».

б) **Неоязичництво** (рідновірство): в Україні є декілька течій – Рідна Віра, РУНВіра, Ладовіри, Ягновіри, Орантійці тощо, які «об'єднані ідеєю відродження дохристиянських вірувань українців».

Рідну Віру започаткував у 1934 р. професор *Володимир Шаян* (1903–1974), виклавши головні ідеї у книжці «Віра предків наших» (видана в Канаді у 1987 р.). Символ віри тут такий: «Вірую в усіх Українських Богів, єдиних у Сварозі, вічних і незнищених, як Всесвіт. Вірую в триєдиність світів Права, Ява і Нава, створених Сварогом і удержаних в Ньому. Вірую в Божественне народження українців – онуків Дажбожих, і в силу Предків, яка перебуває з нами завжди. Вірую в Радість Життя Вічного, в чистоту душі праведної, яка ніколи не зникає, а переходить у нове тіло». Київська громада Українських Язичників «Православ'я» видає часопис «Сварог», її керівник – Галина Лозко.

Засновником *РУНВіри* (Рідної Української Національної Віри) є **Лев Силенко** (народ. 1923 р.), який виклав свої головні ідеї в книжці «Мага віра» (1979 р.). Реформуючи політеїстичну дохристиянську віру наших предків, Лев Силенко «запропонував нову монотеїстичну систему поглядів на світ. Українці, як і інші народи, мають своє розуміння Бога, який явлений під ім'ям Дажбога. Це дає їм можливість поновлювати і вдосконалювати силу свого власного ества. Дажбог (Датель буття) – це свідомість світу, вічна енергія несвідомого і свідомого буття, свята правда» (Л. Филипович). В Україні є понад 30 громад РУНВіри.

İđi ñāđāı³çı Окремо слід сказати декілька слів про «один із духовних Аттилових бичів, що шмагає наше суспільство, спричинює його деградацію та розтління, приводить до його цілковитого духовного занепаду.., – сатанізм» (ці і подальші слова з праці о. **Івана Козовика**, УГКЦ, 1996):

«Такого дива мешканці міста Ковеля, що на Волині, не пам'ятали. Прокинулися вранці... хрести на цвинтарі – догори ногами. Невдовзі подібне сталося у Чернігові. Аж у Сумах зловмисників спіймали на гарячому... то були так звані сатаністи. Коли на місто Комсомольськ, що на Полтавщині, опустилася ніч..., змайструвавши великого хреста, сатаністи, які з'їхалися сюди з ряду областей України, закопали його вниз перехрестям, дико гарцювали навколо нього, глузливо плювали в його бік, розбивали об нього пляшки із смердючою рідиною. Потім почали різати привезених із собою тварин і обмазувати їхньою кров'ю себе і хреста. Досхочу натішившись цим, облили хрест бензином і підпалили; ...хвиля сатанинського руху здійснилася у 60-і роки... Біля її джерела стояв Антон Ля Вей – автор книг «Сатанинська біблія», «Сатанинські ритуали», «Гімн сатанинської імперії» та інших. Йому належить книга «Сцени смерті», яка не рекомендується тим, у кого слабке серце. В основі її сюжету – убивства, самогубства, сексуальні злочини, сцени з моргів тощо. Антон Ля Вей у 1966 р. заснував у США церкву сатани...

Ля Вей намагався довести, що сатанізм є в кожній людині у вигляді темних сторін її натури. У розумінні Ля Вея важливо лише виявити його у собі, щоб розвивати далі й гордитися ним, убачаючи в ньому свою перевагу над іншими.

Сатанинський культ схожий на християнський, лише – навиворіт. У сатанинському храмі замість Божого образу висить «козлобороде божество»... Розп'яття в них перевернуте догори ногами...»

Усе це навіть читати важко. Але як легко страшна і чорна безодня може відкритися у людській психіці! Будьмо обачними!

ПИТАННЯ ДЛІА САМОКОНТРОЛЮ:

1. Як розуміти терміни еkleктїзм і синкретїзм, коли йдеться про «нові релїгїї»?
2. Що таке релїгїйна харїзматїчна особїстїсть?
3. Що є типовим для неорелїгїй орієнталїстського типу?
4. Що Ви знаєте про Олену Блаватську?
5. В чому полягають «визначальні ідеї» сайєнтологїчних рухів?

ЗАВДАННЯ:

Використовуючи наявні у Вашій шкільній (ї мїськїй) бїблїотеці праці Лева Сїленка, скласти короткїй реферат про РУНВїру, шляхом анонімного опитування з'ясувати, наскільки ідеї рїдновїрства цікавлять Ваших близьких і родичїв.

§ 25. КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕКУМЕНІЗМУ

īōīāēāīē
ōīçāōāōō ³
ōāīāīīŷ

Словом **екуменїзм** (від грецьк. «*ойкумене*» – заселена Земля) визначено започаткований у 1910 р. протестантами рух за об'єднання християнських Церков. У 1948 р. в Амстердамі відбулася Перша Всесвітня асамблея Церков, на якій було створено Всесвітню Раду Церков (ВРЦ). До неї, крім протестантів, увійшли також православні і старокатолики, своїх офіційних спостерїгачїв має в ВРЦ і Ватикан.

Рїч ясна, тут не може не виникнути кїлька запитань. Якщо усі християни вірують у того ж Бога, в Христа як Сина Божого, мають одне і те ж Євангелїє, то як дїйшло до розбрату, до наявного сьгодні протистояння? В чому глибинна суть суперечок мїж окремими гїлками християнства (зокрема мїж католицїзмом і православ'ям, католицїзмом і протестантизмом)? І ще – чи в принципі можливе їх примирення та певне поєднання, як також забуття взаємних образ, що нагромадилися за багато сотень рокїв?

Своєрїдним «передбаченням» такого розбрату стали слова апостола Павла: «Я знаю, що по моїм відходї увїйдуть помїж вас вовки хижї, які не щадитимуть стада. Та й з-помїж вас самих повстануть люди, що говоритимуть погубні речї, щоб потягнути за собою учнів» (Дїї 20: 29–30).

Є й інше, переповнене глибокого змісту. У своїй Архієрейській молитві після Таємної вечерї Ісус Христос декілька разів просить Отця, щоб Його учні любили один одного та щоб усі були одно (Ів. 15: 12,17; 17: 11,21). Але ж відповідї на це *не було!*

Фактично суперечки мїж окремими групами християн були вже в I–II стт. н.е. Ось що, наприклад, констатував єпископ Ліонський *Іриней* (130–

202): «...деякі, відкидаючи істину, запроваджують фальшиві вчення і необ'рунтовані родоводи, які, як мовить апостол, створюють більше суперечок, ніж Божих настанов у вірі..., і під приводом знання збивають з толку багатьох... При цьому вони умисне хитрими зворотами слів надяють простих людей до допитливості, а між тим гублять цих нещасних, які не можуть відрізнити брехні від істини, збуджуючи в них богохульні та нечестиві думки проти Творця». Учень Іринея *Innolim* (III ст.) написав твір, в якому розвінчував аж 32 (!) ересі. А церковний письменник *Епіфаній Кіпрський* (IV ст.) другу із своїх книг, де викладено суть цих еретичних вчень, навіть назвав «Панарій», тобто «Аптека з корисними ліками від укусів отруйних тварин і плазунів».

Не треба цьому дивуватися! В цей самий час, попри гоніння на християн з боку язичницької влади Римської імперії та очевидну роз'єднаність окремих груп християн, відбувалося становлення їх обрядів, культу, а головне – формулювання догматів, тобто головних тез, основ віри. Викристалізувалася структура Церкви – клір – як засіб упорядкування відносин всередині християнських спільнот і між ними. Адже це тоді довелося конкретизувати ось це перше з питань: чи Бог є Творцем цього світу, чи (за одним із варіантів) Він є лише однією з першооснов буття (поруч з матерією, яка також вічна). Далі: ким був Христос – Богочоловіком чи звичайною людиною, на яку в момент хрещення зійшов Дух Святий, і ін. Формулювання догматів відбувалося поетапно, почавши від початку IV ст., на Вселенських соборах, їх у найстислішому вигляді викладено у Символі віри.

У IV ст. християнство стало державною релігією Римської імперії. Зі зміною цього статусу Церкви її єпископи і пресвітери дуже швидко зміцнили своє становище. Невдовзі церковні організації, передусім монастирі, стають великими землевласниками. Тому з часом як всередині Церкви, так і «збоку» неї з'являються заклики до скромнішого (навіть убогого) життя кліру. Релігія в ті часи була єдиною формою ідеології. Тому окремі групи людей, протиставляючи свої матеріальні, чисто «земні» інтереси, «прикривали» їх певними релігійними гаслами. Зокрема, навіть посягаючи на виправлення окремих догматів християнства...

Ще одним фактором, який спричиняв протистояння, було те, що саме з релігійними прапорами з руках одні народи намагалися завоювати й асимілювати інших. Типові приклади: німецька експансія в Чехії (за часів Яна Гуса) або ж наступ католицизму із Заходу на українські землі, який супроводжувався спольщенням провідної верстви нашого народу (шляхти).

Сьогодні можемо сказати: так, поділи єдиної спочатку Церкви на Східну і Західну (1054 р.) і на Католицьку та Протестантську (1520 р.), хоча й «дозрівали» упродовж століть, сталися внаслідок втрати окремими людьми того, що зветься страхом Божим. Тут «земне» було видане за «небесне». У 1054 р. це головним чином була суперечка щодо юрисдикції над південною частиною Італії («кому вона підлягає – папі чи Константинопольському патріархові?»). У 1516–1517 рр. розбрат розпочався з виступів проти торгівлі індульгенціями, тобто грамотами про відпущення гріхів (у Швейцарії – з протестів Цвін'лі, через рік – Мартіна Лютера у Німеччині...).

В обох випадках протистояння дуже швидко набрало важких форм. Ось що про перше з них можна прочитати в книжці митрополита **Іларіона (Огієнка, 1882 – 1972)** «Поділ єдиної Христової Церкви» (1966, с. 192): «В деякі з Константинопольських грецьких церков стали заходити... західні звичаї... Як виявилось, два грецькі архієреї чинили Євхаристію на опрісноках. Виною цьому були римські монастирі в Константинополі, тому патріарх позакривав їх, якщо вони не будуть дотримуватися грецьких церковних звичаїв. Ті відмовилися, й їх виклято. Розповідають, ніби патріарший сакеларій (секретар) Никифор зневажив латинську оплатку. Через це постала колотнеча».

Воно таки справді, коли вища духовна особа (секретар цей мав ранг єпископа) топче ногами Святі Дари – найвищу святість християнської (Західної) Церкви, тут вже важко зберегти рівновагу й спокій. То ж чи треба дивуватися тому, що «папські легати поводитися... надзвичайно гордо і обурююче», закінчилося все це взаємними прокльонами, а з часом оформилося як розрив – *схизма*. І причини розколу поступово оформлено у «пристойну» форму. Мовляв, Західна Церква визнає, що «Дух Святий сходить і від Сина», «визнає непомильність папи та вимагає не об'єднання, а приєднання до неї». Але ось напередодні розриву, у 1053 р., від імені Константинопольського патріарха було розіслане «Послання», в якому перелічено такі «відступства» латинників (див. там же в Огієнка, також в кн. «Златоструй», М., 1990, с. 141): «бриють бороди свої бритвою, їжа удувленини, не співається в піст алілуя, єпископи носять перстені на пальцях, хрещенику вкладається в уста сіль» і т.п. Хіба це не наївне і не жалюгідне? Так і хочеться вигукнути: та не вже тому, що католицькі єпископи носять перстені чи в піст не співають алілуя, Гонта убивав своїх дітей (це в «Гайдамаках» алегоричний прийом, але скільки жахить знає і наша історія через оте протистояння!).

Богослови з обох сторін написали гори трактатів щодо того, «сходить Дух Святий і від Сина чи лише від Отця». Простий же християнин, читаючи окремі місця Євангелія, як-ось Ів. 20:22: «Сказавши це, Він дихнув, і говорить до них: «Прийміть Духа Святого», не може не задуматися: чи ж є підстава хапати меч (або дрючок) і ламати своєму ближньому череп за його «неправильну віру»?

çà³ iðîðè
âèóîáí³çîó

Звичайно, гріх великий – входити у нове, третє тисячоліття християнської ери, ненавидячи один одного через те, що «ми так, а ви не так» зрозуміли якийсь там місце Святого Письма. Або ж що склали собі інший спосіб вшановування Творця (як-ось – хрестимося справа наліво, тоді як «ті» – навпаки, а «он ті» зовсім не хрестяться).

В січні 1964 р. Римський Папа Павло VI і Константинопольський Патріарх Афінагорас I зустрілися на Святій Землі, обнялися й поцілувалися. А 7 грудня 1965 р. в один і той же момент у Римі і в Константинополі було заявлено на весь світ, що всі попередні взаємні звинувачення «стерті назавжди з пам'яті Церков», які відтепер є Церквами-сестрами. Однак найбільшою, справді масовою з Православних Церков є Російська. І тому дуже прикро бачити, як в останні роки від її імені окремі духовні особи (підкреслимо: на щастя, лише окремі!) виступають із заявами, що суперечать єднанню. Ось декілька прикладів, які наче повертають нас назад, в глухе середньовіччя.

У 1991 р. журнал «Москва» розтиражував висловлювання архієпископа Монреальського і Канадського *Віталія* («прозвучали» й аналогічні вже покійного *Іоанна С.-Петербурзького* і *Ладозького*), нібито «всі інші релігії... чи то католицизм, протестантизм – це перепони, поставлені дияволом..., між Церквою Христовою і всім родом людським». Що всі ці релігії суть «прийнявши їжу від диявола», бо ж «причастя єретиків є їжа бісів». Там же російський філософ *В. Тростников* ганить «єресь єкуменізму», бо це, мовляв, «крок до визнання множинності істини», в чомусь, мовляв, «мають слушність католики, в чомусь – протестанти... Єретичність такого вчення очевидна».

Драма у тому, що «з незапам'ятних часів» роз'єднання Церкви на Західну і Східну в Росії було сприйняте так: Захід – це гріх і темрява, Схід – це істина, світло і благочестя (див. статтю *Є. В. Барабанова* в журн. «Вопросы филос.» ч. 8 за 1991 р.). І – складено уявлення, за яким Бог особливо любить Русь, що вона матиме виняткову християнську місію в світі. Усе ж звелося до того, нібито «протистояння Русі і Заходу – це

протистояння Христа і Антихриста». І тому, мовляв, «Заходу належить минуле і теперішнє, але майбутнє належить Росії». Є. В. Барабанов оцінив усе це як прояв маячні національної величі.

Ми, звичайно, щиро зичимо Росії величного і гідного майбутнього, бо ж на це заслуговує *кожен народ!* Але представники *кожного* народу мали б усвідомити, що Всемогутній Творець любить усіх однаково – і білих, і жовтих, і чорношкірих. Бо вони – всі Його діти, хоча й вшановують Його у різний спосіб.

Так, правдою є те, скажімо, що весь світ подивляє красу православних храмів, особливу мелодійність і піднесеність наших церковних піснопснів. Як і певну «замріяність» нашої східної, слов'янської душі, схильної до містицизму. Але будувати на цьому переконання про «більшу обдарованість благодаттю» – значить впадати у важкий гріх гордині. *Бо (як зазначив св. Августин) своїх знає лише Бог!*

īāīāā³ēēēāā
īīçèö³ÿ ðèīō

А ось позиція Католицької Церкви. У пасхальному посланні 1964 р. **Папа Павло VI** сказав таке: «Кожна релігія несе в собі проблиски світла, які не слід ні зневажати, ні гасити; кожна релігія підносить нас до трансцендентності буття, без якого ніщо не приходить до свого існування, до роботи думки, до відповідальної праці, до надії, вільної від ілюзій. Кожна релігія є світанком віри і ми очікуємо з нею кращої заграви». Далі, *II Ватиканський Собор* у своїй догматичній Конституції про Церкву, розглядаючи проблему приналежності до Церкви і ставання Народом Божим, записав: «До цієї, отже, католицької одности Народу Божого (...), до якої різними способами належать і призначені чи то вірні католики, чи інші віруючі в Христа, як, зрештою, усі люди, що Божою ласкою покликані до спасіння».

Папа ж **Іван Павло II** у своїй енцикліці 4 березня 1979 р. зазначив, що Дух Святий «діє і за видимими межами містичного Тіла Христового» (тобто і за межами Католицької Церкви). В енцикліці «Ідіть по всьому світу» (25 січня 1988 р.) він наголосив, *що християнський світ повинен дихати двома легенями – православ'ям і католицизмом*. В питанні про поділи Церкви він же висловив таку думку («Переступити поріг надії», 1995, с. 121): «Є дві відповіді. Одна, більш *негативна*, бачить у поділах гіркий плід гріхів християн. А друга, більш *позитивна*, народжена від довіри до того, що Він добуває добро так само і від зла, людських слабостей. Може, поділи були також *дорогою, яка провадила Церкву до різноманітних багатств, що містяться у Христовій Євангелії і Христовому Відкупленні?* Може, ці багатства не змогли б розвинутися іншим чином... Треба, щоб людський рід доходив до єдності через багатогран-

ність, щоб учився бути єдиною Церквою у плюралізмі форм мислення і діяльності, культур і цивілізацій».

В Апостольському листі «Нехай будуть усі одно» (25 травня 1995 р.) **Папа Іван Павло II** висловив найщиріші побажання щодо єдності всіх християн і визнав, що серед форм екуменічного діалогу повинні бути «щира гостинність стосовно братів і сестер інших християнських конфесій, взаємопізнання й обмін дарами, співпраця у спільному несенні служіння і свідченні...». І, нарешті, в Апостольському листі «Наближення третього тисячоліття» (10 листопада 1994 р.) зазначено: «Церква просить Господа про те, щоб зростала єдність між всіма християнами різних віровизнань, аж до повного сопричастя». Щоб Ювілей «став нагодою до плідної співпраці з метою відкриття тих багатьох речей, які нас об'єднують і яких набагато більше, ніж тих, що нас розділяють». І саме тепер «Церква повинна звернутися з ще ревнішою молитвою до Святого Духа, благаючи його про благодать *об'єднання християн*, що становить основне питання для євангельського свідчення у світі». Хіба можна сказати краще?

Наігѣ џіа°
ѣѣѣа Аіа

Звичайно, єпископи різних Церков, кожен зокрема, мають свої міркування, часто вони дуже «приземлені». Тому від нас мало залежить те, здійсниться поєднання Церков найближчим часом чи ні. Як і те, *що* саме говоритимуть Предстоятелі Церков в Україні. Але ми повинні пам'ятати: Бог – Всемогутній, Великий і Страшний. Водночас – і Милосердний. І тому дуже переконливими є ось ці слова з книги «Супутник шукача правди»: (Брюссель, 1963, в т. 2, с. 277): «В силу соборної людської єдності, як всі люди стали грішниками через гріх Адама, так всі вони і викуплені та примирені з Богом через викупну жертву Христа. Кожному залишається при цьому особисто за себе підтвердити свою належність до Христа». Але коли навіть людина не чула про Нього або щось чула «криво і поперек», то все ж «досить того, щоб у такої людини була добра воля, щоб вона змагала до добра». Бо «любов до Істини і Краси, до Справедливості... відкриває їй доступ до Христа, Який... возвишує її і преображає... Така людина виявляється «хрещеною Вогнем Духа Божого, вона вводиться у велику сім'ю віруючих – друзів Божих, сама цього не усвідомлюючи». Головна ж тут думка така: *«хто наслідиться поставити межі милосердю Божому?»*».

Саме такі роздуми кожного з нас, наші змагання у цьому напрямі таки пришвидшать оте найголовніше екуменічне завдання «щоб усі були одно...»

ПИТАННЯ ДЛІА САМОКОНТРОЛЮ:

1. У чому суть поняття «екуменізм»?
2. Якими могли бути причини розбрату всередині християнських громад і між ними?
3. У чому причина розколів 1054 і 1520 рр.?
4. Коли і як було «стерто з пам'яті Церков» взаємні звинувачення?

ЗАВДАННЯ:

З'ясувати, із скількох догматів складається Символ віри; за допомогою «Церковного календаря» встановити роки смерті св. Афанасія (який сказав: «Син є джерелом Святого Духа»), св. Епіфанія («Дух Святий, що походить від Сина») та св. Іоанна Дамаскіна («Він (Дух Святий) також і Дух Сина..., бо через Нього від Отця походить»).

§ 26. УКРАЇНСЬКЕ РЕЛІГІЙНЕ ПЕРЕХРЕСТЯ

«Ἐπίπλω»
ἁγιῶν πνεύματος
καὶ Θεοῦ

Вже до кінця I ст. християнство поширилося в усій Римській імперії аж до Північного Причорномор'я. З початком IV ст. воно стало державною релігією як у Римській імперії, так і в деяких сусідніх з нею державах, зокрема у Вірменії та Грузії. Зважаючи ж на географічне положення України, можна з довірою поставитися до розповіді автора «Повісті врем'яних літ» про те, що один із учнів Христа апостол Андрій побував на Київських горах і благословив це місце (думаємо – всю українську землю). І що, отже, християнство тою чи іншою мірою ширилося на наших землях принаймні з IV ст. Що тим самим упродовж багатьох сотень років воно тут співіснувало з язичництвом (поганством).

Проте склалося так, що в нас як у народу перші сторінки нашої історії вкрадено. Адже, як зауважив у передмові до російськомовного видання «Повісті» (1950 р.) російський вчений *Д. Ліхачов*, зловмисних втручань у текст літопису було принаймні два. Тому й не дивно, що, скажімо, літописець, навівши розповідь про хрещення князя Володимира в Корсуні, зауважує: «дехто говорить, нібито Володимир хрестився в Києві, інші – що у Василеві, а ще інші по-іншому говорять». Це ж стосується і хрещення княгині Ольги, зрештою – і «найбільш ранньої» події, про яку йдеться у «Повісті», – про хрещення князів Аскольда і Дира.

Найімовірніше, ситуація була такою. Київський князь Аскольд (є підстави вважати, що Дир залишився язичником) прийняв християнство з Візантії перед 866 р. Але візантіїці сприймали християнізацію сусідніх держав за розширення своєї імперії. Тому й вважали правителя охрещеної держави своїм васалом. Проте Київська держава була тоді однією з найбільших у

Європі. І не випадково арабський історик IX ст. Худуд назвав її правителя не просто каганом, а падишахом. Тож, напевне, почуття власної гідності й гордості спонукало наших предків до перевороту, внаслідок якого до влади прийшов язичник Олег (882–913). Після цього васальна залежність Русі від Візантії ніби уневажнювалася. А що цього візантійці, напевне, не бажали визнавати, то Олег, об'єднавшись з болгарським царем Симеоном, здійснив успішні походи на Царгород.

Дуже заплутаним виглядає питання про походження і хрещення княгині Ольги. Найімовірніше, вона – болгарська царівна (з Плескова) і була охрещеною ще в дитинстві. Під час правління Ігоря й Ольги в Києві, напевне, було багато християн. Тому й зрозумілою є згадка (945 р.) про соборну церкву св. Іллі. Справді, княгиня Ольга здійснила подорож у Царгород («у супроводі священика Григорія», а найімовірніше – єпископа), але не для охрещення, а щоб добитися визнання руської церкви автокефальною, за зразком болгарського патріархату. Можливо, невдача цієї місії призвела до повторного повернення до язичництва за часів Святослава. Нарешті, Володимир Великий зробив християнство державною релігією. Але, беручи до уваги все сказане про його особисте хрещення, дата 988 р. є умовною.

Справді, у візантійських джерелах про хрещення Володимира немає жодного слова! Це можна пояснити лише одним: хрестився він не «від греків». Тут якраз доречно відмітити, що в IX–X стт. упродовж чи не ста років західна частина українських земель (орієнтовно «в трикутнику» Самбір–Луцьк–Галич) входила в Мораво-Паннонську єпархію, яку до 885 р. очолював св. Мефодій. І, напевне, після зруйнування у 908 р. Моравського князівства деяка частина духовенства східного (скажемо точніше: кирило-мефодіївського) обряду знайшла притулок в Русі, інша – в Болгарії, їхні вихованці («в другому чи третьому поколінні»), напевне, і були тими, хто охрестив як Володимира, так і Русь в цілому. Адже для цього потрібні були священики, які знали місцеву мову, які могли, зокрема, здійснювати таїнство сповіді, навчати народ!

Сказане тут повинно б допомогти з'ясувати питання: наскільки бажаною і необхідною для нашого народу була зміна релігії, точніше – християнізація Русі. Адже відомо, що в наш час багато хто стверджує, нібито князь Володимир у Русі «розширив пустелю бездуховності», що душу наших предків причавила «величезна брила християнства» тощо. Ось конкретне твердження *Г. Лозко* в «Українському народознавстві» (К., 1995,

с. 214): «Християнство не принесло ні реального облагородження звичаїв, ні підвищення моральності й духовних якостей людей. Розбіжність між заповідями Божими і реальним життям людей призводило до втрати духовних орієнтирів, які стали причиною... втрати державності і чужоземного рабства». А тому «нині ми скидаємо кайдани свого тисячолітнього духовного рабства і, озираючись назад, бачимо, скільки мук і страждань принесла чужа віра нашому народові...»

Тому й звучать заклики повернутися до «рідної віри», до вшанування «рідного нам Бога» – Дажбога. Але при цьому, здається, ніхто з рідновірців навіть не спробував з'ясувати, чому жоден народ Європи не залишився при своїх прадавніх уявленнях про світ, при своїй язичницькій релігії, а також чому ніхто з них не змагає до скидання «кайданів тисячолітнього рабства».

Проблему цю вичерпно розкрив *А. Глушак* (див. кн. «Історія релігії в Україні», т. I, К., 1996, с. 308). Річ фактично в тому, що наші предки самі відмовилися від віри своїх пращурів, «оскільки вона не була спроможна задовольнити розвиток життя». Зокрема, людина втомилася «від безконечних спроб умилостивити безмірну кількість підступних сил. Язичницький світ все більше обтяжувався зростаючою кількістю заформалізованих обрядів і церемоній, які були спрямовані на очікування милості з боку різних підступних і вередливих сил». Тим часом «християнство уніфікує сили добра і зла. Людина вручає себе волі єдиного Бога... Християнство... підносить людину на більш високий рівень абстракції, де добро та зло не пояснюються такими простими й безпосередніми діями: зроби це – буде те». І ще: «Язичництво характеризується передусім обрядовіством... Учиняючи обряди, людина виконує зовнішню форму поклоніння, часто дозволяючи собі не вдаватися до роботи над собою... Як людство прийшло до необхідності переходу від язичництва до християнства, так і кожна особа за своє життя має самовдосконалюватися, здолавши язичника і зростивши в собі людину, гідну бути образом і подобою Божою». Нарешті, «християнство в цілому є більш високим ступенем усвідомлення місця людини у світі».

Так, побудувати справді християнське суспільство, де були б втілені високі ідеали Любові, Добра і Краси, не вдалося. Але чи був би кращим і наш, і загалом європейський світ без цих ідеалів? Життя ж – це не лише купальські ігри біля вогнища!

ōīīāē ç'°āīāī-
īÿ ç ðēīīī

Значною мірою, напевне, втрата державності обумовлена міжусобицями наших предків, коли брат йшов на брата, іноді – беручи в союзники вчорашніх (і

завтрашніх) ворогів. Але – і це таки певніше – Київська Русь завалилася під потужними ударами татаро-монгольської стихії. Певною втіхою в цьому може бути хіба усвідомлення того, що «за нашою спиною» змогли спокійніше жити інші європейські народи.

Втратою державності визначилися й особливості релігійного життя в Україні. З одного боку, саме релігія – християнство у його східному, православному варіанті – стала тим стрижнем, який єднав, скріплював та оберігав наших предків – покоління за поколіннями від падіння в безодню небуття. З іншого ж боку, із завоюванням Константинополя турками (1453 р.) українське православ'я зазнавало щораз більшого тиску з боку латинського, католицького віровизнання (доводиться уточнювати – «у польському варіанті»). Виникла певна духовна ізоляція наших предків (ось свідчення історика: «Голодне, неосвічене православне духовенство втрачало авторитет у народі»). Тому релігійні провідники українського православ'я, узявши за зразок рішення Флорентійського собору (1439 р.), Східних і Західної Церков про поєднання, на Берестейському соборі 1596 р. проголосили умови унії з Римом.

Недавня атеїстична влада приховувала суть постанов собору 1596 р. Тепер вже знаємо, що «Умов з'єднання» було 33. З них чи не найважливішою була 15-та: **«Якщо на майбутнє люди нашого обряду, погордившись своїм обрядом і церемоніями, забажали б прийняти обряд і церемонії римські, то нехай їх не приймають, бо всі вони вже в одній Церкві і під одним Пастирем»**. Завдяки цьому, як висловився історик *Дмитро Дорошенко* (1882–1951), Українська Греко-Католицька Церква «стала головним заборолом української народності проти полонізації». Українські єпископи зберегли свій східний обряд, зберегли юліанський календар і свою пасхалію, своє уявлення про сходження Святого Духа – «лише від Отця», відстояли право на одруження священиків. Словом, зберегли все те, чим Східна Церква відрізнялася від Західної.

Донедавна мало хто знав в Україні, що устремління українських єпископів до єдності з Римським престолом, «щоб потім мати поміч відповідно до потреби», схвалив у 1589 р. константинопольський патріарх *Єремія II*. Мовляв, «ця думка є святою» та «щасливими повинні почуватися ті, яким не заборонено її виконати, але не вільно це робити тим, які підлегли туркам, задля різних небезпек...» Після виявлення в 1963 р. цього документа стало зрозуміло, чому згаданий патріарх призначив Луцько-Острозького єпископа Кирила Терлецького патріаршим екзархом, тобто поставив його вище митрополита Михайла Рогози: щоб цей перший

патріаршим авторитетом міг налагоджувати зв'язок із Римом, з Католицькою Церквою взагалі.

Однак згодом у наших владик проявилось невміння пояснити те, що було ними звершене. З боку ж рядового духовенства і вірних проявилось нерозуміння суті цього поєднання. А головне, і тоді, і тепер широкий загал виявляє, з'ясовуючи факти своєї історії і сьогодення, небажання знаходити відповідь на єдино важливе питання: «Кому це чи те вигідне?». Тому й протиставив себе Берестейському Собору князь Константин Острозький, тому й чи не першою вимогою в часи Хмельниччини була ліквідація унії. Тому й у Шевченка засліплений ненавистю Гонта убиває своїх синів (хоча насправді цього факту не було, це поетичний домисел). Тому й сьогодні все ще існує певне нерозуміння суті «греко-католицизму». Хоча, з іншого боку, не можемо не усвідомлювати того, що принаймні на всій Правобережній Україні наші предки де 100, а де й 200 років були греко-католиками (зокрема, Почаївська Лавра – з 1713 по 1831 р., тоді якраз, у 1771–1791 рр., збудовано її Успенський собор). То що хіба, слід вчиняти святотатство і, образно кажучи, розкопувати могили наших прадідів? Ні, куди гідніше молитися «за добрий стан Святих Божих Церков та за з'єднання всіх».

īāēāāæēēā³ōā -
ōñā³āīēāīý
ñāī°; ā³āīñō³

Позаду – важкі підневільні часи. Часи, коли нашим предкам зверху визначали, зокрема, і те, кому для них «бути попом, а кому паном». І є багато над чим задуматися. Як ось: чи то лише цариця Катерина винна в тому, що київський митрополит Самуїл Миславський у 1784 р. заборонив у школах України вивчати українську мову, бо вона «тхне поганством», «оскорбляє Ісуса Христа»? Чи ж таки аж цар Микола винен у тому, що православний священник Василь Руданський прокляв свого сина Степана, бо той, бач, пише вірші «хохлацькою мовою»? Та й сьогодні є люди, які так же легко «доведуть», нібито молитися своєю рідною мовою в храмі – це «кощунство», тобто блюзнірство. Начебто й не знають, що сказав апостол Павло: «Як багато є різних мов на світі, і жодна з них не без значення» і далі: «Браття, не будьте дітьми розумом» (I Кор. 14:10,19).

Очевидно, що заглиблюватися в тонкощі релігійних догматів у світській школі недоречно. Але, попри все, є й інше – гідність кожного з нас як представника великого народу. А тим часом деякі його духовні провідники іноді поводитися і поведяться по-рабськи: той звідкись очікує певного і негайного визнання, інший боїться «залишитися без визнання», третій – дозволу «окормити духовно» своїх братів по вірі. Як далеко може завести

ця рабська психологія – ось у чому нелегке питання... Тож дбаймо про свою гідність у всьому!

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Чи правильною буде думка, що християнство поступово вкорінювалося в Русі задовго до формального хрещення?

2. Наскільки переконливою є думка А. Глушака про те, що християнство, порівняно з язичництвом, є вищим ступенем усвідомлення людиною свого місця у світі?

3. Яку роль мала зіграти 15-та «умова з'єднання» Української Церкви з Римом (1596 р.)?

4. Якими могли бути мотиви у єпископа Самуїла для заборони (1784 р.) вивчення української мови у школах?

ЗАВДАННЯ:

Знайти в I Посланні апостола Павла до Коринтян місце про значення і цінність кожної з мов, осмислити і прокоментувати його.

§ 27. НА ПОРОЗІ ХРАМУ

ōōāī - ē³āāđīŷ
āēŷ āōø³

З усього вже сказаного вище впливає: духовне відродження в Україні таки розпочалося. Відкрито двері храмів, у школах викладають основи християнської моралі, подають елементи релігієзнавства в його позитивному розумінні.

І тут доречно задуматися над тим, скільки правди є ось у цих розмірковуваннях сучасного російського письменника-страдника *Олега Волкова*. Що упродовж століть церкви і дзвіниці сяйвом своїх хрестів і голосами дзвонів нагадували нашим предкам про високі духовні істини, закликаючи підняти очі вгору, думати про душу, про добрі вчинки, пробуджували в найчерствіших серцях голос совісті. Що упродовж століть зло на цій землі долалося головним чином простими словами любові і прощення. Що євангельські заповіді відповідають одвічному тяжінню людей до добра і справедливості. Що навколо нас декілька десятків років дув лютий і нещадний вітер, який разносив насіння жорстокості, руйнуючи на наших очах моральні опори суспільства, тому й провалювалося все в безодню бездуховності. Що надто швидко чи не в більшості людей було викорінено звичку і потребу глянути на небо. Що країну перетворено на духовну пустелю, де багато так важливих речей, зокрема совість та уявлення про гріх, стали застарілими поняттями...

І коли двері храму відкрито для всіх, мусимо скласти собі чітку відповідь на питання: навіщо їх відкрито? Хіба замало нам молитви у зачиненій кімнаті (див. Мт. 6:6)?

Справді, як висловився **Семен Франк**, непорушним фундаментом молитовного, релігійного життя кожної людини, живим коренем цього життя завжди є внутрішня, невидима зверненість людського духа в його глибинах до Бога, усамітнене спілкування душі з Богом. І це відбувається в кімнаті, за закритими дверима. Далі в книжці «З нами Бог» С. Франк пише: «Але ця *пряма і необхідна* форма спілкування з Богом не є *єдиною*. Навпаки, оскільки в християнській свідомості любов до Бога не лише *веде* до любові до людей, а за своєю суттю *збігається* з нею, то спілкування з Богом природно виливається в релігійне спілкування з людьми... у формі об'єднаної, спільної, солідарної молитви, громадського богослужіння..., «всенародної дії» (таким є буквальный смисл слова *літургія*)».

Зайвим було б сперечатися про те, що храм – це не приміщення для суду, де священник «таврує іновірців». Храм – це лікарня для душі. Кожна людина має потребу доторкнутися до святині не лише подумки, а й фізично. Зайшовши до храму, згадуємо, що тут молилися наші діди і прадіди, що недалеко звідси, на цвинтарі, їхні могили. Думка про них дає нам віру в майбутнє і насагу для розбудови гідного життя. Кажучи словами письменника **Уласа Самчука** (1905–1987), у храмі знаходимо барвистість серед сірості, знаходимо музику серед беззвучності... У храмі більше, може, ніж деінде відчуваємо устремління душі вгору, її бажання відірватися від отого тягара нашої тілесності. І не годиться оскверняти такі високі пориви!

Продовжимо ці роздуми словами **С. Франка**: «Архітектурна краса храму, зримі образи Христа і святих, вогні свічок, пахощі ладану, музикальна і поетична краса богослужбових гімнів – все це природні помічники людського духа в його зближенні з Богом. І людська душа за мимовільним, безпомилковим релігійним інстинктом звертається до цих зовнішніх тілесних форм, які допомагають їй зосередитися на таємничій, незримій і надприродній суті божественної реальності. Що більше, усе це сприймається як форми реального, земного втілення святині Божої, у всьому цьому реально дихає і торкається людської душі Дух Божий. Відмова від користування цими провідниками надсвітової реальності... веде не до збагачення, а до збідніння релігійного життя..., звичайна середня людина, яка не ходить до церкви, за загальним правилом, перестає молитися і вдома».

У храмі кожен з присутніх виявляє свою любов до ближнього. **С. Франк** далі пише: «Адже Бог не є Мій Отець, а *Наш Отець*, або що, маючи Отця, я тим самим маю братів і сестер, є членом сім'ї... І якщо я

І, на жаль, дуже нелегко знайти пояснення того, що ніякого «богоповідання» у «приземлено-анатомічному» розумінні цього слова тут немає. Що за цим існує прихований глибокий і містичний смисл і що участь у цьому Таїнстві аж ніяк не може «принизити» найосвіченішу людину кінця ХХ ст.

Справді, в Євангелії від Матея сказано, що Христос «узяв хліб, поблагословив, поламав і дав своїм учням і сказав: «Прийміть, споживайте, це – тіло Моє». А взявши чашу і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: «Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів» (Мт. 26:26–27, див. також Марк 14:22–24 і Лука 22:19–20). Ці слова священник проголошує в найголовнішій частині Літургії, яка зветься Євхаристичним каноном. Є вони і в Євангелії від Івана: «Хто тіло Моє споживає та кров Мою п'є, той має життя вічне» (Ів. 6:54). Але також ще і таке: «Хто слово Моє берегтиме, не побачить той смерті повік» (Ів. 8:51).

ōā – iāēñōōī ³ñōū
ōōēñōā
ā Ñāyōīīō āōñ³

Найвиразніше щодо цього висловився польський учений-богослов **Вацлав Гриневиц** у книжці «Наша пасха з Христом» (Люблін, 1987, т. 2, с. 422 і далі): «Науку про Євхаристію не можна звести до питання про речову і тілесну присутність Христа, ані тим більше до ізольованої проблеми способу переміни хліба й вина. Це було б велике її збіднювання... Схоластичний аналіз цього питання... призвів до зубожіння, яке сучасна думка з трудом намагається подолати... Слід шукати нових категорій мислення... Христос справді зробив матеріальні речі засобом своєї присутності». Але: «Євхаристійна присутність Христа – це Його присутність у Святому Дусі. Євхаристійне тіло Христа – це «тіло духовне», воскресле і проникнуте присутністю Святого Духа... Християнська пасхальна теологія повинна здолати будь-який «фізицизм» у розумінні Євхаристії, який розглядає лише зміни самих елементів, але втрачає особистий дар Христового Воскресіння. Говоримо про присутність особи для особи. А це – за допомогою матеріальних речей, які отримують новий вимір. Стають знаками, що роблять речовою ту присутність. В Євхаристії за допомогою знаків хліба і вина реалізується присутність Христа... Метою є не їжа як така, а взаємний стосунок між Подавцем і обдаровуваним».

А ось як це ж питання з'ясовує **С. Франк**: «Раціональні, абстрактно-богословські пояснення того, в чому полягає тут зв'язок між чуттєвою реальністю тілесних речей та актів і духовною реальністю божественних, благодатних сил, посуті, є марними, бо вони безпредметні... Так, у таїнстві причастя мова йде, звичайно, не про яке-небудь «хімічне» перетворення

хліба і вина в тіло і кров Христові... Це... – символізована реальність..., яка просвічує і проникає в нас через чуттєвий символ. Істотне тут лише одне: щоб ми відчували саму божественну реальність, мали живе сприйняття її присутності. У протилежному випадку Таїнство перетворилося б в умовний обряд і внаслідок цього втратило б свою живу силу, свій справжній релігійний смисл».

У праці ж російського богослова протоієрея *Олександра Шмемана* (1921–1983) «Євхаристія. Таїнство Царства» (Париж, 1984 р., с. 254 і далі) читаємо: «Євхаристія звершується від початку і до кінця над хлібом і вином. Хліб і вино є їжею, яку від початку Бог створив як життя: «Вам це буде в їжу» (Бут. 1:29). Але смисл, суть, радість цього життя не в їжі, а в Бозі, у спілкуванні з Ним... Мета Євхаристії – не в преложенні хліба і вина, а в нашому причащенні Христу... Євхаристія – це Таємниця, яка не може бути розкрита і з'ясована в категоріях цього світу – часі, сутності, причинності». І ще ось таке, надзвичайно важливе: «У Літургії ми не повторюємо і не зображаємо – ми заглиблюємося в цю таємницю спасіння і нового життя, здійснену одного разу, але даровану нам... І в цій небесній, вічній і надсвітській Євхаристії не Христос сходить до нас, а ми підіймаємося до Нього».

Інакше кажучи, можна уявляти, що, беручи участь у Літургії, ми незбагнено, містично переносимося в той далекий час, на Таємну Вечерю Христа з апостолами. Це там, разом з ними ми чуємо його слова «прийміть, споживайте хліб життя», «любіть одне одного», «будьте синами Божими»!

То ж чи не очевидно є різниця між дикуном, який «поїдає тіло свого бога», і християнином, який споживає хліб і вино св. Причастя? Перший турбується про свою *фізичну* силу, другий – про силу *духовну*. І, отже, сьогодні, як і в попередні століття, християнин – чи то «простий робітник», чи «високоосвічений інтелігент» – з радістю може спішити в храм до спільної Трапези, до єднання в Любові з такими ж, як і сам, дітьми Божими.

Сьогодні багатьом це може здатися наївним, хоча й добрим, побажанням. Так, у перші століття нашої ери, коли християн переслідували, кидали на арену цирку для розтерзання хижакими, релігійна ревність цих людей була гідна подиву. Вони на Літургії з побожністю брали з підносу Хліб і пили з чаші Вино, з благоговінням передаючи її один одному. Але ось християнство вийшло з катакомб. І вже Константинопольський єпископ *Іван Золотоустий* був змушений надати споживанню Хліба і Вина ту форму («причащення»), яка існує і понині. Бо ж тоді учасники Таїнства так спішили повернутися

до своїх буденних справ, що, штовхаючись у намаганні випередити один одного, могли скинути частинки Хліба чи пролити з чаші Вино... І, хтозна, може, прийде пора повернутися до того первісного способу причащення, принаймні там, де є відповідна ситуація?

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Наскільки переконливими здаються Вам слова Ол. Волкова про «сйво хрестів і голоси дзвонів»?
2. Як Ви розумієте слово літургія?
3. Чим саме, на Вашу думку, приваблює західноєвропейців та американців наш (православний і греко-католицький) обряд?
4. В чому суть уявлень В.Гриневича про Таємницю Євхаристії?
5. Як Ви сприймаєте уявлення про те, що в момент літургії її учасники містично переносяться на Таємну Вечерю з Христом?

ЗАВДАННЯ:

Ознайомитися з книгою о. Юліана Катрія «Пізнай свій обряд» і провести обговорення її окремих частин.

§ 28. «РЕВАНШ БОГА» ЧИ ЗАГИБЕЛЬ... УСІХ?

В ніч з 31 грудня 2000 року на 1 січня 2001 року мешканці планети Земля «увійшли» в нове – 21-ше – століття й водночас у нове – *третє* тисячоліття християнської ери. Відбулося це «тихо й непомітно». А проте в серцях дуже й дуже багатьох людей на згасає тривога: «що там, попереду?» Бо ж, якщо озирнутися назад, то стає очевидним, що проблеми, які можуть істотно погіршити життя наших дітей і внуків, нагромаджувалися щораз то більше з кожним минулим десятиріччям.

Позаминуле ХІХ століття визнано часом «об'єднання людства під егідою Західної буржуазно-індустріальної цивілізації», «тільки що завершено» ХХ ст. стало часом «пошуків форм співіснування в цій макросистемі різних цивілізацій і народів, пошуків, позначених трагедіями двох світових і безлічі локальних воєн, мільйонами жертв фашистських і комуністичних режимів» (Ю. Павленко, Історія світової цивілізації, К., 2000, с. 343). І питання в тому, чи можемо ми, озирнувшись назад, збагнути щось таке, що дало б підстави для оптимізму щодо майбутнього нашої планети?

īāōāāī āāçīāēē ³
īōīāōāñō

Австрійський письменник *Стефан Цвейг* (1881–1942) у праці «Учорашній світ» змалював таку картину «безпеки і прогресу», що було склалася на початок ХХ ст.: «Дев'ятнадцяте сторіччя зі своїм ліберальним ідеалізмом було щиро

переконане, що воно прямує дорогою, яка неминуче приведе його до «найкращого з можливих світів»... Мовляв, мине ще кілька десятиріч – і все зло та насильство будуть остаточно переможені, й ота фатальна та невмируща віра в «Прогрес» за своєю силою в ті часи дорівнювала релігії. В «Прогрес» тоді вірували більше, ніж у Біблію, і ця нова Євангелія здавалася незаперечно доведеною чудесами науки й техніки, яким не видно було кінця. І справді, безперервний висхідний рух ставав усе більше видимий наприкінці того мирного сторіччя, розвиток відбувався дедалі швидше, наукові досягнення ставали все розмаїтішими. На вулицях міст замість тьмяних газових ліхтарів засвітилися електричні лампочки..., завдяки телефону люди вже могли розмовляти на відстані..., вони проникли навіть у повітряний простір і здійснили мрію Ікара..., уже не треба було приносити воду в дім..., довго й нудно розпалювати вогонь у печі... Люди ставали гарнішими, здоровішими..., на вулицях усе рідше зустрічалися каліки..., і всі ці чудеса творила наука – цей архангел прогресу... У повернення варварства, зокрема війн між європейськими народами, люди вірили не більше, аніж у привидів або чаклунів; наші батьки були наскрізь просякнуті вірою в те, що вони спроможні знайти діяльні засоби досягнення терпимості й злагоди. Вони щиро вірили, що кордони та відмінності між націями й конфесіями поступово зітруться й утвориться одна людська спільнота, а отже, мир та безпека, найдорогоцінніші з благ, поширяться на всіх жителів Землі».

Про наївну віру людей, нібито вони, керовані розумом, «йдуть простою дорогою до вимріяного стану блаженства», але оглядаючись далі в глибини минулих століть, писав і український філософ **Микола Шлемкевич** у книжці «Загублена українська людина» (К., 1992, с. 37): «Мається враження, що світ аж тепер вповні усвідомив собі трагічні думки, які зазирали до його свідомості давніше, але були тимчасово заглушені. Тільки уявити собі стан духа колись і порівняти його з нинішнім. Як добре і певно мусила почувати себе людина у вселенній, яку утвердив Господь, що вже не подвижеться. Це був привітний, замкнений світ. Наша Земля була його осередком, а найвищим творінням на ній була людина. Це ж навколо її землі, і для неї, для людини, кружляло сонце, світило їй і гріло... Задля неї, задля людини, жило все, що жило... Можемо уявити собі душевний струс, який прийшов від усвідомлення, що земля кружляє навколо сонця, і що те ласкаве небесне склепіння нашого світу це синя безконечність... Одначе болочий, холодний подув безмежності й накинутий ним настрій тривоги приглушувалися упоєнням успіхами, що їх давав

той самий розум у своїх плодах – науці й техніці. Людина йшла від перемоги до перемоги над силами природи і забувала свою малеч у вселенній, врадувана, як дитина, великими забавками-машинами у своїй службі. Люди вірили, що йдуть простою дорогою до вимріяного стану блаженства, керованого розумом. Аж оце дві світові війни виявили всю безпідставність того оптимізму. І тоді людина пригадала собі й пережила вже не тільки поверхнею, як колись, але цілою душею – ясно усвідомлений стан. Що є земля? Що є людина на ній? Не то одна із планет, але одна із малих планет одного із малих сонць, в одній із друго- чи третьорядних систем. Мала земля-піщинка загублена в безмежних просторах, де мільйони молочних доріг і сузір'я горять у бігу, блукають, спалюються й пропадають у безвістях. Людина усвідомила собі, що вона маленька комашка на малій піщинці. Що тоді означають усі ті трагедії, всі болі, всі жалі? Яка дрібна їх вага! Що є все це навкруги неї, що життя і що смерть? Думка світу переживає досі ці болючі пізнання».

Але до того, окрилений «Прогресом», наш світ ставав щораз то більше безбожницьким...

Ààçáíæí³ñòü
xx ñòîê³òòÿ

Зазираємо у книгу *М. Бердяєва* «Істина й одкровення» (с. 90): «Ми живемо у зовсім інакшому світі, ніж світ XVIII і XIX ст. І безбожність XX ст. зовсім інша. У попередні два століття була денна безбожність просвітництва, вона була заснована на вірі у верховенство розуму. Кажу «вірі», тому що існувала віра в розум, яка сьогодні захиталася. Сучасну безбожність можна охарактеризувати як безбожність нічну, яка відображає тугу, жах, безнадійність сучасної людини. Усе стало більш граничним, оголеним.... Раніше розум, який усвідомив свою самостійність, поставав проти Бога. Тепер постає проти Бога ірраціональна сила життя. Раніше казали: «Світ сам собою добрий і безконечно розвивається, тому Бога немає і Він непотрібний». Тепер мовлять: «Світ поганий і безглуздий, жодного прогресу немає, тому Бога немає». Старий раціоналізм зруйновано, і сучасною філософською і науковою думкою, і, що важливіше, самим життям, ірраціональними процесами, які в ньому відбуваються. Світ проходить через темряву і богозалишеність більше, ніж будь-коли. І ця богозалишеність світу і людини стає головним аргументом проти існування Бога. Бог наче покинув світ, і старе вчення про Промисел породжує насмішки й обурення. Люди думають, що вийти з темряви і безглуздя вони повинні власними силами, ще частіше думають, що вийти з темряви взагалі неможливо. Коли незмірні страждання людей, нечувану жорстокість,

торжество зла на землі пояснюють гріховністю людей, Божою карою, то це викликає справедливе обурення. Гріховність завжди була, і найбільше страждали зовсім не найбільше грішні... Очевидно, те, що зветь Промислом, може виявлятися і в тому, що Бог залишає світ...

Найстрашніші форми безбожності виявляються зовсім не у войовничій і пристрастній боротьбі проти ідеї Бога і проти самого Бога, а в безбожжі життєво-практичному, у байдужості і змертвінні... Пристрасна схвильованість і боротьба проти Бога можуть привести до просвітлення і вищої релігійної свідомості. Безбожжя може бути навіть корисним і може бути очищенням і звільненням від рабських понять про Бога..., обурення християн проти атеїстів, проти войовничих безбожників часто буває безглуздим. Бо це їхнє спотворене поняття про Бога, їхнє безбожне життя породили цю безбожність... Християнам не личить бути самозадоволеними і зневажати тих, кого мучить питання про Бога...

Психологічно є дві форми безбожництва: є безбожництво самозадоволене, оптимістичне, коли людина почувається легко від того, що немає Бога, воно передбачає віру в розум, у силу людини... І є безбожжя страдницьке, трагічне, коли кажуть: «Бога вбито». Один каже: «Слава Богу, Бога немає, і ми можемо вільно влаштовуватися на землі». Інший мовить: «Який жах, що Бога немає, все загинуло, життя не має для нас смислу»... Є безбожжя від співстраждання, від любові до добра і справедливості і є безбожжя, яке постає проти самого добра, яке ладне жорстоко переслідувати тих, хто вірує в Бога. Є без-божжя і є анти-божжя...

Безбожжя може виправдовувати себе найрізноманітнішими аргументами – науково-позитивними, моральними, соціальними. У другій половині XIX ст. величезна кількість інтелігенції, європейської і російської, запевнила себе, нібито наука довела, що Бога немає, що віра в Бога несумісна з існуванням науки. Слід зазначити, що цей аргумент атеїзму є найбільш наївним і слабким. Він був заснований на тому, що науці належить абсолютне верховенство не лише над знанням, але й над усім людським життям. Повірили, що наука може вирішити усі питання. У XX ст. позитивна наука, особливо фізика і хімія, досягли величезних успіхів, але віри в те, що наука може вирішити усі питання, вже немає... У принципових основах науки все стало проблематичним. Саме наука, яка робить найдивовижніші відкриття, не вважає себе пов'язаною з будь-якими філософськими теоріями. Але припущення, нібито наука довела неіснування Бога, є припущенням не власне науки, а філософської теорії...»

ġāçġāīīŷ Āīāā -
āāēē+āçġā ēēōī

Нагадаємо – це сказав філософ *Платон*: «Незнання Бога є для держави найбільше з лих, і хто підриває релігію, той підриває разом з тим і основи суспільства». І цьому вже маємо незліченну кількість доказів. Але перш ніж повести про них мову, нагадаємо, як оцінив становище духовної культури Європи наприкінці XIX ст. німецький філософ *Фрідріх Ніцше*: «Будьмо спокійні. Найважливіша з недавніх подій – той факт, що «Бог помер», що віра в християнського Бога похитнулася, – починає вже відкидати на Європу свої перші тіні (...) І... на звістку про те, «що старий Бог помер», усі ми відчули, що нас осяяло світлом нового дня; наші серця переповнені до краю вдячністю, здивуванням, острахом і чеканням – нарешті обрй нам видається знову вільним..., море, *наше* відкрите море, знову розстеляє перед нами свій обшир і, можливо, ніколи ще не було моря настільки «відкритого» («Весела наука»).

Аякже: за Ніцше, «людина шукає світ, який би сам собі не суперечив, який би не обманював і не змінювався..., у якому ми не страждали б, ...де все було б *тривким*». І такий світ нібито існує. Але «наш світ, світ, у якому ми живемо, – помилка; цей світ, який ми вважаємо своїм світом, не повинен би існувати» («Воля до влади»).

Тож і не дивно, що минуле XX ст. було переповнене жахіттями (аякже – «Бога немає і все дозволене, а після мене хоч потоп»). Тут і дві світові війни, і голодомор, Освенцім та ГУЛАГ. Гляньмо на ту «одну шосту земної кулі», на якій наші батьки «будували найсправедливіший лад». Нагадаємо: як засвідчила газета «Известия» (28.XI. 1989 р.), «**щорічні втрати від безгосподарності в СРСР становили 600 млрд. крб., а прямі матеріальні втрати у Великій Вітчизняній війні – 679 млрд. крб.**». То що – тут безперервно точилася війна за (інакше не скажеш) цілковитий розвал усього суспільного життя? (Під співи складених «штатними пропагандистами» текстів, як-ось ці: «Ой яблучко, соку спілого через Бога ми не їли хліба білого», «Ми відкинули усі старі забобони, попалили назавжди божії ікони» чи «Слово партії у світ гордо зазвучало. Нема святих, нема Бога, нове життя стало...»).

Можна було б про все це не згадувати. Якби лише те, «чим жили наші діди й прадіди», не нагромаджувалося «у воді, на суші й у повітрі» і – не отруювало життя наступним поколінням (оптимістичні частівки можна б віддати в музеї). А тому перегорнімо сторінки хоча б книги *І. Р. Алексєєнка* та *Л. В. Кайсєвича* «Последняя цивилизация?» (К., 1997 р.) і

вдумаймося, у що може атеїстична влада (і її підспівувачі, і ті, хто такій владі потурає) перетворити квітучі поля чи кришталево чисті водойми...

Отже: «Головна ріка України була перетворена спочатку в ланцюг гниючих боліт – «водосховищ», а потім у стічну канаву для побутових і промислових відходів Росії, Білорусії і України, обсяг яких безперервно зростає... Якщо ще наприкінці 40-х років можна було спокійно пити воду прямо з Дніпра без кип'ятіння і попереднього очищення, то орієнтовно з 1994 р. і дотепер купання у Дніпрі чи Десні становить загрозу для здоров'я з огляду на перенасиченість води хімічними речовинами» (с. 138). «Водосховищами затоплено понад 700 тис. га найплодючіших земель. З їхньою допомогою зрошено близько 1 млн. га середньоврожайних земель, але замість очікуваного подвійного збільшення врожайності довелося купувати зерно на Заході... Щорічні сумарні втрати від вилучених з обігу земель, зісуття підземних вод, підтоплення, водяної ерозії в багато десятків разів перевищують прибуток, який дають усі електростанції дніпровського каскаду» (с. 140).

Ось ще приклад «наукового господарювання» – наслідки будівництва Каховського водосховища і ГЕС на його базі (с. 226): «Після затоплення водосховища до проектної відмітки рівень під'рунтових вод піднявся, і вони затопили наявні у цьому районі рудники і шахти. Для відкачування води довелося побудувати потужні насосні станції, що використовують електроенергію Каховської ГЕС. При підрахунку її затрат виявилось, що вся потужність Каховської ГЕС йде на те, щоб забезпечити електроенергією насоси, які відкачують воду з шахт, затоплених тому, що ця ГЕС була збудована»!

Або ж – наслідки бездумного осушування боліт, скажімо, на Поліссі (с. 206): «Тепер там пересихає колись багата рибою і звірами р. Горинь, а в криницях близьких сіл зникає вода. Випрямлені меліораторами річки та рівчаки перетворюються в заболочені і зарослі канали, пересихають озера. З оголених супіщаних і піщаних ґрунтів розносяться вітром мільйони тонн землі, знижуючи і без того мізерні врожаї. Проведені під барабанний бій та ідеологічну вакханалію осушення пойми і випрямлення русла Ірпеня, Тетерева, Здвижа і деяких інших рік, колись судноплавних, призвели до того, що в цих місцях ледве-ледве вирощують овочі, а молоко і м'ясо сюди необхідно привозити з інших районів, оскільки для тваринництва кормів не вистачає (до меліорації повністю вистачало). Увесь цей реґіон України тепер не може прогодувати себе, а його земля поступово деградує з явною тенденцією до перетворення на пустелю».

Про сумні наслідки недавнього господарювання – забруднення ґрунтів гербіцидами й пестицидами, отруєння річок і морів, як і атмосфери – можна говорити багато. І це не лише «наша» проблема. Адже, натішившись з того, що, як писав Ніцше, «старий Бог помер», люди чи не в масштабах усієї планети взялися «ощасливлювати себе», керуючись науковими принципами й рекомендаціями. Ось ще один приклад зі згаданої книги – наслідки перегородження ріки Ніл висотною Асуанською греблею з метою «спасіння» Єгипту від повеней (с. 233): «За допомогою спеціалістів із СРСР гребля і озеро Насер (як водосховище) були збудовані. Повені припинилися, родючий мул залишався в озері перед греблею. А далі розпочався процес, в якому чітко проглядається аналогія з трагедією Вавилону: піднявся рівень ґрунтових вод, і засоленою водою почали підмочуватися навіть знамениті піраміди в Гізі, вапняк, з якого вони були збудовані багато тисячоліть тому, почав руйнуватися; в місцевого населення, яке використовує воду з озера Насер і застоюної річки, помітно зросла захворюваність на шлунково-кишкові й глистні хвороби, відклади мулу зменшують об'єм води в озері; зменшуються врожайність полів і якість зібраного зерна, оскільки земля для підтримки плодючості вимагає добрив і пестицидів; щорічно через засоленість і перезволоженість втрачається до 1500 км² ріллі. Тобто розпочався процес деградації реіону, з'явилися передумови розвитку екологічної катастрофи».

Ääııääöÿöü
ı³äüÿäá³ä –
ó 2050 äıö³?

Кількість людей на нашій планеті невпинно зростає (у 2000 році, скажімо, – на близько 100 млн. осіб). У 1900 р. їх було близько 1,5 млрд, 1.07.1985 – 5 млрд., 23.10.1999 р. – 6 млрд. За різними оцінками, у 2050 р. населення Землі може становити 10 чи навіть 12 млрд., причому це зростання відбуватиметься головним чином за рахунок країн Африки й Азії. У 1995 р. найбільш перенаселеною країною була Бангладеш (935 чол/км²), за нею йшли Індія (309 чол/км²), Китай (128 чол/км²), США (28 чол/км²), Росія (9 чол/км²).

Річ ясна, виникає проблема забезпечення цих людей продовольством. І тут з'являється тривога. Бо якщо, скажімо, приріст збору зернових залишиться на теперішньому рівні (а це усього 1–2% за рік), то в перспективі людство у своєму поступі буде перестрінуте примарою голоду. До речі, в наш час у Бангладеш, Китаї та Індії на одну людину припадає усього близько 0,12 га ґрунту. В Україні поки що 1,1 га. До того ж маємо чи не найкращі в світі чорноземи (висновки напрошуються...).

Є загроза й іншого голоду – енергетичного. З одного боку, є істотна диспропорція щодо споживання енергії в країнах Європи й Америки порівняно з Азією й Африкою. Наприклад, в середині 90-х років 81 млн. мешканців Німеччини споживали нафти, вугілля і газу у 1,5 раза більше, ніж 950 млн. мешканців Індії: на душу населення у Німеччині у 18 разів більше! А є місяця, де ситуація ще гірша. Тому й зазначили **І. Р. Алексєнко** та **Л. В. Кайсевиц**: «Щоб усі бажаючі (спрагли) досягли свого ідеалу, для задоволення їхніх потреб знадобляться ресурси ще трьох таких планет, як Земля» (с. 260). А за якісь там півстоліття населення Землі подвоїться!

Від згаданих авторів запозичимо ще одну інформацію, яка засвідчує певне безглуздя нашого життя: «...промисловість України на одиницю продукції витрачає щонайменше у 1,5 раза більше енергії, ніж країни Європи чи Америки. Якби лише на одному заводі з випуску алюмінію замінити технологію на сучасну, отримана економія енергії дорівнюватиме електроенергії, яка генерується усіма АЕС (атомними!), що діють на території колишнього СРСР, не кажучи вже про Україну. А скільки енергії поглинають архаїчні, що збереглися, крім колишнього СРСР, здається, лише в Китаї... доменний і мартенівський способи отримання металу...» Бо, зокрема, «на виробництво 1 т алюмінію використовується 400 кВт/год проти 80 кВт/год у всьому світі». І ще: якщо країни Заходу скорочують енергоспоживання за рахунок нових технологій, то «Україна продовжує його інтенсивно нарощувати. Сьогодні лише нафти вона споживає понад 40 млн. т/рік (800 кг на душу населення), а загальне споживання енергії в 4 рази перевищує аналогічний показник приблизно рівної їй за кількістю населення Франції (при неспівмірних показниках якості життя населення)» (с. 261).

Хто заперечить, що все це – наслідок недавніх спроб збудувати рай на Землі «тут і тепер і, звичайно, без Бога»?..

«Däääiø Äiää» Автор книги «Католицьке віровчення» (К., 1996) католицький священик і професор Києво-Могилянської Академії **Максим Маурітссон** у вступі зазначив: «У Західній Європі панує атеїзм або принаймні цілковита незацікавленість Богом і релігією». Там же він цитує одну із стокгольмських газет: «Людині із сучасним світоглядом важко повірити, що Бог створив світ».

Сміливо можна сказати, що о. М. Маурітссон, обдумуючи переживання попередніх років, не запримітив, що в Європі (а, може, й поза нею) вже піднялася потужна хвиля духовного відродження, для якої французький соціолог **Жіль Кенель** придумав назву «рewanш Бога»! Тож

перегорнімо прикінцеві сторінки книги *Жаклін Рюс* «Поступ сучасних ідей» (с. 596–600): «Релігійне і священне пережили період відступу, якщо не повного затемнення, з одного боку, в багатих країнах західної культури, і з іншого «в деяких комуністичних країнах». Але ситуація істотно змінилася, а тому ХХІ сторіччя, сказав би *Анрі Мальро*, буде містичним або його взагалі не буде».

Зокрема, «хоча релігія стала у Франції та в більшості країн західного світу приватною справою в лоні суспільства..., на цих же теренах часто відбувається релегітимація релігійності, зумовлена цілим комплексом причин, серед яких найочевиднішою видається ерозія або навіть крах політичного месіанства з марксистським присмаком... В сімдесятих роках, як пише *Жіль Кепель*, відбувається крутий поворот: тоді як відразу після Другої світової війни релігія дедалі більше втрачала свій вплив у приватному житті людей, близько 1975 р. починається рух у зворотному напрямку й утворюється нова релігійна атмосфера...

Наступні рядки взято з висновків, поданих у кінці книжки «Реванш Бога»: занепад усталених істин, пов'язаних із досягненнями техніки й науки, поступове виснаження ідей марксизму та комунізму – усе це сприяло відродженню релігії, відзначає Жіль Кепель, підсумовуючи свій аналіз, що пояснює «реванш Бога» крахом усіляких ідеологій (с. 601).

Додамо від себе: справа, звичайно, не в «чистих ідеологіях», а в тих практичних результатах, яких люди досягали, керуючись ними. Стало очевидним, що без віри в Бога-Творця, без почуття сорому й відповідальності перед Ним (і перед наступними поколіннями людей) людина здатна лише на те, щоб найродючіші землі перетворити в пустелі. Перетворювати ж пустелі в оази життя під силу лише людині віруючій...

Наступні десятиліття можуть принести важкі випробування як для Західного світу в цілому, так і для України зокрема. У багатьох перенаселених країнах, як Бангладеш, Китай, Індія та ін., будуть, очевидно, посилюватися внутрішні проблеми, пов'язані, скажімо, з нестачею продовольства, води. Можливо, будуть повторюватися широкомасштабні терористичні акти, спроби експансії, а отже – війни, можуть прокочуватися по планеті хвилі певних епідемій. Для багатьох це були б часи важких страждань і мук...

Тому великою буде роль релігії, яка нагадуватиме кожній людині, що Земля – лише тимчасова наша домівка, лише сцена, на якій ми маємо скласти екзамен на гідність. Великою буде і роль Церкви, для представників якої, без сумніву, є і залишаться актуальними ось ці слова ректора

католицького університету в м. Айхштетт (Німеччина) **Н. Лобковица** (ж. «Вопросы философии», 1993, ч. 3, с. 71): «В минулому Церква була не досить уважна до прикладу Господа: надто часто замість того, щоб виконати заповідь любові, вона наполягала на посиленні суворості закону; замість того, щоб тихо стукати в двері, виламувала їх; замість того, щоб просто бути тут – відкритою для всіх потребуючих і готовою слугувати їм, вона голосно вимагала, щоб служили їй; замість того, щоб смиренно сприймати образи, гордо давала відсіч». Завдання ж Церкви сьогодні «не в тому, щоб мати впливи і владу, навіть не в тому, щоб переконувати, а швидше в тому, щоб завжди бути тут, відгукуючись на сьогоднішні потреби людей, знаходячи належні відповіді на запитання і не нав'язуючи себе іншим». Церква повинна «відстоювати гідність людини, робити все те, що допомагає людині ставати людянішою». Вона, нарешті, повинна «знову і знову нагадувати суспільству, що *без Бога найвищий смисл людського існування ніколи не може бути відкритий*».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Чи справді в людей (звернемо увагу на робітників і селян) на початку ХХ ст. було «відчуття безпеки і прогресу»?

2. Про які дві форми безбожництва говорить філософ М. Бердяєв?

3. Наскільки, на Вашу думку, сумні наслідки господарювання в колишньому СРСР обумовлені тим, що це було суспільство войовничого безбожництва?

4. Чому, на Вашу думку, в Україні все ще промисловість настільки енергозатратна?

5. Яка глибинна суть поняття «реванш Бога»?

ЗАВДАННЯ:

Проаналізувати твори Івана Франка «Ріпник» та «Борислав сміється» під кутом зору оптимізму й почуття прогресу на початку ХХ ст.

КОРОТКА ПІСЛЯМОВА

*Шукайте Бога... і буде живою душа
ваша.*

Ісайя 55:3–5

Кількість книг, зокрема навчальних посібників, в яких висвітлюються окремі аспекти духовного життя людини, у наш час безперервно зростає. І, річ ясна, серед них ось ця наша книжечка – лише малесенька краплина в морі. У ній, не виключено, Читач не знайшов усіх відповідей на питання, які його хвилюють. Зізнаємось: найбільшим нашим бажанням було вселити в душу й свідомість Читача те, що найвишукліше зумів зформулювати філософ **М. Шлемкевич**:

«На переломі наших сторіч почув світ страшне слово глибокого філософа культури (Ф. Ніцше – *Авт.*): – а я кажу вам, умер останній бог, хай живе надлюдина! Минуло чверть століття. Знову інший пророк культурного схилу, Освальд Шпен'лер, кликав світові: – а я вам кажу, умер дух, хай живе техніка! – І знову проминуло чверть сторіччя. І тепер саме в половині його виразно бачимо: – коли вмер Бог, і вмер дух, – на наших очах вмирає людина! О, приятелі: – рятуймо ж людину серед нас, рятуймо людину в нас!»

Після цього заклик минуло ще двічі по чверті сторіччя. А заклик нашого філософа став ще більше актуальним. Тож ми повторюємо його сьогодні: рятуймо людину в собі! І допомагаймо кожному ближньому рятувати себе, свою безсмертну душу! Щоб усі ми з гідністю склали отой певний екзамен на цій такій чудовій і водночас настільки страшній планеті...

А щоб виробити свій світогляд, не втомлюймося шукати правильні відповіді на оті «одвічні питання» про смисл життя. Однак, згадуючи слова **Федора Достоєвського** «Моя хвала Богові через великі сумніви пройшла», все ж не повторюймо чужих помилок. Вдумливо вдивляймося в усе живе, що нас оточує (аж до щонайдрібніших його складових – клітин), вчитуємося в свідчення видатних учених – як природодослідників, так і філософів. А ще – частіше згадуймо дідів і прадідів наших, намагаймося збагнути їхню щиру й просту віру. Частіше ходімо тими стежками-дорогами,

якими ступали їхні (напевне – босі) ноги, відвідуймо їхні могили. Навіть позаздriamo їм: не маючи отих «дарів цивілізації», вони, завдяки своїй «простій вірі», були цільними й урівноваженими особистостями. Просвітництво й індустріальна революція, кажучи словами *К. Юнга*, стали причиною розриву між свідомим і підсвідомим існуванням людини, розриву, який безперервно зростає. Як наслідок, «властивий Просвітництву філософський натиск на індивідуалізм, рівність і демократію – з неминуче випливаючими з них егоїзмом, самозадоволенням та анархією – породив «компенсаторний зворотній рух до колективної людини» – виникнення соціалізму, комунізму і фашизму». Осмислюймо й це належно!

І якнайчастіше гортаючи сторінки Євангелія приймімо за керівництво в житті, зокрема, ось ці слова апостола *Павла* (Рим. 12:21): «Не будь переможений злом, але перемагай зло добром». І ще (Рим. 14:13): «...не будемо більше засуджувати один одного, але краще судить про те, щоб не давати братові спотикання та спокуси». А ще – і сказане відомою болгаркою *Вангою*: «Кожна жива істота, вся Земля і увесь Всесвіт підпорядковані єдиному строго визначеному космічному ритмові та порядку. Порушення цього порядку, навіть незначне, призводить до великих, інколи фатальних помилок, за які всі ми потім важко розплачуємось. Не можна порушувати цю гармонію, а, отже, необхідно прагнути стати добрими...

Ми не маємо права бути непотрібними і не приносити користі, тому що кожен із нас, яким би не був, прийшов із визначеною місією на землю: врятувати життя в усіх його проявах, щоб воно могло розвиватися в ім'я найвищих цілей, про межі яких ми сьогодні навіть не відаємо!»!

ЛІТЕРАТУРА

- Біблія (Святе Письмо), Новий Заповіт
Аляєв Г. З., Горбань О. З., Мешков В. М. Лекції з релігієзнавства. – К., 1996. – 144 с.
- Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія, т. 1, 2. – К., Генеза, 1993. – 316 с.
- Ващенко Г.* Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 192 с.
- Вілков В.* Людина і світ. – К., 1995. – 176 с.
- Воронов Л.* Догматическое богословие. – М., Хроника, 1994. – 96 с.
- Глюксман А.* Одинадцята заповідь. – К., 1994. – 288 с.
- Горак Г. І.* Філософія. – К., Вілбор, 1997. – 272 с.
- Гринів О.* Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. – Львів, Місіонер, 1995. – 224 с.
- Гудінг Д., Леннокс Д.* Світогляд. Т.1 – К. 2003. – 413 с.
- Гуревич П. С.* Философская антропология. – М., 1997. – 442 с.
- Дециця М.* Малий український церковно-історичний словник. – Львів, Основа, 1994. – 154 с.
- Джерела /ред. Андрійчук О. Ч. 1.* – Луцьк, 2000. – 162 с.
- Доусон Кр.* Прогресс и религия. – Брюссель, 1991. – 226 с.
- Знаки часу: до проблеми порозуміння між церквами/упоряд. *З. Антонюк, М. Маринович.* – К., Сфера, 1999. – 504 с.
- Історія релігій в Україні /ред. *Колодний А.*, т. 1, 2. – К., УЦДК, 1996.
- Кияк С.* Апологетика. – Івано-Франківськ, ДІ УГКЦ, 1997. – 384 с.
- Козовик І.* Антропология. – Івано-Франківськ, ДІ УГКЦ, 1997. – 233 с.
- Колодний А. М., Филипович Л. О.* Релігійна духовність українців. – Львів, 1996. – 184 с.
- Малахов В.* Етика. – К., Либідь, 1995. – 304 с.
- Мень А.* Радостная весть. – М., 1991. – 320 с.
- Мень О.* Світло в п'ятні сяє. – Львів, Свічадо, 1995. – 200 с.
- Мень О.* Син людський. – Львів, Свічадо, 1994. – 328 с.
- Микієвич Р.* Проблеми сучасної філософії. – Івано-Франківськ, ДІ УГКЦ, 1997. – 232 с.
- Митрохин Л. Н.* Философия религии. – М., 1993. – 416 с.
- Набат/упоряд. *О. П. Ракін, Л. П. Забродська.* – К., Молодь, 1989. – 152 с.
- Раваліко Д. Е.* Сотворення – не казка. – Рим, 1984. – 144 с.
- Радугин А. А.* Введение в религиоведение. – М., Центр, 1996. – 300 с.
- Релігієзнавчий словник/ред. *Колодний А., Лобовик Б.* – К., Четверта хвиля, 1996. – 390 с.
- Роменець В. А.* Історія психології XIX – поч. XX ст. – К., 1995.
- Симаков Ю. Г.* Живие приборы, – М. Знание, 1986. – 154 с.
- Свідзинський А.* Самоорганізація і культура. – К., 1999. – 288 с.

- Словник біблійного богослов'я/ред. *Мудрий С.* – Львів, Місіонер, 1996. – 934 с.
Соболь О. М. Постмодерн і майбутнє філософії. – К., Н.Д., 1997. – 188 с.
Современная западная философия. Словарь. – М., ИПЛ, 1991. – 414 с.
Степаненко В. Етика. – К., 1998, – 270 с.
Тиволює П. Споконвічні проблеми. – Львів, Місіонер, 1997. – 208 с.
Тихонравов Ю. В. Религии мира. – М., 1996. – 332 с.
Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К., Основи, 1995. – Т. 1, 2. – 612 с.
Уиггинс А., Уинн Ч. Пять нерешенных проблем науки. – М., Гранд, 2005. – 304 с.
Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Т. 1–3. – К., Либідь. – 1994.
- Философский словарь/ред. *Фролов И. Т.* – М., Политиздат, 1991. – 560 с.
Філософський словник/ред. *Шинкарук В. І.* – К., УРЕ, 1973. – 600 с.
Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., Прогресс, 1990. – 260 с.
Франкл В. Доктор и душа. – С.-Пб., Ювента, 1997. – 286 с.
Франкл В. Психотерапия на практике. – С.-Пб., Речь, 2000. – 252 с.
Християнська етика: метод. пос. I–II кл./упор. *Бендик М.* та ін. – Львів, 1997. – 159 с.
Шредер Дж.Л. Шесть дней Творения и Большой Взрыв, – М., 2000, – 158 с.
Davies P. Plan Stwyrscy. Krakuw. 1996–263 с.
Horgan Y. Koniec nauki – Warszawa, 1999. – 360 с.
Kowalczyk St., ks. Filozofia Boga. – Lublin, 1993. – 352 с.
Kowalczyk St., ks. Drogi ku Bogu. – Wrociaw, 1983. – 338 с.
Ladrière J. Nauka, ьwiat i wiara. – Warszawa, 1989. – 212 с.
Obrazy ьwiata w teologii i w naukach przyrodniczych. – Biblos, Tarnyw, 1996. – 259 с.
Wprowadzenie do filozofii/*Kr№piec A. M.* etc. – Lublin, 1992. – 495 с.
-
-

**Климишин Іван Антонович,
Климишин Ольга Іванівна**

Збагнути світ і себе в ньому

(тим, хто задумується над місцем релігії у своєму світогляді)

*Комп'ютерна верстка Р. Костинюка.
Коректор І. Шалкімене.*

Підписано до друку 28.12.2005. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Таймс». Умов. друк. арк. 12,75. Обл.-вид. арк. 11,92. Тираж 620.
Видавництво «ГОСТИНЕЦЬ». Тел. 4-51-82